

ІВАН ШКВАРКО

ПРОКЛИНАЮ!

З ЩОДЕННИКА УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

Myron Pawlyk
8330 95th Avenue
Edmonton, Alta., Canada

E34-E2T

ВИДАВНИЦТВО „ДНІПРОВА ХВИЛЯ“
Німеччина

1953

ІВАН ШКВАРКО

ПРОКЛИНАЮ!

З ЩОДЕННИКА УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

Myron Pawlyk E34-E2T
8330 95th Avenue
Edmonton, Alta., Canada

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО „ДНІПРОВА ХВИЛЯ“

Німеччина

1953

Заставки роботи арт. маляра
МИРОНА БІЛИНСЬКОГО

Обкладинка роботи арт. маляра
ЮРІЯ КОСТИВА

*Присвячую світлим тіням
українських політв'язнів,
закатованих у підвалах
большевицьких тюрем
у Львові*

*...Помолимоь за тих, що у розлуці
Помруть, відірвані від рідних хат;
Помолимоь за тих, що у розпуці,
Вночі грузуть залізні штаби ґрат,
Що душать жаль у невимовній муці,
За тих, кого веде на страту кат...*

Ю. К л е н : „Прокляті роки“.

Дорогий читачу! Відтворючи в пам'яті мої тюремні переживання й описуючи їх, увесь час маю враження, що здовж пройденого мною мученичого шляху несучи — велике дзеркало. В отому дзеркалі і відбивається все те, що зустрічаю на тім шляху. А що не зустрічаю над ним розсміяної, небесної блазні, ні дерев кучерявих, ні квітів, пестробарвних на ньому, тільки терня колюче, гостре каміння, вонючі багна і застоялі калюжі, то я тому не винен.

І ще одно. Я знаю, дорогий читачу, що політика — це каменюка, прив'язана до шиї всякого неполітичного, писаного твору. Коли тієї політики забагато, то вона швидко потопить навіть і літературний твір у річці забуття... Надавати літературну вартість оцьому моему щоденникові — звичайно, було б прикрим непорозумінням. Мій щоденник не має ні трохи претенсій до літературного твору, він є тільки скромним, хоч може дещо живіше, популярніше написаним документарним чи мемуарним твором. А все таки... Коли б хотів я віддзеркалити в ньому бодай соту частину політики, чи радше політиканства в червоних Бригідках — чую, що зробив би йому тим найгіршу прислугу. Політика до смерті ображає одну частину читачів, набридає другій, викликає байдужість у третій. Але що ж вдію? Мушу, не зважаючи на

все те, заторкнути трохи й політику. Бо були факти, що їх не можу і не смію проминути!

Вони якнайтісніше зв'язані з моїми переживаннями. І тому, хоч як хотів я цього оминути — мусіли вони знайти відгомін у моїм щоденнику.

Автор

СТАЛОСЯ, ЯК ВОНИ ХОТІЛИ...

Майже напередодні вибуху німецько-польської війни опублікував був я в львівських „Українських Вістях” довгу розвідку „Україна за колючими дротами”. Підписана повним моїм прізвиськом, ця розвідка викривала всю жорстокість большевицької політики насилля в Україні, мала наскрізь вороже наставлення до всякоколірної Москви, а рівночасно не приховувала українських симпатій до всіх отих сил у світі, що скоріше чи пізніше розторощать криваву московську червону сатрапію.

Блискавичні події, що незабаром наступили, застукали мене в глибині краю. З хвилини приходу большевиків до Галичини я вповні здавав собі справу з небезпеки мого становища, та проте втікти за Сян я не міг. Не міг чисто з фізичних причин. Згідно з підрахунками, мені треба було впродовж тижня проходити пішки бодай по тридцять кілометрів денно, щоб стати на границі, ще поки обсадить її большевицька сторожа. Я сам — інвалід і, очевидно, такий труд був мені аж ніяк не під силу, а всі мої розпачливі зусилля знайти якібудь комунікаційні засоби — були безуспішні. В добавок до цього всього лиха я ще й розхворівся, і тому одного дощового жовтневого дня я сказав собі:

— Грядуть тверді, жорстокі, вирішальні історичні хвилини. Перетривати їх зможуть тільки люди насправді сильні, здібні зносити голод, холод, здібні до боротьби. А що я та-

кими прикметами не грішу, то й не треба вже мені нікуди рушати. Розстріляють, то тільки раз, та й годі!

Сяк так одужавши, з наміром вести себе — як то кажуть — тихше води, нижче трави, зголосивсь я в Бібрецькому відділі наросвіти як педагог, і при кінці листопада одержав призначення викладача української мови й літератури в так званій неповній середній школі у моїм ріднім Звенигороді. Цей факт, мабуть, і прискіпчив вирішення дальшої, жорстокої моєї долі. Місцеві комуністи зробили на мене донос до НКВД, головним чином за авторство згаданої розвідки і — сталося так, як вони хотіли...

„ТИ АРЕСТОВАН!“

22-го березня 1940.

Була морозна, тиха ніч. Я лагодивсь уже до сну. Несподівано від сінешних дверей школи, що в ній я поселився, загримів нагальний стук. Рівночасно знадвору почув я грізний крик:

— Аткрой дзверь!

Сестра моя, що поралась іще в кухні, вбігла стривожена до моєї кімнати.

— Падоньку ж мій! Це, певно, вже по тебе прийшли! — заломила вона руки.

— Що ж його робити?

— Побачимо. Нема іншої ради — йди, відчиняй.

Два енкаведисти в цивільних плащах ввалилися до моєї кімнати.

— Давай ружйю! — впало дике їхнє домагання, замість якогонебудь „здрасте“...

— Пропав!.. — похололо в мене на душі, але не хвилююсь і відповідаю спокійним питанням:

— А ви хто такі будете?

— Ти не разгаваривай, растаку тваю мать! Дайош ружйю ілі нет? — заверещав вищий з них — ніби напали його наглі ішлункові корчі.

— З такими речами, як зброя, я ніколи не мав нічого спільного.

— А хто організував барьбу протів саветскаво саюза?

— Та ж бачите, що не виглядаю на такого, щоб міг орудувати зброєю!..

— Увідім, как поіщем!

— Шукайте — годі!

В одну мить уся скромна обстановка моєї кімнати була основно перетрушена і, порозкидана валялась на долівці.

— Ну, а тепер напишем пратакол! — сказав нижчий з опричників, сідаючи до стола.

В готовому вже протоколі він тільки дописав, що крім особистих документів і деяких книжок, „в арестованого більше нічого не обнаружено”.

— Распішись! — бовкнув і підсунув мені протокол до підпису.

— Чи дозволите прочитати?

— Разрешаю.

Останнє речення в протоколі прочитав я, мимохить, півголосно і поклав мій підпис. Сестра в тій хвилині розплакалась...

— Пачему у тебя столько книг? — спитав вищий, та таким тоном, ніби спіймав мене бо-зна на яким страшнім злочині.

Мені зовсім було не до сміху, та годі було вдержатись.

— А чи знаєте, чому швець має стільки копит? — запитав я його весело.

Москвин тільки витріщив баньки і ніяково крутнув головою.

Другий злорадно скрививсь до усмішки, наче б хотів сказати: „А що — загнув тебе за пояс?”

Сестра не переставала плакати.

— Што ти плачеш, красавица? — звернувся вищий до сестри буцім то спочутливо.

— Як не плакати, коли такого бідного, хворого брата мені арештуєте?

— А ти аткудова знаеш, што ми ево арестуем? — скочив нижчий. — Атвечай, аткудова? — присікався злющою осою до сестри.

Сестра збентежилась і допитливо глянула на мене.

— Вже вона знає — не бійся, добре знає!.. — відповів я за сестру.

— А ти малчі! — визвіривсь він на мене.

— А ти, знову, менше навчай мене і роби, що до тебе належить! — відповів я не менше гостро.

— Ну, так сабірайся. Ти арестован! — вищідив нижчий, прижмуривши малі, хижі очі.

— Так би й зразу сказали!

Одяг я плащ, узяв під паху якесь накривало та ще дещо і підійшов прощатись з сестрою. Вона вибухла голосним плачем...

— Вихаді! — крикнув безжалісно енкаведист.

За мною з грюкотом зачинились двері.

Я йшов шкільним подвір'ям у напрямі шляху. Сестра про- водила мене і аж заходилася від ридання.

— Не плач, красавица! Завтра утром ми тебе брата атпу- стім... — потішали її з лицемірною, напівнасмішливою спо- чутливістю.

Та плач сестри перемінився нагло в ридання, що потря- сло й мене.

— Дійсно, навіщо плакати? — заспокоював я її. — Пла- чем, небого, вже мене не виплачеш.., хіба тільки жалю зав- даси і собі, і мені...

На шляху, в тіні головатих верб, нетерпеливилися баскі коні. Вони були запряжені в санки, що ними ще так недав- нечко розщипався якийсь бодай „дзедзіц”.

— Садісь! — вказали мені заздалегідь призначене місце в санках.

Сестра заголосила, як по небіжчику. Це вивело мене з рівноваги.

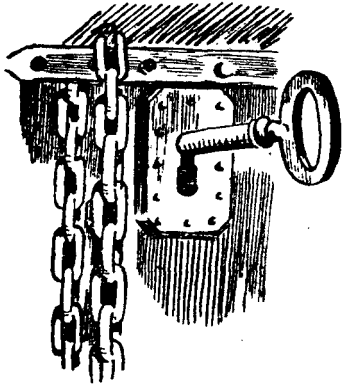
— Перестань! — сказав я різко і вже з санок докинув: — Адже ж це мене вивозять, а не тебе!..

— Герой! — значучо переморгнулись обидва енкаведисти, вскакуючи й собі до санок.

Ясно горіли провесняні зорі. В селі було тихо, тихо. Тіль- ки тут і там, мабуть, із нудьги гаркнув собака. Зловіщо кви- лів пугач на шкільній дзвіниці та, припавши до воріт, жа- лібно схлипувала сестра.

Коні рвонули, санки раненою серною стрибнули по сніжа- них кучугурах і вибоїнах та помчалися шляхом — у страшне невідоме.

В КУРНИКУ

3-го березня 1940.

У вартівні райвідділу НКВД у Бібрці ледве блимало тьмяне світло. Великий годинник на стіні, поруч чималої полотняної мапи повіту, видзвонив саме третю ночі. Біля телефонного апарату куняв джигурний — міліціонер.

Йому передали мене під дальшу „охорону”.

— Да-а! То-о-очно... — зівнув він цілим горлом, оглянувши мене.

Міліціонер — це було вже зілля з нашого, рідного загумінку. Типічний куроград, гідний представник сільської злодійні, з-посеред якої большевики залюбки рекрутували свою провінціоальну міліцію.

Куроград на вступі заявив, що знає мене.

— Знаю вас і то добре!..

— А хто ж ви такі? — спитав я його.

— „Ніззя” вам про те знати!

— От тобі й на! То ви мене знаєте, а мені вас знати вже не вільно, чи як?

— Нікаких разгворів! — визвірився на мене, як справжній москвин.

Після того почав проводити в мене особистий трус. Як „добрий знайомий”, ограбив мене до останнього шалія і рукавиць...

— Тепер уже наше зверху! — говорив при тім урочисто. — Твое панування вже скінчилося...

— А твое, думаеш, почалося? Ех, ти бідаку, бідаку!..

— Малчать! — тупнув ногою.

— Коли так, то вже роби, що задумав!

Куроград кликнув якогось свого „підкомендного”, вручив йому цілий жмут ключів і сказав:

— Відведи його тудя!

Видзвонюючи ключами, проважатий вказав на сходи, що вели до тюрми.

— Давай вниз!

— Як давай, то давай! — кажу і сходжу зразу на коридор тюрми, що своєю миршавою будовою та розташуванням завжди нагадувала мені більший курник.

— А тепер, давай, туди! — вимимрив проважатий і навстіж відчинив двері одної з камер. — Отут буде тобі хороше...

Пронизливий скрегіт ключа в замку важких дверей, які з грюкотом зачинилися за мною, — зайвий раз іще поставив мені перед очі все те, що скоїлось в останніх кількох годинах. Вихром завихорилось у моїй бідній голові...

В блідому полусвітлі маленького нафтового каганця я ледве ловив зариси дивовижної обстанови нової моєї квартири: брудні чотири стіни, двоє заґратованих вікон, голі дошки здовж одної стіни, залізна піч форми великого гарматного стрільна в одному та „мадам параша” в другому куті біля дверей і — все.

На дошках щось ворухнулося і з-під накривала визирнула чиясь голова. Мертвецьки бліда, заросла, з-застрашеними і палаючими якоюсь нерозгаданою гарячкою очима.

— І ви тут? — почув я тихий, здивований і спочутливий голос.

З тяжким зусиллям я розпізнав знайомого господаря з Коцурова. Кілька тижнів тому арештували його під замітом — саботажу. Загорілась була хата саме в часі, як відбувалось в ній якесь комуністичне збіговище. Вихід із хати був затарасований, так що агітатори та інші большевицькі наганячі ледве з душею повискакували крізь вікна... Як підозреного в отому підпалі, цілий місяць тримали його в львівських Бригідках, а сьогодні привезли сюди на суд.

— Як же ж там у тих Бригідках? — спитав я його.

Знайомий тільки похитав головою і зітхнув. Щойно по добрій хвилині сказав:

— Не дай Боже, щоб ви туди попали! Червоні Бригідки — це не жарти. Гляньте тільки на мене: всього кілька тижнів там був, а я молодший і здоровий...

24-го березня 1940.

Рано вранці викликають кудись мого знайомого. Лишаюся сам. Ходжу з кута в кут і не можу обігнатися від настирли-

вих дум. Перед полуднем відкрились двері. Якийсь новий міліціонер приніс теплої води і шматок чорного хліба. Наливаючи оту воду в брудну, іржаву, бляшану мищину, він скося кидає очима на двері і шепоче:

— Я з Романова. Знаю, хто ви такі... Біда, але пропало... За арештування подякуйте колись — (тут назвав прізвище людини, що зробила на мене донос).

Ота вістка келепом ударила мене по голові. Але я не спішусь прийняти її за невідкличну правду. Названа дижурним людина, щоправда, давно вже виявила себе комуністом, але я все ще не вірю в її етичне заломання та моральний упадок. Ні, це прямо якийсь большевицький підступ, провокація!

25-го березня 1940.

Вечоріє. Я ще сьогодні нічого в устах не мав. Та й не чую голоду. Отой самий міліціонер приніс мені білизну, різні харчі і тютюн.

— Це вам від сестри, — сказав сухо, чи не тому, що в дверях стирчав енкаведист...

26-го — 30-го березня 1940.

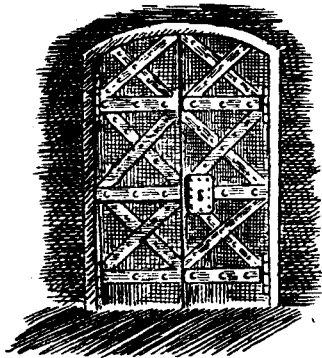
Сірі, одноманітні дні в темній і холодній норі видаються мені місяцями, роками... Почуваю себе ніби дикий звір, що попався у тенети. Чорні, безнадійні думи гайворонням кружляють у моїй голові і вдень і вночі кричуть:

— Пропав — пропав — пропав!..

Бо що ж інше жде того, хто раз попав у кігті ГПУ, чи пак НКВД?! Шкода й думки про якунебудь оборону, про можливість якогось рятунку!

Холодного ранку 31-го березня ввійшов до камери якийсь „старший”, з актами, перевірів мої генералії і сказав:

— Собірайся с вещами — паедеш!

„КИНЬТЕ ВСЯКУ НАДІЮ, ВИ, ЩО СЮДИ УВІЙШЛИ...“

31-го березня 1940.

В тій хвилі, коли крита моторова кибітка, що привезла мене з головного двірця, зупинилася в перстені мурів подвір'я львівських Бригідок, мені здавалося, що хтось дужий, сильний вхопив мене силоміць на свої могутні рамена і заніс у ще страшніший світ.

Гнилий сопух не то смоли, не то якоїсь мазюки, перемішаний з нестерпним смородом зігнилої капусти, вдарив із підвалів важких, понурих і старих тюремних забудувань.

— Це перший подих справжньої советської тюрми! — подумалось мені.

Він, цей подих, заповнив, здавалось, усі закамарки обведеного високим обідраним муром просторого подвір'я. Це подвір'я було завалене скиртами брудного снігу, вугіллям, дошками, паками та повними і порожніми вонючими бочками. По стежках подвір'я ввихалися чубаті енкаведисти та, мов тіні, сновигались сірі тюремні „рабочі“.

— Слезай! — гукнув один із трьох моїх конвоїрів, а коли я, до кости перемерзлий, з трудом вилазив із кибітки, він зверещав:

— Давай бистрей!

— Чей же бачите, що я інвалід і не можу швидко рухатись.

— Не можу — не можу!.. — викривився він мені.

— А героєм бить можеш, растаку тваю мат? — закляв, обкинувши мене чортівським поглядом.

— Та який вже з мене герой? — всміхнувся я гірко.

— Не дури! Всяо знаєм, што ти делал, што випісивал протів саветськава саюза...

— Га, як знаєте, то нема ради! — кажу йому й питаю, куди йти.

— Давай вперёд! В левую!

В декілька кроків ліворуч — простора, незачинена передня брама другого і третього корпусу тюрми. Згори, по лівих сходах тупотять чоботи. Багато тих чобіт. За хвилину бачу чоло цілої групи в'язнів, що їх ведуть кудись двійками, як школярів.

— Пастой! — кричить нагло на мене конвоїр. — Абернісь к стенке!

Обертаюсь до стіни й думаю:

— Невже ж розстрілювати будуть? Так скоро і без ніякого слідства, суду?

Тихо, без найменшого гомону, пересувається біля мене валка в'язнів і ще тихше зникає десь там на підвір'ї.

— Ага! — думаю. — Це для того казали обернутись до стіни, щоб я кого або хто мене не розпізнав...

— Давай далі!

Входжу на друге підвір'я. Грізно шумить на його середині безлисте гілля старої розложистої акації. Праворуч малий партеровий будинок. Всюди ґрати, ґрати... Ліворуч мур, далі — брама з гострокінчастими залізними шпичцями. Десять кроків перед нею — висока, готицька будівля; великі, лукові вікна з різноколірними вітражами, але — теж із ґратами... Минаю цю будівлю і кілька кроків дальше кидаю на неї ще раз мій погляд; на стрімкому дащі бачу залізний хрест — це тюремна каплиця. На всіх вуглах високі, наче великі голубники, буди, а в них — „часові” з наїженими штиками. Передімною перший корпус тюрми; вікна в партері і на першому поверсі забиті дошками: Довга двоповерхова, здвижна хурдиґа, поділена на клітки, а в них люди — люди...

За годину, а може й скорше і я буду в отакій клітці...

— Давай тудя! — вказує конвоїр на понуру пащу головної брами.

Не без холоду в душі переступаю витертий поріг тієї брами. Мене підводять до бар'єру, за яким сидять бліді, з невиспаними очима енкаведисти.

— Абаждать! — гукнув хтось з-за бар'єру.

— Так, абажді здесь — сказав конвоїр і віддалився.

В брамі товпилося багато різних людей. Одні стояли, другі спирались об стіни, ще інші сиділи на своїх клунках або й на голій долівці. Розгублено шукаю знайомих. Та крім трьох селян з Романова, що їх разом зі мною привезли сьогодні

поїздом із Бібрки, нікого більше не впізнаю. Примощуюсь біля них.

— Як же це так? То ми пішки скорше, як ви машиною? — дивуються мої знайомі, що бачили, як на двірці саджали мене до кибітки.

— Річ у тім, що не везли мене прямо до Бригідок, тільки чомусь то на Замарстинів, — пояснюю їм причину мого запізнення. — Там добру годину оглядали мене і спереду і збоку, як осла на ярмарку, сперечались, лаялись між собою і врешті привезли сюди. Видно, не здібний я до тієї армії, що на Замарстинові...

Сидимо, покурюємо і розмовляємо про все, що тільки на думку приходить. Скоса споглядають на нас два енкаведисти і, мабуть, підслуховують нашу розмову. Коли ж не виловлюють з неї того, чого їм треба, гукають:

— Ану, прекратіте разгавори!

Тоді ми сидимо мовчки. І тоді ми схожі на риби, що їх хтось виловив з води і полишив на суходолі... Може дехто ще дурить себе, що його потримають отак день — два, переслухають і випустять, але я ні. Я тільки дивлюсь, кого приводять, чи відводять і — жду.

Оце ведуть якусь ще дуже молоду, але — як же змарнілу, аж почорнілу жінку. При самому виході енкаведист зупиняє її, виймає нагана з кубури, підсуває його під бороду блідоді жінки і гадом шипить:

— Ти сматрі! Адін шаг не тудя, куда я скажу, как сабаку застрелю! Поняла?

Відхилились грубезні чорні двері і за ними зникає жінка з енкаведистом.

В тій хвилині зазирнуло до нас сонце з вулиці. Мені здається, я аж тепер додумавсь, що йде весна, що блищать, аж сліплять, весняні калюжки, що біжать грайливі потічки... Кидаю оком на подвір'я. Бачу другий і третій корпус тюрми. Скільки кривавих таємниць за отими грубими мурами? Скільки людей безслідно там пропало? А скільки криків допитуваних чули оті обколупані, сірі стіни?.. По отих нерівних хідниках востанне ступали присуджені на смерть... А там, у закутині, поміж високим муром і тюремною лікарнею одного грудневого світанку 1932-го року скрипіли шибениці під вагою тіл українських героїв...

Вже зовсім стемніло, а ми все ще сидимо в брамі і ждемо. У всіх вікнах тюрми вже давно горять світла, вже давно па-

лають яскраві рефлектори на подвір'ї, а ми ждемо. Діймавий холод лазить поза плечі, пронизує затерплі ноги, болить кожна кісточка ще з подорожі поїздом серед натовпу і спати хочеться, спати...

Та врешті підводять нас до бар'єру, за яким розсілись два жидки. Вони відбирають документи і гроші. Записують мене в грубу книгу. Приказують здати: ремінець або підтримки, краватку, шаль, шнурівки, підв'язки (щоб не повіситись), спинки, ніж, спряжки (щоб не зарізатись). Моєї палки я ніяк не хочу віддати. Без неї не матиму змоги ніякого руху.

— Агдай, а то пабійош всех друзей сваїх!

— Не віддам! А бити? Щоб тільки мене не били!..

Енкаведист намірився силоміць відібрати в мене палку. Я не пускаю. Починаємо шамотатись. Він хоче викрутити палку з моїх рук, та я, мов кліщами, держу її обіруч, упавши на долівку...

— Не віддам! Хоч і застріль мене, то не віддам! — кажу рішучо.

— Ну ево к чорту! Пусть носіт, после вазьмом, — махнув укінці задиханий енкаведист рукою.

В розсіянні підтримую раз-у-раз спадаючі штани і тюпаю в якусь холодну кімнату. Велять розбиратись до нага. Здоровенний енкаведист обшукує своїми волохатими руками кожний рубець, кожную складку мого одягу. Підозрілі йому місця він немилосердно тне вістрям бритви. Він перевірів уже білизну і взуття, а тепер дивиться на моє посиніле від холоду тіло. Мені здається, що в тій хвилині він міркує:

— Сховав ти ще десь якісь таємні документи, чи ні?

Наказує мені відчинити уста. Сідаю на крісло, відкидаю назад голову, а він заглядає, чи не заховав я чого поміж зубами. На цьому ревізія тіла не скінчилась, але про дальше годі говорити.

Вбираю на себе холодну, як лід, білизну й інший одяг. Дрижу, як у пропасниці, і видзвонюю зубами. Від пониження чи від холоду, здається, ось-ось потечуть з моїх очей сльози...

Після ревізії переводять нас п'ятьох у велику темну пивницю. Ходимо з кута в кут і розігріваємо продрогле тіло. Не говоримо, бо й слова, здається, годі вимовити.

Десь опівночі пробуємо — як то кажуть — бодай хоч на волосок заснути. Бо далі ходити немає сили і, хто його

знає, що жде нас завтра? Я самотній маю накрити. Розстелюємо його на цементовій долівці і тисно, один поруч одного, всі п'ять укладаємось на ньому до сну. Холод, здається, дужчає. Скидаю з-під плаща малий козушок і накидаю його наверх. Може так більше гріти буде. До мене притулився молоденький хлопчина. Каже, що він із Дніпропетровського і має на собі тільки драну „фуфайку”. Накриваю бодай трішки й його моїм козушком. Та ранком — диво! Мій козушок роздертий на дві частини...

— І хто це мені таку пакость заповдів?

— Вибачайте, це найпевніше я. Не навмисне, а в сні — виправдується хлопчина. — Хотів, напевно, на себе натягнути, ви його, напевно, прилягли — ну й катастрофа получилась...

— А я думав, це хтось жарт такий невдалий зробив. Адже ж сьогодні чи не першого квітня?..

— Так, 1-го квітня.

Та розбалакуватись не маємо часу. На порозі стирчить енкаведист зі свистком паперу. Відчитує наші прізвища і каже виходити.

— З речами?

— С речами!

Веде нас крізь внутрішнє подвір'я, що з усіх боків замкнене корпусами тюрми. Раннє сонце падає на вікна камер другого поверху. Тут і там з-поза ґрат визирне якесь зацікавлене обличчя, але зараз же заховається, зникає...

За перехідною брамою ліворуч щось, якби гараж. Біля нього темнозелена автомашина. Невже ж це той самий гараж, де ніччю виють мотори, що глушать сальви і крики розстрілюваних?..

Двері гаражу трохи відчинені. Бачу внутрі енкаведиста. Змиває кров із цементової долівки... Б-р-р! Це тут розстрілюють або ще у дорозі до гаражу вганяють ззаду кулю в череп... Трупи кидають на дно вантажного авта, прикривають брезентом, везуть за місто, закопують...

Ні, ні! Це тільки так мені ввижається, це невиспана ніч і наполохана моя уява так настирливо насуває мені такі неймовірні картини. Кров може зі свині, може з гуски... Але...

— Садіться! Бистрей! — церериває мої кошмарні здогади грімкий, злющий наказ.

Всі п'ять влазимо в крите темнозелене авто. З тріскотом замкнулись за нами дверцята.

Рушаємо.

— Чи знаєте, як звать у нас отаке авто, що ним ми їдемо?
— питає мене хлопчина з Дніпропетровського.

— ?

— „Чорним вороном” звать його в нас, — каже і зітхає.
— Возять ним присуджених на розстріл. Мого батька теж везли таким автом...

Дивлюсь у вічі хлопця. Бачу в них тільки сльози...

Мовчки сидимо на заязозених прилавках. Крізь малюсінькі дірки у вітрогоні над мою головою ледве помітно пробивається світло. Туди теж вкрадається в оту душну скриню трішки повітря.

„Чорний ворон”!.. Скільки смертників ти вже перевіз! Оті брудні подряпані стіни були останнім їх видом. Їх холодні пальці тримались за ці прилавки, хапались за дверцята, коли волікли їх на розстріл... Дехто з них падав на цю запльовану долівку, кричав, але його витягали і на осліп вганяли кулю в лоб, щоб перервати нестерпний крик... Які слова востанне вони вимовляли? Вони так, як і ми, напевно, не знали, куди, пощо й якою вулицею їх везуть...

Авто зупинилось. Конвоїри, що сиділи біля самих дверцят, виходять і кажуть нам виходити. Ми на вулиці Льва Сапіги, перед будинком бувшої жандармерії. Обидва конвоїри зникають у брамі будинку. Біля нас тільки шофер „чорного ворона”, що не вмовкає, а гуде, криче. Є нагода тікати! Ось тільки кілька смілих скоків почерез вулицю, а там — лови вітра в полі!.. Але ніхто з нас не пробує того щастя: романівські „куркулі” — це вже люди старші, отяжілі, про мене нема й мови, а хлопчина, видно, не хоче.

Стою і слідкую за рухом на вулиці. Здається мені, я подорожній, що вибирається в далеку-далеку, може, й безповоротну дорогу й вже на все байдужий; не обходять його ні лайки розносників газет, ні театральні афіші, ані прохожі, що крадьки споглядають, перешіптуються і скоро зникають.

Та ось біля нас знову конвоїри.

— Давай назад! — гукають на шофера, голосно матюкаються і велять нам знову влазити до темної та задушливої скрині.

„Ворон” летить знову в незнанім нам напрямі.

— Цікаво куди?

— До Каяфи, — каже хтось з селян. — Бо в Анни ми вже були...

Та авто зупиняється на подвір'ї Бригідок. Нас знову заводять до тієї самої темниці.

— А може дасте нам, нарешті, що з'їсти? — говорю до енкаведиста. — Може бути навіть і тепла вода, щоб шлунок бодай огріти! Адже ж другу добу нічого не їмо і мерземо!

— Не падохнеш! — ехидно засміявся москвин і з грюкотом зачинив двері.

Ходимо з кута в кут. Відпочиваємо і знову ходимо. Присівши в кутку, я натрапив на невеликі, залізні колісцята в мури. Навіщо вони тут здалися?

Приходимо до висновку, що до тих колісцят приковували або приковують призначених на тортури в'язнів. Отак ланцюгами їх тут прикують, як яких небезпечних звірюк, а потім уже роблять з ними, що тільки хочуть... Тому й вікон отут немає; щоб не чутно було пронизливих зойків, страшних стонів, божевільно-розпачливих криків...

Хочу розбалакатися з хлопчиною. Хочу довідатися, хто він такий, завіщо його арештували, як жив дотепер, — де там! Навіть прізвища свого не хоче виявити...

— У нас, найкраще, мовчи! Байдуже, на волі чи в тюрмі — мовчи!

— Знаю. Але зі мною ти сміло, безпечно можеш говорити. Не віриш — спитай дядьків, хоч кожного зокрема, хоч усіх разом.

— Нікому не вірю, та й годі! І вам раджу, не звіряйтеся в тюрмі з нічим, нікому, ніколи.

Подивляю старий розум не більш як шіснадцятилітнього хлопчини й думаю:

— Таким зробила його жорстока система.

Вечором ведуть нас „в уборну”. Печера з цілими скиртами людських відходів.. Стопи нікуди поставити! В отій клоаці замикають нас близько на півгодини. Виходимо з неї, немов п'яні; голова крутиться, очима ледве дивимось, у вухах цілий млин. Не тільки наше взуття й одяг, але, здається, ми самі наскрізь просякли нестерпним, гризьким смородом...

— Аправілісь, а тепер ложіться спати! — каже дижурний, зачиняючи за нами двері.

...Ще одна, страгна ніч на цементі холодної, як льодівня, темниці!

2-го квітня 1940.

Буджуся з важким, зривним кашлем. Ходити не можу. Цілу днину трясє мене лихорадка. Надвечір кажуть виходити з речами. Долучують нас п'ятьох до невеликої групи свіжих в'язнів і ведуть до... „уборної“. Звідтіля заганяють нас, ніби курей, в брудну, вонючу, незвичайно вузьку і низьку камеру, але радше клітку. Усіх нас отут — 25! Сісти не можна — всі стоїмо. В кілька хвилин уже й дихати нема чим, повітря доходить сюди тільки крізь візитирку... Не можу встояти на ногах. В'язні зважають на мене, збиваються ще більше в купу і в кутку роблять для мене місце. Сідаю на мій клунок і в якийсь час я весь мокрий від духоти.

— Тепер уже гріємось? — не тратьте гумору мої селяни.

— Гріємось, може й на останню годину!.. — стогне хтось припертий до кута.

Якийсь дідусь мліє.

— Бий в двері! — лунає крик. — Хай води дають!

Хтось довго стукає в двері, але дижурний не показується.

— Хочуть нас отут видушити чи як?

Знімається шум і галас. Селяни чобітьми бомбардують двері.

Вкінці скрегоче ключ у замку дверей.

— Што таке? Што таке? — заметушилась уся тічня енкаведистів.

— Як то що? Не бачите, що душимось тут? Ось один уже — небіжчик!..

Енкаведисти переглядаються і перешіптуються між собою. Зомлілого наказують винести на коридор, а за кілька хвилин забирають з клітки ще дев'ять людей.

Робиться значно простірніше і трохи навіть холодніше.

— Ось бач! — гордяться селяни перемогою.

— Навіть і дич м'якне, як добре до неї поставитись... Завтра перевернемо Бригідки, як не дадуть їсти!

— А ви б потихше... — зауважує хлопчина.

— Та ми хіба що або що? Бунт який робимо чи що? Наші діди-прадіди, ба й ми самі платили податок також і на Бригідки. Маємо, отже, повне право тут сидіти і домагатись тільки того, що належить всяким порядним кримінальникам.

Шибеничний гумор передається решті, ще перед хвилиною зовсім пригноблених в'язнів. Більшість з них — львівські поляки. Знайомимось і гуторимо, аж поки не дзвенить

нечайний брязкіт ключа до візитирки і не розлягається рев:

— Прекратіте шум і ложіться спати!

Тісно один поруч одного, як нерівні пеньки порубаного дерева, навсидячки розмістилися в'язні обабіч стін, підопхавши ноги аж під бороди... Ще хвилина й клітку залягає тиша. Чути тільки важкі, втомлені віддихи, переривані раз-раз багатомовними зітханнями...

3-ю квітня 1940.

Вже добре зполудня. На коридорах не вгаває біганина, метушня, брутальна кацапська лайка і прокльони. До нашої клітки ще ніхто й не заглянув. Довго стукаємо в двері.

— В „уборну” ведіть або дайте „паращу”, а то...

— Абаждіте!

В'язні ждуть, а далі не видержують і таки в клітці дехто заспокоює свої потреби...

В'язні нарікають на голод:

— Я вже такий виголоднілий, що...

— Та, бійтеся Бога, четверта доба!

— Хочуть нас голодом подушити!..

Селяни припали до дверей:

— Істи давайте! Давайте істи!

— Єщо немножко нада абаждать, — на диво лагідно говорить дижурний.

— Та вже четверту добу „ожидаємо”! — кричать хором селяни.

— Ви єщо не на щоте!

— А чому ж... параші не дали?

— Прі чом здесь параша? Гаварю, што ви єщо не на щоте, не на штате, єщо на учот вас не взяли — панімаєте?

— Та понимаємо, але нічого не розуміємо... Знаємо тільки те, що гинемо з голоду! Ось один уже й не рухається — вказують на в'язня, що задрімав під стіною.

— Не беспокойтесь! Єщо немножко абаждіте. Сей час вас паброем, заведьом в баню, памоем, а после уже в камере палучіте абеда...

І дійсно. В кілька хвилин опісля ми були вже в одній з долішніх камер тюремної лікарні. Там увихались два жидки з машинками до стриження. За столом сидів високий, дещо згорблений і як сич насуплений енкаведист. Жидки звертались до нього, називаючи його: „Гражданін врач”.

— Це ніби тюремний лікар — перешіптувались в'язні.

Усім велів він розібратись до нага і по черзі підходити до жидків. Тупими машинками жидки не стригли, а прямо вивирали волосся з голови і з усіх пахвин. В'язні сичали з болю!

Жидок, що стриг мене, добре зранив мою пахвину.

— Уважайте ж! — крикнув я, почувши біль.

— Нічево не случілось...

— Як нічого? Хіба не бачиш, скільки крові?

— От таво ещо не памірают! — вицідив цинічно жид і цілими жмутами почав злісно висмикувати мое волосся.

Це вивело мене з рівноваги. Тручаю від себе жида і звертаюсь до енкаведиста:

— Ви лікар?

— Да, врач.

— Скажіть же отому свреєві, щоб не калічив людей! Дивіться, що він зробив! — показую мою рану.

— Ето нічево! — махнув „врач” рукою. — От таво не памрьош! — А как і памрьош —тоже нічево! Советській саюз будет іметь на аднаво врага меньше.

Жид злорадісно розреготався.

Я остовпів.

— Так хоч йоду мені дайте!

— Нет здесь йоду і не нада!

Після стриження — купіль.

Під льодово-холодним душем ми дриготіли може й годину, нагі, в заперті. Коли, врешті, ми счинили крик, що замерзаємо — нас випустили; я ледве мав силу надіти одяг.

— Але ж ви весь аж посиніли! — співчували мені в'язні.

Вели нас знову через подвір'я. Здовж пахло гниллю. Весняний вітер гуляв по закамарках і ніс до нас запах ліків з тюремної лікарні. Чорні плями на скиртах снігу видавались мені, чомусь то, велетенськими боляками. Як осиковий лист, я весь час дрижав і глибоко дихав. В грудях боляче кололо. Хтось піддержував мене, побоюючись, що впаду. Але я йшов іще якось і мов не своїми очима дивився на по-чорнілі мури та на окраєць весняного, вечірнього неба.

В декілька хвилин опісля почали розводити нас по різних камерах першого корпусу.

— Може, нарешті, скінчиться наше поневіряння! — зітхав хтось.

Довгим, склепленим коридором із кам'яним помостом, що

його замикала висока хвіртка з грубих, залізних штаб, повів мене енкаведист до камери ч. 49.

Заскреготів ригель, загравав ключ у замку і я ввійшов до середини.

Зі скрипом і лоскотом зачинились за мною двері.

Нарешті! Після нелюдських поневірянь, прикростей і болючих понижень я опинився в камері.

Була це невелика, майже квадратова кімната, освітлена одною тьмяною, електричною лампкою над дверми. Почерез невеличкі, заграбовані і засновані густою, дротяною плетінкою два віконця продиравсь відблеск рефлекторів із подвір'я.

Тоскно розглядаюсь по новій моїй хаті. Млісний, теплий, задушливий сопух, запах поту, шкіряних чобіг, креозоту і — параші вхопив мене за горлянку і затримав біля порога.

Людей — як бджіл у вулику.

Вони брудні, зарослі довгими бородами, обідрані, певно завошивлені. Видаються мені дуже стомлені, лежать на долівці, як гаддя купами на дні ями, майже не ворухаються, тільки вп'ялені в мене їх очі на воско-землистих обличчях горять, як зорі в осінню ніч.

Мені здається, я опинивсь у печері передісторичного віку. Переступаю почерез скуцьорблені тіла, чоботи, клунки. Задихуюсь, повітря густе, як олія — від махорки і від людських випарів. Кидаю очима за знайомими, та крім селянина Орлевича з Романова не знаю тут більше нікого.

Ніби ножем різонуло мене в боці. Відстебнувши комір, кладу руку на груди, але зараз же її відсмикую: мені ненависне власне тіло — воно, як грань, розпалене!..

— Хто тут старший? — питаю і ледве переводжу духа.

— Не „старший”, тільки „староста”, — поправляють мене і підводять до кількох ліжок під самими вікнами.

На одному з ліжок розлігся молодий чоловік у піжамі. Кажу йому, хто я і прошу, щоб негайно визначив мені місце, бо я серйозно хворий.

Велить мені „тимчасом” лягти на ліжко.

— Спатимете вдвох з отим чоловіком, — говорить „поліцаковський” і вказує на якесь непривітливе обличчя.

Роздягаюсь і кладуся. Ще кілька хвилин блуджу очима по камері. Люди чухаються і гаморять. На паравані, що за-слоняє собою парашу, на залізній печі у вигляді стрільна, на бічницях ліжок, на полочках, ба й на вікнах, скрізь по-

розвішувано вогке, трухляве, смердюче, різнородне лахміття.

— Навіщо загнали мене сюди? Як гидко довкруги! Хіба можна буде видержати в такому хліві?!

Думки починають плутатись, а за хвилину перед очима мигає вже тільки пляма весняного, вечірнього неба.

Вона тепер голуба-голуба, як вигадка!

— Ставай! На дапрос тебе зовуть! — будить мене знечев'я голосний крик енкаведиста.

Довгу хвилю не знаю, де я і що зі мною діється.

— Завуть тебе на дапрос! Панімаєш?

— Не можу йти, я дуже хворий.

Енкаведист дивиться на мене з-під лоба і відходить.

— Котра це може бути година? — питаю сусідів, що побудились.

— Звичайно допитують опівночі, — відповів хтось.

Знову блуджу очима по камері. В'язні сплять. Хтось на долівці біля „мого" ліжка закутав себе всього у плащ так, що бачу тільки кінці його чобіт. Скрізь покотом валялися люди. Багато з них сплять неспокійно; перевертаються на твердих дубових дошках, кидають ноги одні на одних, стогнуть, вимахують руками або гарячково чухаються. Ще інші кричать, плачуть крізь сон або лежать горілиць і хропуть, аж заходяться.

— Збуди його, хай перестане хропіти, бо чорт мене бере!
— сердиться хтось.

В самому куті, біля печі, блищить червона крапка запаленої цигарки, ніби святойванський вогник, що якимсь дивом заблудив у ту пекельну печеру.

Вогник видовжується мені в очах, росте, поширюється, гріє і я в ньому тону, розпливаюся...

4-го квітня 1940.

Світло у камері ще горить, але крізь ґрати заглядає вже блідий, насуплений ранок. Камера поволі оживає. В'язні стають, випростовуються, голосно позіхають. Багато з них негайно запалюють гризькі, махоркові цигарки. Ці і ті зближаються до мене і нав'язують розмову.

— Скриготняк*) уже роздали, — каже один. — Зараз даватимуть чай.

— Та який чай? — перебиває його другий. — Не баламуть людей!

— Ну, нехай тобі буде — тепла вода...

— А хліб, отой радянський, треба їсти так, як рибу...

Дивлюсь допитливо на моїх співрозмовників.

— Авжеж, як рибу! Треба добре вважати, щоб не вдавистись — стільки в ньому остюків...

Мій співнічліжанин голосно нарікає, що прикрим моїм кашлем я всю ніч не дав йому спати.

— Мусите пошукати собі інше місце, — каже до мене.

— А може б не конечно я мусів?..

— То ви такий „моровий“?

— То ж то й є, що я зовсім не „моровий“. Я хворий, — кажу йому і чую, що він не задармо дозволив мені переспати ніч на „його“ ліжку.

— Кава! Чай!! — перериває нашу прикру розмову крик розносників кип'ятку, що разом із дижурним стоять уже у навстіж відчинених дверях.

В'язні гусаком із різним посудом в руках підходять до дверей. Опісля розсідаються, хто куди, і голосно сьорбають „чай“. Хтось підніс і мені гарячої води з кусником чорного, глевкого хліба.

— Дасте мені за це закурити — зазначує, бо тут безкорисно ніхто нікому нічого не робить.

В кишенях плаща я мав чимало цукру. Знаходжу всього кілька грудочок. Та добре, що хоч стільки залишив милосердний мій співнічліжанин!.. Вода смакує мені, ніби божеська амброзія — всі гроші віддав би на волі тому, хто зумів би приладити таке смачне снідання!

— „Якось воно буде“, — підкріпившись уперше за чотири доби, всміхаюся сам до себе, дарма що в боці дошкульно, болоче коле...

Та щойно після снідання розпочинається в камері її влестиве життя. Я завважив, що воно, оте дивовижне життя, має свої непорушні, може й традицією освячені закони. І бідний, хто, навіть не хотючи, порушить їх; староста чоботом навчає тоді їх шанувати...

Визначені старостою цілоденні два камерні дижурні по-

*) У злодійським жаргоні «скриготняк» — хліб.

чинають своє урядування; починають від порядків. Передусім вони стріпують і застеляють ліжка, що на них, крім старости, вилежується камерна „аристократія”, тобто групка злодіїв, яким належить вся влада в камері. Рівночасно мусять стріпувати і в „кістки” складати свої речі всі „фраєри”, тобто політичні в’язні, що сплять на голій долівці. Зложені в „кістки” свої достатки „фраєри” укладають попід стіни.

Коли дижурні рушили сінники на ліжках, — я перелякався! Густими ордами тут кишма — кишіли, падали на долівку та розлазились по камері воші, стрибали блохи, повзли блощиці та шугали меткі таракани...

— Це ще ніщо! Це ще можна витримати... — зауважив хтось. — Але на Лонцького одного хворого в’язня паразити прямо заїли!

Хтось ухопив грубу березову мітлу і почав нею замітати, ще інший ввихається з повною губою води і голосно розприскує її на всі боки, зрошуючи пилюку, що хмарою клубиться по камері. Я сперся на бічницю ліжка і, мов задревілий, дивлюся без думки на все, що довкруги мене діється. Не здаю собі справи ані з часу, ані з гамору, що глушить мої вуха.

Нагло гамір прибирає на своїй силі. Ударом ключа до візитирки дижурний енкаведист сповіщає, щоб готувались в „уборну”.

— Уборна-а! — лунає по камері крик тих, що були близько дверей і чули сигнал.

В’язні уставляються двійками. Два дижурні на самому переді з парашею, за ними два інші зі смітьоркою і коновками на воду. Моєю поstattю я замикав кінець тієї, може, не більш дивовижної, ніж печальної процесії. Відчиняються двері. Процесія рушає. Йдемо вимощеним камінними плитами, довгим коридором. Ліворуч — вікна на Казимирівську вулицю. Але вони щільно забиті дошками. Нічого не можна крізь них доглянути, чути тільки відгомін вуличного руху, що від нього відділяє нас усього один метер грубого муру... Усього один метер. За ним вільний світ!

Щокілька кроків праворуч розміщені камери. Говорить про це цілий ряд грубих, ніби трун розмальованих начорно, залізом окутих дубових дверей. Кожні з них заригльовані ззовні ще масивним залізним риглем і замкнуті великими як дині, колодками. Крізь візитирки усіх тих дверей летить на

коридор глухий, якби підземний гул; це гомонять в'язні.

— Тіха! — тут і там стукають до візитирок енкаведисти і назирці стежать, щоб хтось відважний з нас у ході, прихапцем не відкрив, бува, візитирки та, бодай на мент, не заглянув до котроїсь із камер.

Сімдесят нас, як одного, заганяють до тісної вонючої клоаки і так само, як у камері, замикають.

— Двадцять минут даю на апрафку. Слишите? Не больше! — цокотить енкаведист. — Если скарее все аправітєсь, разрешаю стучать...

Мене притиснули до закаленої стіни так, що ледве дишу і з острахом дивлюся на дивне замішання. Мені здається, це метушаться не в'язні, не люди, — це черви-гробарі снують на купі та й не в советській „уборній”, але в якійсь велетенській, розвогненій, гидкій, вонючій рані. Вони, оті люди, затратили вже рештки будьякого власного стиду і почуття найпримітивніших вимог гігієни. Гнані категоричним наказом, всі вони наввипередки спішають мерщій полагодити свої фізіологічні потреби „під команду”, щоб упору добитись до рукомиїника... І ні при чому тут культура форми, добрий тон чи солідне виховання; всі схудобіли, хоч не бракує тут людей із вищою освітою, не бракує навіть і таких, які ще вчора всім блиском блищали на найвищих щаблях суспільної драбини.

Що когось там у тій суматосі потрутили і він упав у саму середину клоаки — це для всіх інших ніяка трагедія, це трапляється чи не кожної днини... Що кількох в'язнів зомліло від нестерпного смороду — це також нікого не хвилює... Всі метушаться, щоб тільки скоро бути готовим...

— Багато дечого можу ще большевикам простити, але „уборної” ніколи! — кажу, коли опинились ми знову в камері. — Цілі роки мусів чорт ламати свою голову, заки придумав таку гидотну методу наруги над людською гідністю. Коли ще раз піду до тієї проклятої „уборної”, то хто-зна, чи вийду вже з неї живим...

— Ви більше вже не ходитимете туди, — відповів, по короткій надумі, староста. — Як інваліда, звільняю вас від того дійсно заважкого для вас обов'язку.

Мовчки тисну йому руку і подивляю його великодушний жест супроти мене, жест злодія супроти „фраера”...

В якийсь час опісля в камеру вбігли два енкаведисти. — Становітєсь на паверку! — гукнув один із них.

Всі в'язні, крім мене, усталились чвірками до ряду.

— Рівно сімдесят чоловік! — відрапортував староста. — З них один „больний”, — вказав на мене.

— Харашо!...

Перечислили в'язнів і вийшли.

— Це щойно восьма, — зауважив хтось. — Саме тепер змінюють варту.

— А тепер, мої пани, їдемо всі на — полювання! — проголосив староста урочисто свій черговий розпорядок.

За хвилину всі в'язні сиділи вже голяками на долівці, ближче до вікон і з великою увагою обцупували свою білизну й одяг, винищуючи паразитів.

— І подумати б лишень: де то стільки тієї нужі набереться? Хоч десять разів на день їх бий, а глянеш, здається, ще більше е!...

— О, ті своерідні, советські громадяни, як заведуться, то не так легко їх позбутися...

— А я вам кажу, що чого, як чого, але вошей радянський союз таки, нівроку, доволі має! Завжди їх йому „хватить”!.. Собаки, коти, щурі, ба й ворони навіть виздыхали — не привикли до „нового радісного” життя, а люди й воші привикають якось!..

— Да, вот правильна, таваріщ! — заокруглив міркування з нагоди полювання червоноармієць Волков, що попавсь за дезерцію. — В нашам советском саюзе только одна вош еще не изменила человеку... Куда не пайдьош, в'езде ана с тобой. Пайдьош в деревню ілі город — ана тоже ідьот. Даже пад земльой, в шахте, ана, как верний, любезный друг твой — всегда с тобой. Да! В советском саюзе одна только вош еще не изменила человеку...

Респектую розпорядок старости, роблю те, що й усі та прислухаюсь до дискусії. Не знаю, де закінчується в ній щирість, а де починається провокація, тому мовчки „полюю”. Навіть і не зчувся, коли наловив поганого, кусливого звіра повну коробку від сірників...

Але чую велику втому. Чую теж, що весь час маю підвищену температуру. Питаю старости, чи можна мені покластися до ліжка.

— Можна, але... ми поміняємося нашими коцями, — добре? Мій коц, щоправда, трохи гірший за вашого, та я покрию різницю цигарками... Згода?

— Згода, кажу і відчуваю, що якби він забрав у мене й останню сорочку, я теж нічого не вдіяв би...

— Ось де джерело його злодійської великодушності, — думаю і засипаю.

Коло другої години будить мене незвичайний рух.

— Обід! Обід!

Так само, як за сніданням, в'язні підходять гусаком з мисками, горщиками та бляшанками. Староста стоїть у дверях і рахує видані порції. Дехто з в'язнів, таки не сідаючи, в одну мить вихлептав свою порцію і ніби ніколи нічого, стає знову до гусака...

— Гражданін діжурний, дайте добавку!

— Та чекай, не пхайся, бо я ще порції не взяв!

— Добавку! Гражданін!..

— Граб'я! Відійди, бо ти вже брав!..

— Ну й диви! Рахувати, якісь пани, а лізуть, пхаються до кітла, як свині до корита!..

Дижурний з лоскотом замикає двері.

— На, маеш! То ми три знову сьгодні будемо без обіду, — бідкаються якісь селяни.

— Я тому не винен! — відпекується староста. — Я нарахував навіть кілька порцій понад норму. Треба було вам допильнуватись...

Піднесли й мені мою обідову рацію: коло півлітра води і з десять кукурудзяних зерняток у ній, без сліду якоїнебудь приправи!..

— Біда, — думаю, — і то не абияка біда, коли за отакою поганою юшкою люди так дуже побиваються!.. Та добре, що хоч гаряча!

Дивлюся за хлібом, що його не догриз був за сніданням і поклав на полиці над ліжком. Але нема його, зник!.. Ложок теж нема. Як котик, хлеччу „суп” прямо з миски і дивлюся на посоловілих селян. Вони сидять, як сироти.

— Пани! — апелюю до цілої камери. — Може дійсно хто з вас „помилково” забрав порції за отих трьох людей? Хай їх їм зверне. Годі, щоб наші товариші недолі, таки з нашої ж вини, та терпіли голод!

— Дійсно, дійсно! — притакує за мною один зі старостинських прибічників і додає: — В'язень, що краде залізну порцію другого в'язня, — це звір хижий, а не людина, він не

гідний, навіть крізь ґрати, оглядати світу божого, бо він не їсть порції свого товариша недолі, ні! Він, як опир, смокче його кров, живцем пожирає його самого...

— „Моцні” слова, — думаю.

Але мимохіть кидаю оком на велику миску того „оратора” й — о боги! В його мисці зонайменше три порції!.. Що за облуда! Який рафінований злодійський цинізм!!

Та — мовчу. Підсвідомо чую, що тільки б мені й дихати, коли б писнув слово про забріханість злодюги...

— Година мовчанки і пообіднє дрімання! — проголошує староста дальшу фазу денного порядку і розвертається на ліжку.

Більшість в'язнів укладається теж до сну, інші мовчки курять, моляться або, сидячи, починають дрімати. Ще хвиля і камеру залягає мертвецька тиша. З тюремного подвір'я чути тоді кожний звук, кожний крок, а крізь двері летить відгомін кипучого, аж клекотливого, міського життя. Сирени советських автомашин, що до їх пронизливого, пекельного рику мое вухо, мабуть, уже там ніколи-ніколи не привикне, дзвінки і гуркіт трамваїв, грохкіт повзів, панцерних авт чи їм подібних важких потвор, що до основ стрясають тюремними мурами, торохтіння кінних возів і візків, цокіт підків по камені, далекі гудки фабрик і льокомотив — усе те зливається в одну могутню, безпереривну пісню, яка співає про вічний рух, працю, змагання, вічну боротьбу та ні на хвилину не дасть заснути розплаканий, як мала дитина, жагучій тузі за волею...

Ратушевий годинник вибив: „чотири”. Староста, як ведмідь, зівнув на всю губу, випрямився і ревнув:

— Гей там, фраерня! Зробити місце, бо зlodії хочуть трохи поспацерувати.

— А певно, ся має розуміти!.. — завторували йому прибічники. — Лежиш отак, то ноги можуть позростатись... А нам ніг іще буде треба — не, Франек? Гі-гі-гі...

Як оті вівці перед небезпекою зібрались „фраери” обабіч стін, лишивши на середині простір, не більше, як півметра шириною, а до чотирьох метрів довжиною. Чвірка зlodіїв гусяком так довго вправляла хід, аж доки староста не крикнув:

— „Паньствова” поліція — до мене!

Три бувші польські поліцаї скоро викараскуються з товпи і стають „на бачносць”.

— Наказ, пане старосто!

— Тих трьох хлопів, що не їли обіду, брати мені зараз на плечі і поносити їх трохи! Зрозуміли?

— „Так ест, пане старосто!”

— Но, вже!

— Пане старосто! „Благам” — я сьогодні не можу бути конем, я хворий — проситесь бувший командант постерунку в Городку, животастиий Пура.

— Як хочеш, то чоботом зараз тебе оздоровлю!..

Селяни ніяковіють, коли слухняні поліцаї, ніби воли в ярмо підставляють свої карки, мовляв, „сядайце пане госпо-
дажу”...

— Сміло, батьку, сміло! — заохочує селян староста. — Ви легкі, бо обіду не їли... Але сідайте на них стверда! Возились вони на вас, тепер ви на них трохи повозитесь!..

Дехто навіть щиро сміється, як селяни їздять верхи на поліцаях, ще інші прямо насолоджуються тією сценою, а злодії аж скачуть на radoщах:

— А поза вуха його, одного з другим, хай стриже ними! Хай форкає, витягає карк, хай гальопує...

— Батьку! Та ж ваш кінь спить під вами! Чому він та не ірже? Дайте йому остроги... в сліпу кишку!

Мене зовсім не бавить оте видовище. Навпаки, воно, як і всякий інший прояв звироднілих злодійських примх, мені осоружне.

Хочу яось розсіяти мою нудьгу-втому. Пробую завести розмову з п'яткою польських студентів, що попались за конспірацію. Але не можна з ними взагалі говорити. Вдають, що зовсім не розуміють української мови, ба навіть натякають, що краще буде для мене, коли говоритиму в камері, „по-польску”. Особливо настоєє на тім син професора львівського університету Інгарден, що висипляється зі старостою на однім ліжку...

— „Не жичими себе і не хцеми тутай слухаць tego ен-зика!”

— Я думав, паничі, що останні події вас дечого навчили? Та помилився — вибачайте! — відповів я на те й, очевидно, перервав дальшу розмову.

Гамір, що вщерть заловняв камеру, знечев'я ущух. Від візитирки пронісся голосний стук. Хтось підійшов під самі

двері, і я виразно почув, що з коридору питають за мною.

— Є! Є такий, — кричу голосно, не маючи певности, чи той хтось біля дверей знає моє прізвище.

— Так пусть сабірається!

— З речами?

— Нет, без вещей!

— Кличуть вас на допит, — каже мені хтось. Як відчинились двері, я виходжу на коридор.

Крізь високу, залізну хвіртку ліворуч коридору енкаведист із наганом у руці веде мене сходами на другий поверх. Каже йти в кімнату, на дверях якої видніється ще металева візитівка якогось польського слідчого судді. В кімнаті застаю двох енкаведистів з ромбовими відзнаками на червоних петлицях. Один із них закінчив саме телефонну розмову.

— Садіться! — вказав він мені крісло оподалик стола.

Сам розсівся при столі, добув із теки якісь папери і докладно почав стягати з мене генералії, вписуючи їх в окремі рубрики задрукованого аркуша.

— Чи знаєте, за што вас арестовали? — спитав по хвилі, відклавши перо.

— Ні, не знаю.

— Вот, а ми знаєм! — підсміхнувся злорадісно.

— То добре — підсміхаюсь і собі.

Мій „слідователь” раптом споважнів, задумавсь і щойно по добрій хвилині та з найбільш серйозною міною відіззавсь:

— Слушайте!

— Слухаю.

— Я завдавать буду вам вопросы, а вы должны давать мне ответы. Панімаєте?

— Розумію.

— Если скажете нам настоящу правду, может быть, сейчас дамой вас атпустім. Но если врать будете, тагда — тагда... сколько вам лет?

— Тридцять дев'ять.

— ...тагда палучіте ещо тридцать девять лет тюрми і будете іметь всего семдесят восем лет! Панімаєте? Гі-гі-гі...

— Брось шуткі! — насупивсь другий. — Іді к делу.

— Да! Гаварю без шуток: если врать будете, будет с вами хуже! — сказав і знову задумавсь.

— Слушайте! — промовив по хвилі і запитав: — Ви віделі кагда то Петлюру?

— Бачив.

— Распішітесь — підсунув мені швидко кусник паперу, на якому було написане те саме питання.

Пишу: „Бачив” і кладу мій підпис.

— А Коновальца віделі?

— Бачив.

— Распішітесь.

Знову пишу „Бачив” і підписуюсь.

— А в каком качестве і в каких обстоятельствах ви їх віделі?

— На портретах...

— Сукин син! — аж скрикнув „следователь”, глянув на свого товариша й обидва розреготались.

— Я говорю правду і даю логічну відповідь на питання, — кажу поважно.

— Да-а... — споважнів знову „следователь”. — А Мудрова ви знаєте?

— Про такого й не чув.

— Это не может быть!

— Не чув навіть про такого!

— Вам нічево не слышно било о маршале українском Мудрове? — спитав другий. — Это не вероятно!

— Українці ще не мають своїх маршалів...

— Но, Мудров бил даже современным руководителем УНДО!

— То хіба Мудрий?

— Вот, вот, вот!

— Про нього я дещо чув, але зовсім його не знаю.

— Распішітесь.

— А где он сейчас?

— Не знаю.

— Распішітесь.

„Следователь” задав мені ще низку таких самих питань про українських генералів і політичних діячів. Всі мої відповіді, очевидно, були заперечливі.

— А тепер расскажете нам штонебудь интересно о вашей трудовой жизни, о вашей діяльності?

Відчуваю, що кільце допиту щораз то звужується. Оповідю, де вродивсь, в яких важких, селянських умовах виростав, з яким зусиллям здобував освіту, як боровсь зі злиднями...

— Он басні нам баст! — крикнув нараз нетерпляче другий.

Припав до стола, попорпавсь у паперах, добув із них якийсь протокол і підійшов до мене.

— А што ти на ето скажеш, а? На, читай!

Читаю поданий мені документ і очам не вірю! Найдокладніша характеристика моєї довголітньої громадської й журналістичної діяльності, зафіксована есенцією тексту моєї розвідки в „Українських Вістях"! Все те написане московською мовою, на трьох сторінках канцелярійного паперу, з власноручним підписом (тільки прізвище) людини, що її назвав мені романівський міліціонер у Бібріці...

Чую, що маю повне лице вогню, а на чолі піт.

— Іч, как покраснел! — зрадив „следователь”.

— Ну і што на ето скажеш? — спитав ехидно.

— Можу сказати тільки те, що маєте справді совісних донощиків!

— А ето ви пісали? — добув з теки цілий плік газетних витинків моєї розвідки.

— Маєте там мій повний підпис.

— Да, верно.

Почав перегортати витинки. Зупинивсь на одному, де кілька рядків було підкреслено червоним олівцем.

— Слушай, Грішка! — звернувся до товариша й почав читати: „Північний, щетинастий хам не поцадив навіть”... „Північний” — ето значіт северний — почав поясняти поодинокі вислови. — В патриотическом украинском паніманії „північний” значіть ещо стольки, што рускій, ілі москаль, кацап... „Хам” — ето самое вредное слово на щот советской власті... А вот „щетинастий” — панімаеш, што ето такое щетинастий”? Ето значіт, што у нас, рускіх, на коже нет валасоф, только щітіна, как у дікіх кабаноф! А?..

— Рассукін син! — прошипів Гріша, обкинувши мене смертельно ненависним поглядом. — За ето*мало разстрелять!..

— Да, увідім, што далее нужно будет с ним делать. Пока, — тут звернувся до мене — іді в камеру і надумуйсь, ми ещо тебя пазовйом!

В камері саме закінчили видавати вечерю. Кілька людей знову бідкались, що не одержали юшки. Я без сил упав на ліжку.

— Ну й як там пішов вам допит? — спитав хтось підносячи мені мою вечірню, харчову рацію.

— Нічого, добре — кажу, щоб позбутись дальших питань.

Хлепчу трохи юшки, кладусь на ліжку і починаю впорядковувати думки. Двері, ґрати, параван, полицки, що ще перед хвилиною, як живі метались, бігали в моїх очах і змінювали свій вигляд, неначе вовтузливі хмари якогось вбивчого диму, — почали поступово затримуватись на своїх місцях та прибирати назад свої сталі форми. І аж тоді я гаразд зрозумів одно: смерть! Нема ради! Тільки, щоб хоч довго не давали ждати на неї... Задовге вижидання на „стенку” завдасть багато страшних терпінь, оті трагічні дні, чи години, що ділять від „стенки”, можуть довести навіть до божевілля... А доносу таки ніяк не можна було заперечити — забагато в ньому фактів, що їх правдивість, кінець — кінцем, мусіли б підтвердити сотні, тисячі свідків... А газетні витинки? Це найважливіший доказ провини, найтяжчий обвинувач...

А втім, — коли додумуюсь до того, що існує логічний зв'язок поміж тим усім, що я робив, поміж протибольшевицькими промовами, статтями, публікаціями, організацією чинної боротьби з комуністичними впливами і нинішніми ґратами та завтрішньою кулею — я зовсім заспокоююсь. В тім моїм спокою посуваюсь, чомусь то, так далеко, що думаю:

— Коли б, якимсь дивом, було мені суджено ще побачити волю і зажити повним життям, я навіть не мстився б на моїх донощиках, я просто простив би їм заповідяну мені ними страшну кривду. Бо що могло б направити аж таку кривду? А так — нехай знали б оті марні, нікчемні півлюди, оті парії духа, що я більше великодушний, як це їм здавалось!

З тією думкою не криюсь і перед моїм земляком, Орлевичем, якому подрібно розповів я про хід допиту.

— Зле думаєте, хоч ви і вчений! — гарячиться звичайно зрівноважений, сіроголовий земляк. — Нічого гіршого і страшнішого, як торгівля братньою кров'ю! Донощик — це шинкар братньою кров'ю і зрадник народу! Зле думаєте, коли допускаєте хоч би й найменші думки про пощаду...

Чую, і як ніколи ще розумію, що вбити людину на дуелі, чи навіть стрілом з-за плоту не так гидко, як віддати її в руки ката. Але який сенс має в цій хвилині отаке міркування?

— Може й ваша рація, — кажу землякові. — Спорити не будемо. В цій хвилині ота наша балачка є нічим іншим,

тільки мрією пронизаної кулею голови. От пропав хлоп, як той приповідковий пес на ярмарку та й тільки. Шкода кожного слова. Добраніч, пане-брате! До побачення на... Сафатовій долині!

Морить мене сон, здається, вже й сплю. Але бачу: блакитний не то вечір, не то світанок; просякливий холодним потом не йду, а волочусь до гаражу, не кричу, тільки спіяною, дикою птахою скиглю, стаю „пад стенку”, кидаюсь перед себе, рукою ще закриваю лице, корчу ноги і — застигаю...

Втім, прокидаюсь:

— Ні, це покищо був тільки сон-привид, проклята мара вже починає своє...

В камері, як і вчора, покотом лежать в'язні, горить тьмяне світло та крізь ґрати вкрадається відблиск рефлекторів. Засинаю.

5-го квітня 1940.

Цілу днину те й роблю, що сповигаю по камері, знайомлюсь з усіми в'язнями, гуторю з ними, пізнаю їх. Дивна, різношерстна публіка! Аристократи, високі урядовці, судовики, офіцери, поліційні комісари й рядовики, селяни, студенти, червоноармійці, злодії... Переважають залізничні урядовці й службовці. Всі вони гарячі польські патріоти; плачуть Єрем'яями по втраченому Сіоні, лають колишній свій уряд, осуджують в зраді й запродавстві всіх своїх політиків, критикують генералів, а на міністрах, то вже всіх собак вішають...

— Чия шкода, того й гріх! — думаю.

І тоді, як живі, стають мені перед очима часи нашої національно-політичної катастрофи з-перед двох десятків років — кого тоді ми не звинувачували!..

Але не хочу встрявати в чужі, хатні справи, чую, що можу попектись на тім. Тому цікавлюсь камерою як цілістю, радше з чисто людського боку. І за один день наочно переконуюсь: навіть спільне терпіння ідеально не об'єднує людей, широкі душі, навіть у тій клітці, виявляють себе в пристрастях, а тісні — як і на світі — в пересудах; в'язні люблять себе і ненавидять, обмовляють одні одних, хвалять або виміщують себе з болотом, ривалізують за впливи, підлещуються, завидують одні одним, інтригують, обіграють

себе тузами, обманюють, а то й обкрадають одні одних, сваряться, ба навіть б'ються поміж собою...

— Камера, — кажу тоді комусь, — поминаючи її страхіття, здається мені отією ідеальною сочкою, що в ній переломлюються всі світла і тіні може і вселюдського життя в мініатюрі...

Українців тут всього — чотири.

— Сумно, що нас отут так мало — каже шинкар з Угнова, який попав сюди разом зі своїм племінником.

— Сумно, не сумно, — зауважує мій земляк — але дай Боже, щоб наших все було тут якнайменше...

— Я теж так хотів би, але на те зовсім не заноситься. Цілі пограничні полоси виселюють, виарештовують, вивозять...

Оповівши кожний свою трагедію, бажаво взаємно спокійної ночі, бо від візитирки пролунало:

— Не шуміте, ложітес спать!

Ще не вспів я роздягнутись, як відчинились двері і енкаведист на порозі з трудом вислябізував із куска паперу мое прізвище, ім'я й „отчество”.

— Есть такой?

— Є, — відзиваюсь.

— Давай — виході!

— З речами?

— Без вещей.

За кілька хвилин я сидів уже в одній з кімнат на другому поверсі віч-на-віч із якимсь старшим енкаведистом. Він довго дивився уважно на мене, врешті добув із теки мої акти і на миле мое здивування почав перевіряти генералії в українській мові.

— Ви вродились?

— В Звенигороді.

— В Звенигороді? Звенигород є й у нас, на Київщині!

— Ні, — поправляю його. — На Київщині є Звенигородка, рідний повіт Шевченка...

— Да, правильно — всміхнувся задоволено.

В тій саме хвилині у сусідній кімнаті залунала брутальна лайка і прокльони, а вслід за тим нарobili тарараму перевертані крісла та виразно дались чути глухі, деколи, ніби мокрі удари. Ще момент, і страшний, не то крик, не то звір'ячий рев, перериваний зойками й якимись несамовитими звуками, заглушив чергове питання.

„У нас не б'ють” — вчувається одна з витертих, як ганчірка, полинялих, облудливих фраз, а рівночасно здається, від страшного крику-реву стіна ось-ось розступиться і я побачу гидку екзекуцію в цілій її ганебній наготі, з її скаженими ударами, божевільним перестрахом, липкою кров'ю...

Мій допитувач крутить тільки головою і якимось дивно усміхається. Я не певний того, але мені здається, що й він, випробуваний, загартований „спец”, фахівець у допитах, почувся раптом ніяково під враженням тих прикрих до безтями звуків і розпачливого крику. Він навіть чомусь то встав і зараз же сів. Потім понишпорив у кишені і добув цигарки.

— Курите?

— Курю — кажу і простягаю руку за поданою мені цигаркою.

— Рука помітно дрижить.

— Не хвилюйтесь, — заспокоює мене лагідно.

Крик трюхи ущух, а за хвилину чути було вже тільки глухий, жалібний стогін...

— Так, от що — каже мій допитувач далі. — Я покликав вас заявити вам, що на підставі зібраних матеріалів і речевих доказів — вас обвинувачуємо в 54/4 статті карного кодексу законів УССР. Чи признаєтесь до вини?

— Ні.

— Чому?

— Коли я й робив колись щонебудь на шкоду советського союзу, то я був тоді громадянином чужої, навіть ворожої йому держави, і хіба тоді було мені питати советський союз, як маю жити та що робити? За те советська влада бодай не повинна мене тепер переслідувати. А до вини міг би я признатись тільки тоді, коли б якнебудь згрішив був уже після приходу советських військ на тутешню територію.

— Добре, так і запишемо.

— Чи маєте ще що додати? — спитав, відклавши перо.

— Хочу знати, що говорить „стаття”, в якій мене обвинувачуєте.

— В загальному — це зрада держави й організації збройної боротьби проти неї. У вашому випадку маємо до діла з духовою підготовою мас до такої боротьби шляхом пресової пропаганди.

— Яку ж кару передбачає закон за прогріх супроти тієї „статті”?

— Від десяти років строкої ізоляції, тобто тюрми, аж до найвищого виміру кари — розстрілу — сказав, уг'яливши в мене свої глибокі очі. — Та може бути — додав, по хвилі, всміхнено — що й зовсім вас звільнять, трапляється в нас і таке... Маєте ще що сказати?

— Ні.

— Так, прочитайте собі отой протокол і підпишіть його.

Читаю більш-менш обґрунтоване обвинувачення в душі згаданої „статті”, про „мери опасності” супроти небезпечної моєї особи, а вкінці зауваження, що не признаюсь і чому не признаюсь до вини та кладу під тим усім мій підпис.

В тій хвилі знову пронизив тишу божевільний крик за стіною.

Та це вже в ніякому випадку не був людський крик — це вила і ричала смертельно ранена якась звірюка. Але як глибоко я розумів той крик! Він був у сто разів страшніший від усякої, хоч би й найгрізнішої мови, що її слова частенько і не відбиваються на оболонках наших вух, а як і відіб'ються, то не завжди їх розуміємо або хочемо розуміти... Отой крик, рев, оте виття мало таку могутню свою вимову, що пришибло не тільки грубу шинелю мого допитувача, але й його „марксизм”, досягло — тепер уже, як на долоні, видно було — його серце і випалювало на його висках тавро огиди та милосердя.

Нервово і кількакратно він натиснув тастер електричного дзвінка.

— Підете в камеру, — говорив скоро до мене — та ждайте на суд. Ваші акти відошлю завтра до обласного прокурора.

А скоро тільки з'явився у дверях енкаведист, допитувач майже крикнув:

— Забрать ево в камеру!

З темного, горішнього поверху, вслід за мною, йшов дивний тон. Я чув його ще й на камері, що вся давно вже потонула в благословенних об'їмах сну. Але тут отой крик-рев був уже тільки далеким відгомоном, був скаргою птахи, що заєдно видає зі свого маленького горла такий самий, безрадний, жалібний крик — спійманої птахи, яка чує вістря ножа на своїй шийці і тільки жалітись ще може.

— Чуєте? — говорю шепотом до кількох моїх сусідів, що побудились.

— Що? Б'ють?

— Ще й як!

Сусіди мерщій будять тихцем своїх сусідів, тамті дальших, дальші ще дальших і за хвилинку з сімдесятки грудей виривається могутній оклик єдино-можливого, розпучливого, збірного протесту.

— Не би-и-ий!

Тричі раз-у-раз розлягся по камері отой оклик, здарився об ґрати, пробився і випав на подвір'я. Камера моментально зовсім затихла і якби на кивок якоїсь чародійної сили вся нібито заснула непробудним сном. Дощинка, що закриває візиторку з коридору, нервово відкрилась і скоро з лоскотом закрилась... На цілому коридорі — незвичайна метушня й біганина. Та в міжчасі такий самий гучний оклик струсонув стінами другої камери, його негайно підхопила третя, десята, і один понурий, грізний крик тисячів каторжників, і з підвалів, і з поверхів, заповнив усі закамарки тюрми, громом пронизав нічну пільму, летів, линув за тюремні мурри та пропадав десь у безмежжі просторів.

— Не би-и-и-ий! Не би-и-и-ий! Не би-и-и-ий! — щохвилини стрясали тюремними мурами оклики та врешті почали втихати.

Ще тут і там зірвалися якісь несуразні вигуки і тюрму сповила знову тривожна, нічна тиша.

По коридорі тупотіли важкі, підкуті чоботи.

Знову відкрилась візитирка:

— То ані, сукині дегі! Волки!

— Прікідиваються только, што сплят...

— Как варабйюф перестрелять би еф-фту сволоч!

Щокілька хвилин візитирка то відкривалась, то закривалась. Але з в'язнів ніхто й не ворухнувся, ніхто й не чичкнув. Всі причаїлись в обличчі навислої грози. Марєво негайного розстрілу за найменші спроби бунту — як говорила одна зі „статтей” розвішеної на дверях тюремної „сталінської конституції” — підсвідомо, наче звів підчас пожежі лісу, чи підчас іншої якої стихійної небезпеки, єднало в'язнів ув одну, солідарну родину і наказувало таку, а не іншу поведінку.

Вже світало, як почав я дримати..

6-ю квітня 1940.

Прокидаюсь з великим болем голови. Порядкую враження вчорашньої ночі. Почуття, що не викрутитись мені від навислою надімною, недалекої „стенки”, закріплюються в мене ще більш, як учора. Адже ж оті записані картки, що їх сьогодні перегортатиме обласний прокурор — певний кінець! Шкода й думати про те, щоб інакше могло бути. Чи так, чи сяк — виволічуть мене одного сірого світанку і — поминай, як звали! Вже й тепер чую, як стирає мене безслідно з лиця землі невидна якась жорстока сила насилля. Над чим тут більше думати? Говорити? Але з ким? З отими, окривавленими від душених блощиць стінами? З нагавною кулею?

Ходором ходить голова, очима, здається, не бачу навіть вже мого оточення. Маячать, ввижаються викривлені скаженим болем обличчя, бачу нестерпну червінь крові, що поступово прибирає якісь плюгаві, брудні відтіні, не хочу, але дивлюсь на гидь розпорених животів, від яких б'є гидкий сопух розкладу, дивлюся на засохлу слину на чорних, спечених гарячкою устах, на розприскані мозки, на всю оту зовнішню гидоту, що товаришить в большевицьких кав'ярнях...

— І навіщо — думаю тоді, — оті поети описують кінець таким запорадливим добром найкращих слів, зворотів, картин, римів, коло він, на долі, знаходиться на пограниччі сопуху, бруду, клоаки?

Та правда. Поети рахуються з вродженим кожній людині гидуванням отакими явищами, не хочять хвилювати душ читачів, ображати їх інколи переніжених естетичних почувань та мистецьки витканим серпанком закривають гидоту, бо хто б, інакше, їх читав! А зрештою, сказав Лютер: ніхто не хоче чути правди і терпіти... Але в таку жорстоку добу треба малювати правду, хоч би й у найлютішій, найгидкішій її наготі!

Лежу на ліжку і, здається, не можу місця собі знайти, обертаюсь, приймаю найрізномодніші позиції з думкою знайти таку з них, в якій лежатиму в хвилині, коли куля припинить дальший рух мозку і серця...

А втім, я знаю, мені треба бути мужнім, холоднокривним і спокійно вичікувати того всього, що прийде. Я ненавиджу себе, погорджую самим собою за те, що так скоро ломлюсь.

Бо що буде далі?

Напружую всі душевні сили, щоб прогнати від себе кошмарні привиди. Тоді вибираюся у мандрівку по всіх шляхах дотеперішнього мого життя і зумисне затримуюся довше при ясніших переживаннях. Вони дають мені передишку, як тінисте дерево у спеку. Тоді теж віднаходжу причину такого поганого, нинішнього мого настрою. Причина в хворих нервах, що розходилися. Але я мушу стягнути їх до купи!

— Держи їх, — грозить мені якийсь внутрішній голос: — цупко їх держи, бо ще чи буде що, чи ні, а вони вже тепер, як оті сполохані коні, готові завести тебе в пропасть божевілля!

— Ви нині зовсім мені не подобаєтесь, — докоряє мені земляк, принісши вечірню юшку.

— Встаньте і нате, з'їжте хоч вечерю, коли обіду не хотіли... Що з вас буде, як не будете їсти?

Мені совісно. Замість підбадьорувати інших, сам розкисаю. На силу хлещу юшку.

— Їжте, їжте, не маркіруйте! — заохочує земляк. — Їжте те, що є. Завтра може подадуть ковбасу... Завтра ж — Великдень! — всміхнувся гірко, а в кутиках старих, червоних від бруду, його очей заблищали сльози.

— О так — то розумію! Може ще щось з вас буде — тишитися добряга, коли відкладаю порожню миску. — Тепер накривайтеся і хропіть, бо рано-вранці підемо на — реzureкцію...

7-го квітня 1940.

Сам собі дивуюся; не дивлячись на те страшне поневірення, що його довелось мені перенести, поки опинився у камері, на душевні струси під час допитів, на пустку незаповнених нічим днів, на безсонність ночей і „хандру”, що їла мене цілу останню добу — я почувався сьогодні навіть добре...

Мої земляки складають мені святочні побажання і плачуть як діти. Розумію їх, але сам не піддаюся їх настроєві.

— Безумовно, є нагода сьогодні пустити зайву слізку, та чи це коначне? — розважаю їх. — Вміти з затисненими зубами знести те, що нехибне — оце річ!

Тихо-тихенько, так що ледве самі себе чуємо, співаємо

в чвірку „Христос воскрес”, але в переможних акордах тієї пісні вчуваються радше весь наш сум, жаль, увесь біль, уся наша безмежна туга, незглибима кривда, скарга, трагедія. Співаємо, а думками линемо далеко поза тюремні мури, під наші церкви, до наших рідних, друзів, знайомих. Та ні трохи не завидуємо їм, ні чистого, чепурного, святочного одягу, дарма що ми самі брудні аж чорні, ні святочно застелених столів, дарма що самі сидимо при — голій долівці... Ми зате може й спокійніші від них. Ми знаємо, що вдруге нас уже не заарештують, а вони, бідні, в безнастанній тривозі, не знають — як говориться в писанні — „ані дня, ні години”...

В котрійсь із сумежних камер зірвалася могутня, воскресна мелодія, та ще скоріше втихла, занімала. Догадуємося, що багато там українців і що дижурний перервав їм їх пісню-молитву.

Неділя в большевиків — це т. зв. „вихадной день”. У камері він замітний тим, що нікого нікуди тоді не викликають, нікому не приносять судових візвань, чи інших яких „актів” і взагалі, крім дижурних, ніхто більше в’язнями не цікавиться. „Вихадной” — це мертвий день у камері. Він до краю сповнений смертельної нудьги і сірий далеко більше за буденні дні. В’язні тоді більше терплять, чимнебудь хвилюються і скорі до сварні. А сварки їх незвичайно характеристичні!

Ось близький мій сусід по місцю, колишній начальник стації Солецкі, старий, присадкуватий, лисий тип, із грубим червоново-синім носом і чималою гулею на потилиці, смертельно посварився з немолодшим від нього урядовцем львівської дирекції залізниць, Ріхтером. А завіщо — сміх і сказати!

Ріхтер твердив, що залізничний квиток зі Львова до Штутгарту коштував у 1914-ім році, ні більше ані менше, тільки 44 „гульдени”. Солецкі оспорював оту можливість, спираючись на „факт”, що квиток зі Львова до Відня коштував мало що менше, отже, до Штутгарту — „мусів” коштувати бодай 50 гульденів...

— Але ж я сам їздив до Штутгарту! — гарячився Ріхтер. — Там маю „фамілію”! Бігме, як сьогодні тямлю: з головного львівського двірця до Штутгарту заплатив я за квиток третьої класи рівно 44 гульдени!

— Ти так був у Штутгарті, як я в Бразилії! — заперечив урешті Солецкі правдомовність свого співбесідника.

— В такому випадку — ти сам брехун! — відпалив на те Ріхтер.

— А ти — дурень! — почервонів Солецкі.

— А ти, знову, стара, лиса, носата і гульовата малпа! — закінчив своєю репліку Ріхтер.

— „Пане муй, злоти!“ — звернувся погромлений Солецкі чомусь до мене. — Ви інтелігентна людина і з вами, бачу, можна говорити. Отой Ріхтер, то вибачайте за слово, — скінчена худоба! Факт! Я його знаю, ми разом ходили до гімназії! В сьомій класі він мав роман зі своєю рідною — „цёткою“! — Еге ж! „Далібуг, як Бога кохам!“ Сам колись то мені звір'явся!

— Не слухайте його, дорогий пане! — поспішив на відсіч Ріхтер — він бреше! Він висав собі оту сплітку зі своєї „гулі“! А сам усе своє життя те й робив, що в горілку мок! Глянте тільки на його носяру... Вже пів року тут сидить, а брага ще з нього не вивітрилася. Дме з нього, як з куфи!

— Нехай і так, але тіток моїх я шанував...

— Скоро задереш лапи, то варто б було тебе законсервувати в спирт і з-за скла показувати людям як зразок п'яниці, якого ще не бачив світ і „корона польська“...

Ще один пристрасніший вибух гніву, ще один гарячіший вимін епітетів і посварені врешті тихнуть, мовкнуть, тільки ще хвилю важко дихають та, ніби вовки, завертають більшами один на одного.

Зі співчуттям дивлюсь на них, переводжу аналізу вислуханої сварки і стверджую: большевицька тюрма робить з в'язнів типічних психопатів!

Незабаром і я буду отак, без причин сваритись та лаятись...

Довго й нерухомо стою чомусь то біля вікна і серед чорної задуми почуваю себе отією мухою, що її збиточний хлопчина зловить і замкне в коробці від сірників. Як ота муха крізь щпарки коробки, ловлю крізь ґрати і густу, дротяну плетінку все, що тільки попаде під виголоднілі зіниці очей; дні стають щораз то довші, світло щораз то сильніше заливає видний крізь ґрати простір і невимовно солодкі подуви колихають, пестять нагі галузки якихсь кущиків на подвір'ї, напевно будять дрімучі соки в їх пеньках, а потім,

ніби навмисне, залітають у камеру та в змучене серце вливають якісь незбагнуті надії...

Весна! Великдень!

8-го квітня 1940.

Час незвичайно довго тягнеться, лізе черепахою. В душі злодієм закрадається нудьга. Але треба гнати її, заповітрену, від себе!

Хтось має шахи, фігурки по-мистецьки виліплені з хліба, а шахівниця — на хустиці, розмальована сажею зі спаленого волокна.

— Може заграємо?

— Чому б ні. Але, бачите, шахи, крім труду коштують ще й цілу пайку хліба...

— Гаразд. Віддам вам мою завтрішню пайку.

Примощуємось у кутику, де не сягає зловіще око джигурного, бо горе тому, кого спіймає він на будьякій грі! Тоді не тільки пропали шахи, чи карти, але грачів жде ще „несколько суток штрафной камери”, Довідаюсь, що ота „штрафна” — це дійсно погана річ. Під каплицею знаходиться зовсім темна печера з цементовою долівкою. В'язнів, що провинились, роздягають до білизни та тримають їх отут по л'ять і більше дів тільки на хлібі й воді раз у день, серед цілковитої тьми, діймавого холоду, вогкости та хробацтва. Видержати довшу кару тут неможливо, бо — як запевняє мене партнер — один із в'язнів, що зимою пробував тікати і був за те присуджений на сім дів „штрафной”, закінчив там життя, не вибувши й трьох дів...

Гру перериває нам незвичайний шум, що зчинився в камері.

— Дивіться! Дивіться, що чубарики роблять! — гукав хтось, показуючи на вікно.

В'язні стовпились біля вікна. Підходжу й собі. На стрімкій криші каплиці бачу енкаведиста, що з великим зусиллям намагається зняти з неї високого, залізного хреста.

— Що рук йому не покрутить! — виявляє хтось побожний своє щире обурення.

— Мало рук! Йому карк повинно в цій хвилі скрутити! — ступенює своє побожне бажання другий.

— Роблять з каплиці якийсь магазин і тому хочять хрест усунути, — зауважує третій.

— Йдіть, йдіть! — поправляє його ще інший.

— Хіба не знаєте большевиків? Будуть розбирати каплицю і — „шлюс"! Починають від хреста...

Енкаведист стоїть на самому циплі стрімкого даху і обіруч розхитує хрест.

— Боженьку! — зітхає хтось. — Зроби так, щоб отой нехрист стрімголов полетів і щоб по ньому тільки мокре місце залишилось!.. Зроби, покажи, Боже, чудо!

Хрест уже хитається, але витягти його енкаведист усе ще не може.

— Панове! — гукає хтось. — Може хто з вас гіпнотизер?

— Граб'я вміє гіпнотизувати, давай сюди граб'ю!

Граб'я вп'ялив свої очі в енкаведиста при хресті. На його висках показалися набренілі жили...

— Панове, тиша! — заспокоює хтось розгарячкованих в'язнів. — Зараз побачите, як чубарик дасть сторчака!..

Напруження в'язнів осягло свій вершок. Енкаведист перестав уже хитати хрестом, розкročив іще більше свої ноги, сплюнув у змені, хопив обіруч за рамена хреста, оперся і потяг. Момент, і хрест закреслив чималий лук над головою енкаведиста і з брязкотом покотився по стрімкій криші додолю. Енкаведист, натомість, подався тільки назад, замахав у повітрі руками і — впав, ніби на коня, на гребінь криші...

В'язні відпружили свій віддих. Енкаведист довгу хвилю сидів на гребені криші і рукавом обтирав піт з чола. Потім обережно зліз додолю по високій драбині.

— І, шляк би його графив, таки не впав, не зламав карку, проклятий москалице! — маркітно виповідали своє розчарування в'язні.

— А винен тому граб'я! — глумились злодії. — З нього такий гіпнотизер, як з Ридза вождь!..

— Всі ми винні, — каюся хтось побожний. — В останній хвилі ми посумнівалися, що Бог може зробити чудо та повірили в божків гіпнози, чи іншої якої сугестії...

— Говоріть здорові! — порушивсь якийсь подвижник гіпнотизму. — Гіпноза — це сила! Я сам був свідком, як...

— А я і чув і чув, як...

І почалась довга, стереотипна, безплідна дискусія на тему гіпнотизму, сугестії, телевізії, окультизму, метафізики. До пізнього вечора диспут то втихав, то знову оживав, аж

врешті перед сном закінчився неминучою сварнею та лайкою...

9-го квітня 1940.

Освячений порядок дня в камері порушила сьогодні „прогулянка”. В якийсь час після того, як похлептали ми трохи гнилого „щї” з голівок якихсь малих оселедців, хтось застукав до візитирки і загомонів:

— Ану, прекратіте шум і собірайтесь на прогулку!

Це викликало незвичайне пожвавлення:

— Що таке? Підемо трохи на повітря? Нечуване!

— Та хіба раз на півроку можуть собі на те дозволити, ні?

— Певно в Москві чийсь пес здох!..

— Або Сталін четвертий раз оженився!..

— А я вам казав, що з большевиків готові бути ще — люди!..

В'язні одягають верхній одяг і парами виходять на коридор. Окремий дижурний, що поведе нас на прохід, скоро перечислює всі і суворо навчає:

— Во время прогулки нельзя вам нікуда сматреть, нельзя весті нікаких разгавороф, а руки нада всем держать позаде. Но, еслі кто с вас не схочіт етому слухатса, не будет етава прідержіватса — сейчас бросім ево в штрафную, а всех вас заберіом в камеру і больше нікагда ужо не палучіте разрешенія на прогулку. Атвечать ви должны все за атново, а/адин за всех! Понялі?

— Зрозуміли.

— Так, давайте, за мной!

По невеличкому подвір'ї, замкненому з усіх боків мурами, сімдесятка в'язнів розпочала дивовижну п'ятихвилинну мандрівку. На середині того подвір'я видно було, усміхавсь колись квітник. Тепер валялось тут перегниле бадилля різних рослин і чимале звалище чорного снігу, що, захищений перед сонцем, навіть не зачинав ще таяти. Довкруги отого снігу, ніби приповідковий Матвій, ходило колесом тридцять п'ять двійок змарнілих, брудних, зарослих обідранців, чітко вибиваючи важкі, повільні кроки по нерівно уложеному камінні.

Не маю сил, не тільки щоб додержувати кроку, але на-

віть і одинцем не можу воліктись за походом, чоло якого в кілька секунд стає мені вже на п'яти.

Помітив це дижурний і вирішує:

— Вам не вазможно гулять. Стойте здесь, возле меня.

Стаю біля нього і дивлюсь на моїх товаришів. У півсумерку камери, на тлі заязозених, понурих стін — вони хоч трохи схожі ще на людей. Але тут, на вільному, яскраво-освітленому весняним сонцем просторі — всі вони, наче тіні, що блукають в якомусь зачарованому колесі, десь у таємному світі мерців. Чимало з них відстають, а ще за хвилинку виступають з ряду і, важко дишучи, спираються, смертельно втомлені, об мур.

Із великим вереском надлетіла відкись ціла згряя чорних галок. Вони з шумом пронеслись понад тюремними забудованнями, а потім завернули і почали кужляти саме понад нашим подвір'ям, над нашими головами.

Чує жир оте зловіще, вічно-голодне, крилате братство. І не помиляється! Від отих похилих, ніби сонних постатей-тіней заносить уже трупом. Вони не ходять, тільки волочаться, коливаються і ледве-ледве ворущать ногами. Ще місяць, ще два і — вимруть, як мухи восени. Та не тільки вони. Всі, що тут опинились, мусять вимерти; всі з отих незліченних, бічних, горішніх, долішніх, протилежних і підземних камер — всі десять тисяч!..

В поворотній дорозі до камери кидаю крадьки оком на відчинену пащу брами другого корпусу. Над нею застигли іржаві вказівки великого годинника в мурі, а під ним блищить виритий у стіні золотий напис: „Перебудовано з по-манастирських забудувань тисячу сімсот (котрогось там) року”...

А як сонце яскравіше впало у той бік, напис ніби вогнем загорівсь і мені здавалось, що це іскряться, палають вогнисті букви Дантейського: „Lasciat' ogni speranza“**).

*) «Киньте всяку надію, ви, що сюди увійшли»... (слова з «Божественної комедії» А. Данте).

З ВОВКАМИ ЖИТИ— ПО-ВОВЧОМУ ВИТИ?...

10 — 23-го квітня 1940.

Серія весняних, довгих, пустих,
до безтями скучних днів.

Коли вичерпуються теми розмов, тоді на чергу приходять анекдоти, а за ними суперечки, сварки, що їх хтонебудь спровокує — отак собі — забави ради. Цілі дні майже не вгає в камері гул, шум, сковит, виття. Все те зливається в одну страхітливу какофонію, що від неї вмлівають вуха. Інколи маю враження, що камера — це якийсь більший курник, уцертъ набитий різнородною домашньою птицею; знечев'я вкралися сюди збиточні собаки та, гавкаючи, ганяючись за переполоханими, крикливими птахами...

Впродовж двох тижнів трапивсь був тільки один-одинокий день, що вирвав нас із такого нецікавого настрою. Тоді від усіх в'язнів забрали кожухи, а при відчинених навстіж дверях сидів за столиком „лавочник”. Це був службовець тюремної адміністрації; він пів дня записував замовлення на хліб і цигарки всіх тих в'язнів, що мали „квітанції”, тобто посвідки на zdeпоновані в тюремній канцелярії гроші. Було дозволено „випісать” один кілограм чорного хліба, цибулю і сотню „махоркових”. В камері був передсвяточний настрій. В'язні не крили своєї радості, що хоч раз заспокоять дошкульний голод. Ті, що не мали грошевих депозитів, уже тепер почували себе сиротами, а чулися подвійно нещасливими, коли за кілька днів опісля той самий „лавочник” приніс і розподіляв замовлені речі.

Хліб із цибулею ще таки того самого дня зник без решти в безодні ненаситних, виголоднілих шлунків, помітно піднісши опісля густоту і задушливість повітря, а крізь вікна вилітав надвір тютюновий дим, ніби з якої цегельні.

Тютюн! Оте погане зілля було інколи важнішим чинником у житті в'язнів, як хліб, Тютюн, цигарки — це була

валюта такої дивовижної держави, як — камера. Отією валютою послуговувалися в'язні при всякій міньбі, винагородах за послуги та при всіх акціях торговельного характеру. За тютюн — хіба тільки однієї волі не можна було купити! Через тютюн люди підлились, бились, крали, зраджували один одного, словом, „записували чортові свої душі”. Воно дивно, але тютюн відіграв незвичайну роль і в душевному житті в'язнів. „Дим забуття” був самотнім ліком на біль душі, він одночасно був натхненням до нової тематики розмов і дискусій, він кріпив розгуляні нерви, бадьорив, будив щирість, лагіднив сварки й непорозуміння.

А все ж таки, були хвили, в яких і „дим забуття” тратив свою чародійну силу. Чи не кожного дня під вечір загощувала в камеру кошлява відьма-хандра і невидними кігтями своїми глибоко впивалась в серця й душі в'язнів.

Кожний мав якогось свого червяка; думки линули поза мури і ґрати — до світу, до життя, до праці, що від неї кожного силоміць відірвали, до покинутого родинного гнізда, до, хоч і сповненої боротьби, жури, терпіння і розчарувань, а все таки — як же дорогої — волі.

Тоді, часто це було, в'язні немов оті насуспені сичі, сиділи нерухомі, тихо зітхаючи куняли, та всі разом і кожний зокрема поринали в чорній, вечірній задумі. Це приходило зовсім несподівано. Ні звідси, ні звідти камеру залягала тоді важка своїм змістом і до божевілля болюча мовчанка.

Ах, як хотілося не раз, щоб отака мовчанка була вже вічна, безперервна, щоб була справжньою ознакою якогось сну, смерті, небуття! Але годі — вона була жива, активна, була, здавалося, навіть страшніша за найголосніший крик, за всі слова.

Така мовчанка навідує людину тільки в розпачі, в найглибшому нещасті. Її дотиків уже ніколи-ніколи не можна забути. Коли вона тільки заторкнула було нас своїми невидними шупальцями, тоді діялося щось страшне; мури, здавалося, розступалися, всі пропасті зарівнювались, зникли всі перешкоди, душі віднаходили, досягали себе на всіх кінцях світу, а від вогню їх ненависти, здавалося, на віддалі тліли орди новочасного Чингіс-хана разом із їхнім залізям; звичайне життя робило місце тоді життю, що в ньому нічого ані чутно, ані видно не було, але зате воно було може й краще за перше, багатше і сильніше; в ньому,

як ніколи, ніде, перед ніким, в'язні закладали найгостріший свій протест проти нечуваного насильства, виповідали всі свої кривди і жалі, всю свою трагедію, безнадійність і безсилість, а врешті краще, як звичайно, розуміли своє становище, в якому вже не можна було ані плакати ані сміятись, нічого більше вчитись ані забувати.

Таку мовчанку одиниці можна було ще стерпіти. Але мовчанка більшого гурту людей, збірна мовчанка ув'язненої юрби — це немов ота буряна, повна грози, чорна хмара, що сіє довкруги тривогу, що кожної хвилини готова ригнути громами. Збірна мовчанка була нестерпна, була тягарем, що його бояться навіть найсильніші душі. Не диво, що такою мовчанкою тривожились навіть закам'янілі вже сумління горлорізів із коридору. Горлорізи раз-у-раз підходили тоді до візитирки, то відсували її, то знову засували, довго водили сталевими очима по камері, а вкінці нетерпеливились і гукали:

— Пачему така тишина? Ви падохлі, шго лі?!

Дехто зривався тоді наче з просоння, інший повів тільки непритомними очима в сторону дверей, а ще інший втер нишком брудним кулаком пекучу сльозу і, шукаючи закурити, потішався:

— Е, якось то воно буде...

24-го квітня 1940.

Цілу останню ніч я й ока не зажмуривав.

До півночі не дали заснути божевільні крики, що летіли зі слідуючих кімнат другого поверху... Вслід за ними по всіх закутинах тюрми лунало грімке „не бий“, а ще в якийсь час опісля добила порушені нерви „хатранка“*).

Дижурні, правдоподібно, вже кілька днів тому підглянули або може й хтось доніс, чи пак „закапував“, що злодії пристрасно заграються в карти, а хліб крають кусником бляшки, що її вирвали з окуття вікон і як бритву вигострили на поруччі ліжок.

Ще не вцухли крики допитуваних, як знечев'я і з грюкотом відчинились двері нашої камери й на порозі стала зловіщим муром ціла тічня енкаведистів.

— Сейчас собірайтесь все і вихадіте с вещами! Скарее!!

*) Хатранка у прийнятій тюремній мові: трус, ревізія.

В'язні перелякано зривались з леговищ, ніби вояки на тривогу, якстій вдягались і взувались, збирали свою мізерію й уставлялись до виходу.

— Скарее, растаку тваю!.. — лютились опричники на тих бідолах, що спросоння трагили тямку й не знали, що з ними діється.

Але вкілька хвиль ціла камера була вже тогова до виходу.

— „Матко Боска”, а це що буде? — зітхав хтось три-можно.

— Не знаєте, що буде? Ведуть нас усіх під „стенку”, — от що буде — крикав якийсь непоправний песиміст.

— „Єзус, Марія!”

— Не слухайте тієї ворони! — злобно потішав хтось третій. Це ще було б добре, коли б отак зараз нас порозстрілювали... Але поки це станеться, ще добре намучимось, ще не одному попливе кров очима.

— Потіхше там! — гукали енкаведисти.

— Не шуміте і, давай, в порядку вихаді!

Хтось висмикнувся з ряду і вже з коридору побіг назад у камеру за мокрою сорочкою, що її забув на вікні.

— Кудя? Кудя? — кричали енкаведисти й чвалували за ним у тім переконанні, що він побіг сховати в останній хвилині документи або зброю.

Почерез ясно освітлений коридор завели нас, урешті, до великої галі на другому поверсі. За Польщі тут містилась тюремна школа, час від часу висвітлювали якісь кінофільми для в'язнів, влаштовували концерти тюремного хору, чи навіть такі ж аматорські театральні вистави. Тепер у тій галі проводили збірні труси, робили дактилоскопічні і фотографічні знімки в'язнів тощо.

— Ану, расдевайтесь! Все — догола! Бистрее! — впав наказ, скоро тільки ввійшли ми до галі.

Сімдесятка кошмарних, жовто-землистих, нагіх, живих кістяків уставилася в ряд попід стіни. Біля стін проти кожного з них валялися купки одягу, білизни, взуття. В залитій рясним світлом галі чіткіше, як будьде в іншому місці, рисувалася вся нужда, вся нага трагедія бідолашних каторжан. У кожного з них на бедрах різко позначувались великі, чорні, в декого розранені вже плями-тавра, що їх упродовж місяців вигризали тверді, нерівні, рапаві, дубові дошки камерної долівки. Ребра майже в кожного, здава-

лося, ось-ось протнуть тонку, воскової барви шкіру і сухими цурупалками з тріскотом розсипляться по долівці. Більшість отих живих трупів мала опухлі ноги.

Біля мене стоїть суддя Савіцкі. Він у моєму віці, але могутньої, незвичайної будови. Колишній спортсмен, поставний, високий за малим не на два метри, та що з того? Він схожий тепер на мумію. Висхлі, тонкі, довгі його руки звисають ніби оголене коріння високої деревини зимою і, здається, кожної хвилини готові зірватись зі суглобів, на широчезних плечах і грудях, замість колишніх м'язів, тільки ребра та глибокі ями, живіт наче гріб запавсь, а ноги — ніби коновки...

— „Так, так, сонседзе кохани!”...

— Ой, так — так, сусіде дорогий!..

До кожного з отих сіромах по черзі притьмом кидалось по кілька опричників, основно перетрушували одяг, білизну, обцупували взуття, а там присікувались і до нього самого...

Не обійшлося при тім без грубих москальських жартів на адресу немочі старих, хамських насміхів із калік „невинних” ляпанців по нагих частинах тіла та інших дійманих понижень.

В когось знайшли зашиті в одязі рублі.

— Вот непман, растаку ево мать! Будет тебе, будет! — погрожували, а покищо „на щот етава, што будет”, — щедро обділяли його стусанами.

В іншого винищпорили захований в закаблуках взуття перстенець, у ще іншого доляри і, ніби голодні вовки над добиччю, таки зараз на очах в'язнів, розпочинали гризню за посідання викритих ціннощів.

В решти в'язнів знаходили й конфіскували: голки, пряжки, шнурки тощо.

— А где карти, шахмати, где нож? — питали кожного, лютилися, аж скреготали зубами, та дарма, не знайшли тих речей.

За провину приховання валюти й золота кількох в'язнів з місця забрали в „штрафную”. Всіх інших загнали назад до камери.

В камері було, як на пожарищі. Серед цілих куп витрушеної з сінників, стертої на гамуз, трухлявої соломи валялись на долівці полочки, порожні сінники, поперевертані ліжка та всякий посуд. На стінах не було ні одного цвяшка

або дерев'яного кілочка, що на них в'язні вішали одяг, шапки і торбини зі своїми „достатками”...

— Боженьку, що за руїна! — ламали руки здивовані в'язні і почували себе мурашками після знищення якоюсь пакосною рукою з трудом здвигненого їх муравлиська.

В часі трусу в галі інша група енкаведистів перетрусила до основ цілу камеру. На велику радість злодіям — карт і „ножа” все таки не знайшли. По-мистецьки злодії їх сховали! Карти всунули аж за дротяну плетінку, на примурок знадвору вікна, а ніж увібгали в непомітну шпаринку поміж дошками долівки.

— Вміють скривати свої речі злодії перед злодіями. — каже тихо суддя С. — Не так, як фраер Н., що такі чудовогарні шахи „сховав” був в останній хвилині до параші...

Свіжа ганьба, що її довелось пережити під час трусу, хвилює мене, томить і болить. Але даремний бунт, даремні всякі міркування з того приводу.

Дніло, поки камеру хоч трохи приведено до ладу.

Спати було вже годі.

25-го квітня 1940.

Від самого ранку службовці адміністрації й дижурні ввихаються, аж попріли. Раз-у-раз впадають до камери, вдесьте вже перечислюють усіх в'язнів, роблять нові списки, „по статтям”, то знову приходять з цілими пліками актів, викликають поодиноких людей, питають чи здорові та чи „работать” можуть. Щось вони вже нового надумали, бо й на подвір'ї теж неабиякий рух, метушня, гамір, крики.

— Буде знову якась придибашка! — не без тривоги губляться в різних здогадах в'язні!

— А вже ж, щось буде. Ось скоро обідати б пора, а ще чаю й хліба не дали.

— Я такий голодний, що ридати хочеться! — вёртиться й крутиться як оголомшений, молодий студент і не може собі ніде місця знайти.

Ба, не тільки студента, кожного з нас, ніби спека рослину, в'ялить уже голод, але не кожний хоче звирятись із тим поганим почуттям. Не один, бачу, затиснув тільки зуби, присів десь у кутку та мовчить, як заворожений. Одні його очі, немов дві мишки, бігають неспокійно по камері, а висхлі уста, здається, заєдно шепочуть: їсти! ах, їсти!

Ще інший, наче капризна дитина маму, яка не має в грудях корму, мучить брудну свою, хлібну торбину, мене її, трусить, перевертає на виворіть над розложеним на колінах рушником і вдає, що знайшов, витрусив із дна якусь мікроскопійно малу крихотку та жалібно несе її до уст...

Багато в'язнів вештаються з кута в кут, як би шукали за чимсь, чого ніколи не можна знайти, а всі разом збентежені, розсіяні і немає навіть мови про те, щоб з кимнебудь завести якусь гутірку.

Під вечір злодії зчинили завзятушу, криваву бійку між собою — за якийсь там хліб.

А потім іще довго всі нетерпеливо споглядали на двері і ждали, чи не появляться на порозі розносники бодай з вечірньою юшкою.

Ждали, ждали, аж жданики поїли — двері не відчинились.

Тихо, без гамору й передсонного „балаку” поклались в'язні до сну, не ївши того дня нічого.

26-го квітня 1940.

Коло полудня „посмітюхи” (робочі в'язні) шепнули комусь там у вбиральні, що від учора відбувається великий транспорт в'язнів. Майже цілу добу вісім критих автомашин увихалося поміж Бригідками і Клепарівською залізничною стацією. Вивезли вже кілька тисяч людей, але транспорту ще не закінчено.

— „Пся креф” — лютився мій сусід суддя С. — Сьогодні знову будемо голодувати!

Довідаюсь від сусіда, що під час транспортів, які інколи відходять і тричі в місяць, завжди треба бути приготавним на кількадедену голодівку.

— Бо то одних везуть кудись, на кінець світу, а другі, тут лишаються, примирають тоді з голоду, — рогтав суддя. Кухня тоді не чинна. Дурний москаль не знає тоді чисельного стану в'язнів, не може вгадати, скільки кітлів „супу” треба варити і для святого спокою — нічого не варить! Гризи тоді стіни, власні коліна або вішайся з голоду, йому, азіятові, це байдуже!

До пізньої ночі в'язні снувались як п'яні по камері і даремно вижидали вечері.

27-го квітня 1940.

Світло. На коридорі був шум і гамір. Несподівано відкрились двері і на порозі з'явилися усміхнені розносники з кітлом гарячого вівсяного журу.

— Давайте, вживайте! — гордим, побідним тоном будив джурний розіспаних в'язнів.

Вони, сердечні, безтямно зривались зі сну, а коли взнали, що діло в ющці, мов очманілі кидались до посуду і понад голови своїх друзів притьмом перли до дверей.

Гарячий, вівсяний жур видався мені тоді найвибагливішою з усіх вибагливих страв на світі!

Незабаром після того на порозі камери стояв енкаведист у повнім виряді і з довгого списка уважно вичитував прізвища коло двох десятків в'язнів із нашої камери. Вичитані — це були самі колишні військовики й службовці поліції.

— Все зачитанне скарее собірайтес с вещами і вихадіте! — вирік енкаведист, не вступаючись із порога.

— На транспорт! На транспорт беруть їх, — ішов шепіт по камері.

Колишній австрійський ритмайстер кавалерії, поштовий інженер Гарліцкі, що цікаво змальовував мені перебуті ним кампанії підчас першої світової війни, підійшов прощатися зі мною.

— Доводиться під старість йти тим самим шляхом, що на ньому вмирали колись мої предки — царські засланці, — каже, потрясаючи мою долоню. — Та, годі! Прощайте! До побачення на Сибірі — там докінчу вам історію боїв над Пявою...

— Прощайте! Пишіть! Телеграфуйте!.. — підбадьорюю його, а сам за малим не плачу.

Чужа духом людина отой інж. Г. і пропасть національна і велика різниця віку поміж нами, а все таки я чую в тій хвилині, що може раз і назавжди трачу в ньому приятеля. В тюрмі, як і на волі, важко придбати собі незрадливого друга, та зате багато важче тут, ніж на волі, розставатися з таким другом. Кожне розставання з другом — хай дружба тривала б тільки два дні — коштує нас отут завжди якусь частину душі і я бодай не бачив такого випадку, щоб тюремні друзі при розставанні не кидались собі в обійми, не розцілювались і не втирали нишком щирої сльози. Та й не

диво. По втраті друга в'язень почуває себе подвійно осамітнений у своєму нещасті і довгі дні нераз даремно намагається заповнити пустку, що її в його душі лишив по собі вірний друг.

28-го квітня 1940.

Камера стратила майже третину своїх мешканців. Зробилося простірніше, холодніше, зменшився шум і галас, помітно прочистилось і відсвіжилось повітря. Здається, все змінилось на краще.

Але все таки — цілу сьогоднішню днину не вгавають суперечки й колотнечі за більше місця до спання, йде — так би мовити — боротьба за „межу”, за „територію”. З почуттям справедливості суддя С. бере собі до помочі інженера М. і шнурком, що його виторочили зі шкарпетки, вимірюють урешті місця. Кожному з в'язнів, який спить на долівці, припало місця шириною коло чверть метра. Вперті сусіди навіть позначають межі поміж собою знаками на стіні. Тепер, мовляв, спробуй тільки нарушити мій „стан посідання”!

Таке діється завжди в камері, як тільки число її населення збільшає або меншає. Це живо нагадує мені журбу в селянській сім'ї з приводу побільшення числа її членів, або гризню поміж тими членами за посідання спадщини по ріднім небіжчику, який тількищо помер і ще гаразд може й не задубів... Тоді й думаю: первісний біологічний закон діє в советській тюрмі виразно, неподільно, невблаганно.

Аж сьогодні коло полудня пригнали назад до камери отих кількох в'язнів, що кинули їх були в темницю за приховання грошей і золота. Всі вони немов щойно з хреста зняті, не мають уже сили навіть на ногах триматись і благають в цього, чи того бодай рисочку хліба.

— Впродовж чотирьох діб навіть води нам не подали! — жаліються нещасні і, як снопи, валяться в знесиллі на долівку.

Але хто відгукнеться на їх благання? Хто в постійній голодівці має силу зберегти саме оту рисочку запасного хліба?

Вже вечоріло, як із шумом і вереском хлинуло до камери коло двох десятків „цуваксів”, тобто свіжих в'язнів. Таким чином попередній чисельний стан в'язнів у камері знову совісно доповнено. Ще на віддаль бачу, що „цувакси” — це

самі расові злодії. Стверджую це по обличчі, очах, одязі, руках і поведінці тих приходнів. І не помиляюсь. Робиться мені моторніше. Чую, що жде мене якесь нове лихо.

— Хто тут староста? — гукає якийсь тип з обличчям, що достоменно пригадує обличчя ватажка розбійників із казки.

На чимале наше здивування довідуємося від отого типа, що дотеперішній наш староста — це, властиво, ніякий злодій!

— Це тільки „зłodійська зараза”! — викрикує тип на адресу старости. — Зараза здібна вкрасти хіба баламут або мішок з всза у бідного хлопа, от що! І зараза — це ніяка позиція в зłodійськiм світі; заразою гидують і погорджують навіть самі зłodії! Ось „Владек” з Лисинич — це вже зовсім щось інше: це зłodій з крові і кости, він грабить тільки каси, це туз, світоч у зłodійськiм суспільстві!.. Крім цього він ще й неабиякий патріот — ось гляньте лише, який великий і як мистецько витатуований на його грудях — білий орел!.. „Владек” справедливий навіть супроти фраерів і тому тільки він може бути тут старостою!

Дотеперішній староста навіть пари з уст не пустив. „Фраери” теж мовчки прийняли „проклямацію нової влади” в камері. Питання розміщення „цуваксів” зразу перевернуло вгору дном з таким трудом устійнений лад. Дотеперішній староста з його прибічниками опинивсь між „фраерами”, на долівці. Ліжка зайняли „цувакси”. Мене теж посилають на долівку.

Пробую перекопати „нову владу”, щоб залишила мене на ліжку, але шкода кожного слова.

— Ліжка не для фраерів! — гримить страшний тип.

— І не для „атамануф”! — додає „Владек”, підкреслюючи в останнім слові мое українство.

— Але ж я хворий, мої пани!

— То здихай, така твоя гайдамацька маць! — замірився бандит кулаком на мене і почав скидати на долівку мої речі. — Тут твоє місце, ти „націоналісто”! — викрикнув при тім провокаційно. — Я волю большевика цілувати в спину, як гайдамака в руку!

„А там горбок, ту долина,

(Десь там) буде Україна...” — ні сіло, ні впало почали наспівувати зłodійчуки Косар з Замарстинова і Маріян Чернік із Винник.

Серед реготу підхопили їх студенти і залізничні службовці. Почалася справжня україножерча оргія, точнісінько така, яка шаліла була по львівських вулицях напередодні вибуху війни. І про що не шуміла тут ота, п'яна ненавистю до українства, злодійсько-студентсько-бюрократична згряя — соромно повторяти!

До пізнього вечора гули тут співи гідких протиукраїнських куплетів, що їх складали писаки з-під знаку „ендекії” чи „хадекії”, сипались ідкі жарти, анекдоти і як трійливі стріли летіли прямо в серця зацькованих і безборонних чотирьох українців, слова, сповнені найпоганішої брехні, найгідкіших осудів, болючого призирства, пониження й образи. Голосними вигуками про протибольшевицьке українське наставлення ота „чесна компанія”, безсумнівно, цілево будила чуйність дижурних на коридорі, що котами підкрадались до візитирки і наслухували...

Та — українці, народ терпеливий і славний найбільше тим, що... ніколи не дає себе спровокувати! З затиснутими зубами, гірко всміхаючись один до одного, мовчки і з підлим почуттям безсилля чотири нас спокійно вислухали цілий репертуар найважчих зневаг національних наших почувань. Що ж іншого могли ми вдіяти тоді, коли одно-одним слівце могло вирішити нехибну і неславну смерть того, хто поважився б його вимовити?

А все таки... Перед самим сном я звернувся до тих нечисленних поляків, що не приймали участі в тій україножерчій оргії та, вдаряючи на культурну і спільну недолю, зложив перед ними свій протест проти безпідставних нападів супроти українців, як і проти провокаційних образ їх національних почувань.

В почутті, що я зробив усе, що тільки в тім випадку належало мені зробити, кладусь біля мого земляка на тверді, як камінь, нерівно уложені і з вистаючими суками, дубові дошки долівки.

— Ліжко якраз на мої хворі костямахи! — жаліюсь бо зна кому.

— Е, це ще можна буде якось видержати! — потішає мене земляк. — Але з отими, — тут його голос зразу переходить у шепіт — „ягельонами” ледве чи видержимо! Їх хоч і на куски посікти, то ще кожний кусок їх стерва скакатиме нам до очей! Вони гірше азятів, бо ті бодай дурні...

— Чорт побери одних і других! — махаю рукою й засипляю.

Значев'я будить мене не то крик, не то якийсь жалібне скигління.

— Що є? Що сталось? — питаю сусідів, що теж побудились.

Довідаюся, що один зі злодіїв підкравсь до сонного „фраера” і — загнав йому в ніс грубий, завбільшки пальця, дерев'яний кілок! Бідна жертва злочинського звиродніння, сонний „фраер”, не знав спочатку, що з ним сталось і довго пручавсь серед болю, поки вспів видобути з носа кілок та врешті з плачем почав гамувати кров, що рясною струєю залила все його обличчя...

— Що то за жарти! Яка страшна забава! — довго бідкався земляк. — Ой, буде нам уже, буде!..

30-го квітня 1940.

Зараз після снідання з'явивсь у дверях камери сам „главначтюрми”^{*)}. Невисока, але груба, опецькувата постать з малими, хитрими, рухливими очима, з хижо закарлюченим носом і густо поковерканим віспою, гнівним лицем довго водить по камері та врешті сухим, перепитим голосом скрипить, як немащені двері в stodолі:

— Что ефто за безобразіе? Спатріте, как грязно здесь везде! Пачему не делаете парядкоф?

— Забагато тут нас! — падуть голоси.

— Не можна навіть і думати про якийсь порядок!

— Вот патаму, што вас многа, должен бить здесь парядок! Панімаете? Еслі есть многа людей, значіт, есть каму і парядкі делать!..

— Говори до гори! — всміхається мій земляк.

— А пачему здесь ещо койкі стоят? — звернувся нач. гостро до джурних, показуючи на ліжка. — Сейчас забрать їх адгудова — будеть больше места!

— Гражданін начальник! Лишіть нам ліжка! — підслесливо скавулять злодії. — Так погано без ліжок...

Та дарма. Хвилина, друга — і ліжок у камері як не було.

— Нарешті і злодіїв розкуркулили! — радіє хтось із „фраерів”. — Прийшла криска й на Матиска! Тепер вже й

^{*)} В скороченні: головний начальник тюрми.

вони давитимуть свої боки на дошках. Аж тепер не буде вже в нас різниці кляс, тільки „всьо равно і да-да”!..

— Не бійтесь! — зауважує на те якийсь непоправний песиміст. — Злодії собі порадять і їм завжди буде тут краще, ніж нам, пропащим „фраерам”...

— А хто здесь староста? — спитав під кінець начальник. „Владек” виступив у військовій формі. Начальник покликав його аж за поріг і довгу хвилю про щось там із ним балакав.

— Нада тільки насматривать харашо за парядкамі! — погрозив він пальцем усім в'язням на відході.

Скоро тільки зачинились за ним двері, камеру блискавкою обігла грізна вістка:

— Тиф!

— Ви чули? Тиф!

— Епідемія тифу шаліє на терені Бригідок!!!

— Аж тепер ми пропали! — вдарялись в'язні безнадійно руками об поли і зрезигновано спускали голови.

— Нічого дивного! резонували інші. — Голод і нечисть мусіли зробити своє!

— Що й балакати! Так, чи сяк — треба тут пропасти і — крапка! — говорили ті, що плювали уже на світ і на свою долю з тієї вищої дзвіниці...

Староста з місця розпочав робити „порядок”. Половину камери від вікон зайняли злодії. На другій половині, дослівно, один на однім стовпились „фраери”.

— Бо то тільки фраери мають воші!.. А вош, звісна річ, є одиноким розсадником тифу! — виправдував свій розпорядок староста. — Зрештою, фраери в криміналі — це перелетні птахи! Вони прийшли сюди тільки виспатись і випочати!... Що іншого — злодії: кримінал, властиво, для них і побудований, вони в ньому родяться, живуть і вмирають!.. Злодії є тут газдами і законно належаться їм щонайменше вдвое стільки місця, що фраерам!..

Ціла днина пройшла над порядками. В'язні кількакратно змивали долівку, стирали пилюку зі стін, полиць, вікон і заподадливо винищували воші та іншу хробачню.

Я ледве живий сидів увесь час притиснутий в куток біля печі. В грудях, здавалося мені, сиділа не пилюка, що її я надихавсь, тільки бодай зо три дикі коти, що своїми кігтями царапали не лиш легені, але збирались розшматувати

й цілу грудну клітку. Задуха й сморід раз-у-раз приводили до вмивання.

Всю ніч я „проспав”, сидючи...

1-го травня 1940.

Від самого ранку до вечора ловили ми відгомони незвичайного руху на вулицях. Стогоніла земля і в самих фундаментах раз-у-раз здригалася тюрма від грюкоту тяжких повзів чи гармат, що пересувались вулицями. Час від часу бурєю зривались якісь невловимі оклики в роді: „ура-а-а!” або „хай живе-е-е!”. Догадуємося: це верещить розекзальтована жидівська юрба на появу червоних військових частин у парадному марші та на появу змоторизованих колон, що стрясають тюремними мурами. Вгорі безнастанно виють мотори й шумлять пропелери літаків, а там десь гомонить то затихає „непереможна” і, зрештою, непогана, маршова московська пісня.

Мої земляки пригноблені, похнюпили голови й журяться:

— Гай-гай, та ще й зелений! Гниємо тут не гірше, як наші прадіди в турецькій каторзі. І тільки тому, що любимо нашу Україну... Але чи є де, чи знайдеться де в світі така сила, щоб могла побороти отого страшного супостата, що тепер тріюмфує? — Бо ми тієї сили не маємо... Зогниємо, зотліємо тут самі в собі і — даремно. Волі, мабуть, таки вже й не побачимо...

— Те-те-те!.. Ану, заплачте ще! — підбадьорюю зажурених земляків. — Проти твердого заліза виступить іще твердіше залізо, проти літаків полинуть ще бистріші літаки, заревуть ще важчі гармати!..

— Чий?

— Цілої Європи!

— Та чи так?

— Так — це таке певне, як певне те, що завтра сонце зійде! Бо не до подумання навіть, щоб Азія могла колинебудь заволодіти Європою! Всякі такі спроби Азії впродовж віків тонули завжди в морі крові, втонуть і тепер!

— Ну, а ми?

— Ми, українці, були, є тепер і завжди будемо з Європою проти Азії і в цім дусі наші прості рахуби на перемогу.

— А сила? Де наша сила?

— Силу ми теж маємо, ще й яку! Але вона не в залізя-

ках, тільки в нашій землі, культурі, традиції, в кожній краплині української крові. Наша сила в безмежній нашій любові до батьківщини, в любові аж до самовідречення і посвяти, в тій любові, що про неї ви самі згадали і за яку оце нас мучать. А, за поетом, „любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть, там грудь сильніша од гармат”! Лихом об землю! Вуса догори, козаки!

День пройшов у піднесеному настрої, дарма що подали нам сьогодні тільки хліб і воду.

— А то патаму, — казав джурний — што севодня самий бальной парад, самий крупнейшій гасударственный празднік...

2-го травня 1940.

Більшу частину злодійні викликали „с вечами” і повели їх — як заздро твердила решта залишених злодіїв — „під Матку Боску”, тобто до міського арешту при Судовій вулиці. Згідно з реляціями старости, в тому арешті було тільки — жий та будь! Але злодіям... Там ніби гусаків на заріз юрбили їх, а хто мав гроші, того виводили з камери навіть до буфету на пиво!.. Еге ж!

— А чи не додають там до того всього, бува, ще й золотого годинника і камізельки? — на загальний сміх ставлю під знак питання правдомовність старости.

Він скипів:

— Аво, фраер ценжкі! Не вержи! Та, як Бозен кохам, далібуг, же-не байтлюен!

— Вірю вже, вірю! — кажу. — А чи „фраерів” теж водять там на пиво?

— Ще б пак! Фраери то... „контліворуція”! — випалив понуро староста.

— Ще щоб забрали куди оту решту тієї погані! Розвиднілося б нам трохи, — половину волі, здається, тоді привернули б нам! — зітхали мої земляки, укладаючись уже значно вигідніше до сну.

— А якби так оце відчинились двері і... назад пригнали отой „соціально зближений елемент”?) — передразнюю земляків.

*) Згідно з комуністичною ідеологією — злодії, це соціально зближений до пролетаріату елемент і задля того в тюрмі вони мали чималі привілеї.

— Свят, свят, свят! Не говоріть такого хоч проти ночі!

3-го — 31-го травня 1940.

Бранці оповістили нам, що впродовж 28-и днів обов'язуватиме нашу камеру „карантин“, тобто кварантанна з причини епідемії тифу в тюрмі.

— На етот строк, — казав начкорпусу в присутності якихсь двох людей у білих халатах — будет у вас воспрещено прогулки, передачі і допроси. А всем вам наказиваю больше всего берегти санітарнія условия в камере.

Та понура оповістка черговий раз придушила непомітним тягарем серця всіх в'язнів. Поплили довгі, до смерти скучні дні у тривожному вичікуванні чогось жахливого. Тупа резиґнація оволоділа всіма, без винятку в'язнями до тієї міри, що впродовж кількох днів у камері царила нічим не переривна тиша. Навіть найбільш гнучкі і рухливі мозки, здавалось, намагалися тоді ні про що не думати, тільки ждати, ждати... Іноді хотілось завити, завити, як виють звірі від нудьги, від самотности, від свідомости, що вже ніколи не буде можна висловити того, що кожний з нас у ті дні переживав.

— Найкраще було лишити голову дома, а до криміналу треба було йти зі самим... сидінням! Тоді б ще якось може видержав оте все. — Га? Як ви думаєте? — пробував я не раз розворушити вбивчу тишу розмовою з „пепесівським“ діячем, Талярком, що прославивсь своєю говірливістю.

— Очевидно, думати — властиве тільки людині! — скаже філософічно Талярк і, пихкаючи люльку, змовкне.

Говорити один з одним і далі не можемо, хоча б тому, що нам нема про що говорити. Все відомо заздалегідь. До того, здається мені, у нас тепер немає слів. А якщо й вирветься яке, то воно йде зі самих глибин нашого нутра, народжується в муках. Тому цілі дні не стикаюься навіть з моїми приятелями. Не знаю тепер ні їх захоплень, ні їх сумнівів. Буваю сам з моєю німотою.

Іноді бажаю втекти від самого себе і підходжу до вікна. Бачу повно сонця на подвір'ї, над дахом каплиці блакитну даль, що по ній мчаться заклопотані хмари, вже зелені куцки в городці та й думаю, що вся оця нісенітниця, якщо не потішить, то принаймні оглушить мене і підготує до того важкого, глухого сну, що жде нас усіх в смертельних обій-

мах епідемії. Навіть холодний вітер, що б'ється об ґрати і так мило пестить розпалене моє чоло, показується мені ворожим. Тікаю від нього на моє місце у кутку, вслухуюсь у тишу і кажу сам собі:

— Тише, ти ще найкраща з усього, що тепер чую!..

*

А дні за днями каламутною рікою плили і впадали безповоротно у море вічності.

У пилюці заялозненних стін хижою пантерою чаїлась епідемія і ґотувалась до скоку на свої безборонні жертви...

*

Була одна з тих ночей, коли ніяк не можна заснути. Я багато думав. Думки мої були плутані. Я думав про те, що травень цвіте тільки раз у рік, думав про когось дорогого там, у світі і про бойкот, що ним від кількох днів обложили мене, за малими винятками, всі польські товариші недолі. Вони бойкотували мене за мою рідну мову, за протест, що його я зложив з приводу протиукраїнських оргій і — як казали — „вогуле”. Свій бойкот проявляли вони тим, що ніхто з них зі мною (і я з ніким із них) не балакав, ніхто не запрошував мене до гри в шахи, ніхто, як давніше, не спішився з якимиись прислугами для мене, як для безпомічного інваліда.

Та мені не було через те сумно. Мені тільки було трохи дивно.

— І чого, властиво, хотять від мене оті песиголовці? — питав я сам себе і не знаходив відповіді. — Невже ж бойкотом вони хочуть приневолити мене стати іншим, як я є? Силоміць, під старість, хотять з мене зробити поляка, чи як? Тут, у большевицькій тюрмі? Агі на них!

Недалеко від мене лежить молодий студент. Радоманські. Його арештували, звинувачуючи у конспірації, але він ні трохи не схожий на конспіратора. Він має замріяні, великі, сірі очі й широке чоло, а смирний такий, як овечка. Товариші з іронією кличуть його — „Словацкі”. Він теж не спить. Губи його в тій хвилині помітно ворухаться. Я знаю, що він робить; він повторяє собі чудові вірші Словацького, він знає їх багато напам'ять і залюбки робить це майже кожної днини, повторює їх тільки для себе. Але про віщо він думає, я не можу догадатись.

Між нами один метер і все життя...

Та ось „Словацкі” підводиться, дивиться прихильно на мене і шепоче:

— Маю до вас прохання, дорогий мій пане. Ви познайомте мене з українською літературою, з історією... А я, за те, виручуватиму вас у ваших потребах — добре?

— Гаразд, — кажу. — Але, як дивитимуться на те ваші товариші і земляки?

— Пусте! Хто б на них увагу звертав? Це шушваль з претенсіями до інтелігенції і з вуличною психологією!

Я подивляв оту молоду людину.

А втім раптом, я додумавсь, що з тюрми чейже можна писати до якогось там начальства чи суду за приспішенням слідства тощо. Треба стукати, може якраз відчинять? Ще поки розстріляють, поки тиф скосить, можу собі й на те дозволити! Та чи дадуть тільки паперу і чорнила? А якщо так, то чи спрямують письмо, куди слід? Все одно. Куплю чи ні, але бодай поторгую, розваги ради.

Ранком я постукав на дижурного.

— Чи можете подати мені папір і чорнило?

— А зачем тебе ето нужна?

— Хочу писати заяву.

— Кудя?

— Та до суду, чи до прокурора... Або я знаю?

— А ти следственный, ілі суждьон?

— Іще слідчий.

— Ну, так можеш пісать к прокурору. А в каком деле ти хочеш пісать?

— О, в дуже важному!

— Ти не загаваревай зуби, кажі мне точно, в каком деле, а то не палучіш бумагі!

— Хочу писати, що я хворий, щоб скоро вирішували мою справу та вкінці... щоб на волю пускали і щоб я не з'їдав отут дарма „казьонного” хліба, а йшов працювати...

— Вот умно! Маладец с тебя, ейбо! Правильно! Как твоя фамилія?

Дижурний записав собі мою „фамілію” і за якийсь час опісля приніс мені олівець і свисток незугарного, попелястого паперу.

— На, піші! — сказав, подаючи мені папір. — Разрешается пісать ісключітельно на русском ілі на украинском языке. Па-русски ти панімаеш?

— „Кунешно” — кажу — і „какуратно”!..

Дижурний усміхнувся.

— Тільки, сматрі! Не зваруй карандаша, а то пайдьош в штрафную!

— За те вже не бійсь! — заспокоюю його і берусь до писання.

Поляки заворушилися. Коли довідались, у чім справа, всі до одного кинулись до дверей і в один голос домагались паперу від дижурного.

— Вот, народ! — сердився дижурний. — Адін чалавек требует бумагу, так оні все в чамбул, давай, тоже требувать! Вот, вредний народ! Сйбо! Как деті!..

Кінець-кінцем усе таки він приніс цілий плік нарізаних листів паперу і, за рахунком, обділив ними цілу камеру. Зараз після того з'явилась переді мною оригінальна делегація від поляків. Делегати довго вибачались за недавній нетакт супроти українців, каялись, пообіцяли поправу і врешті почали мене просити, щоб я, забувши за образи, написав їм заяви, бо, мовляв, ніхто з них не володіє добре, ні по-московськи, ні по українськи...

— Ось де собака зарита! — думаю й кажу їм:

— Справді, „боюсь данайців, навіть коли вони спішать з дарами”, але для товаришів недолі я ладен завжди зробити все, що тільки можу.

— „Подлі!” — дорікав землякам Радоманські. — „Напшуд плюєце, а потем ліжеце!”..

Злодії теж підлецувались, щоб написати їм заяви. Староста аж того дня зауважив, що я важко кашляю, прогнав когось там з-під вікна, а мені велів зайняти його місце...

— Вам обов'язково треба мати більше повітря — говорив навіть спочутливо...

А я? Я був певен того, що заяви ні мені, ні нікому не принесуть ніяких успіхів. Але писав і мав бодай те вдоволення, що не нудьгую.

*

Одного ранку давив мене якийсь безпричинний біль і величезна, несказана туга неподільно заволоділа моєю істотою. У вікно дивитись було нудно; зранку до ночі сторчали все ті самі сірі, обколупані мури... А по всіх кутках камери блукав знову смуток і невидимими сітями омотував усіх її

мешканців. Так і чулось, що нависла над камерою страшна якась тривога.

Ще довго треба було ждати на хліб. Навколо люди безугаву говорили. Говорили вони тільки про те, що від двох тижнів подають на першому корпусі не суп, але саму, голу, каламутну воду. Злодії говорили про київську Лук'янівку; які там харчі, що такий хліб, як у нас на чотирьох, дають там на трьох та ще й по грудці цукру до снідання... Старий, вусатий, Жулкевський, службовець міських електричних заводень, що зараховував себе до інтелігенції і рівночасно смертельно її ненавидів, густим басом плів щось з глибоким захопленням про Сибір. Біля нього куняв малий, вертлячий чоловічок, що був „зупаком” при війську. Виходячи на хвилину з забуття, він уже втретє запитував Жулкевського:

— Ви мені скажіть, де властиво є той Сибір?

— На кінці язика! — гримнув урешті старий, мов громовицею метнув Перун.

В кутку сидів „Словацкі” і латав драну сорочку. Він один зосереджено мовчав. Здавалося мені: він не знав, нащо і завіщо його тут посадили, що з ним буде завтра, він нічим не хвилювався; його світлі очі зберігали ту ж саму відреченість.

— А де ж ваша маринарка? — питає його суддя С. так, як питає батько сина.

— Староста дав мені трохи хліба і наказав собі за те дати маринарку — я й дав йому її!..

Суддя похитав тільки головою.

— Якщо ще буде так зо два тижні, то всі задеремо п'яти до полудня! — скінчив уже розмову зі своїм сусідом мій земляк і тільки безнадійно махнув рукою.

Старий Червінські поліцист, чи щось подібне, з Хирова, вже кілька днів навіть і не ворухнеться. Його „закроплюють” сусіди тільки вранішньою водою і перевертають, як колоду. Залізничник Кіляр ледве дише, ще хтось там гасне на очах, а всі — пухнуть, пухнуть...

Молодий правник Кухарські стояв при вікні та — знечев'я, немов підрізане дерево, цілим тілом гепнув до долівки. Побігли до нього, підносять, водою відливають...

— Мені тільки в очах темніє — жаліється правник, очунявши. — Якби було хоч раз що вкусити, зараз виздоровів би...

Гонять в уборну. Йде тільки незначна частина в'язнів.

Всі опираються на стіни, щоб не впасти...

— Пачему все не йдьте? — гримить джурний.

— Нема потреби — відповідають йому. — Тепер доволі було б раз у тиждень гонити нас туди...

В поворотній дорозі з уборної в'язні з трудом волочать до камери двох своїх товаришів...

Зомліли, сердечні!

Дивлюсь на те все, терплю і думаю: смерть, життя, вічність — це дуже прості речі.

Урядовець львівської дирекції залізниць, знавець англійської мови, Гонсьоровскі, ні сіло ані впало, почав щось голосно верзти в англійській мові, а далі, метнувся понад голови сидячих в'язнів до дверей і — з цілим розмахом грянув об них головою...

— Што такое? Што такое? — верещав джурний, ввійшовши до камери.

Гонсьоровскі лежав на порозі з окривавленою головою, викрикував якісь англійські слова, а потім зірвався і намагався бігти кудись вперед і навмання. Його зловили і з трудом поклали на місце. Але за хвилину він, весь у вогні, знову вигукував якісь англійські назви і знову біг до дверей.

— Што є нім случілось? — питає джурний.

— Захворів або збожеволів, — не йнакше! Йдїть і поклїчте може якого фельдшера або санітарів — кажу до джурного. — Тут багато хворих!

Джурний покрутив головою й відійшов.

В пізні обїди з'явилося двоє людей в білих халатах.

— Кто здесь бальной? — спитали.

Вказали їм хворих. Температур виявив найвищу температуру тільки в Гонсьоровського.

— У него неадменно — тїф!

— Да, сїпняк — говорили між собою люди в халатах.

За хвилину прийшли робочі з ношами, поклали на них Гонсьоровського і понесли.

Злодії вмілівіч стягнули від хворого все, що тільки було вартісніше...

— А чому не забїраете решті хворих? — вспів я запитати на відхіднім людей у халатах.

— У ніх нет температури.

— Але ж вони вмирають!

— Пусть памїрають! На свете люди тоже памїрають!..

За день винесли Хожевського, потім Хмелевського, а там не тямлю вже кого... Всі вони, поки їх винесли, маячили і бігли тільки до дверей... Винесли теж Кіляра і Червінського, але прямо на авто — під брезент.

— А в тифозному відділі тюремної лікарні — казали посміюхи — люди мерли як мухи, цілими сотнями, день-у-день!

Злодії бурмотіли:

— Виздыхаємо до ноги, бо в тих самих плахтах, що вносять трупи на авто, розносять опісля хліб для всіх в'язнів!

І в'язні вмирали... Вмираючи, всі вони напевно маячили. Ця маячня була повна значення; таємничі, тифозні мікроби давно зжилися з большевицькою революцією і вони, єдині, мабуть поруч нагана й голоду, були найнадійнішими співробітниками НКВД у винищуванні „ворогів народу”. Вмираючи від тифу, в'язні намагались бігти до дверей тюрми, до дверей, що символізували волю і заперті, намагались востаннє головою розбити оті двері і вмерти, але бодай поза ними...

На місце мертвих приходили нові.

Кожний з нас, у певній резигнації, виживав тієї своєї черги.

*

Число в'язнів у камері зменшилося до сорока. Але від тижня нема вже ні одного випадку захворювання. Невже ж би епідемія вигасла?!

Як серед глухої, осінньої ночі відблеск далекого світла знечев'я замигтить радісно і надійно для мандрівників, що згубили шлях, так для нас одного з останніх, ясних і теплих, травневих днів заблищали вогники надій, що чейже ще не помремо, що — як воно далі й не буде — ще будемо тривати, ще триматимемось!

1-го червня 1940.

Розгул злодійні досягнув, здається, свого вершка; в камері немає ні одного політичного в'язня, що його злодії не ограбили б; касир львівської дирекції залізниць, поштовий, старий парубок В'енцлав, завдяки злодіям, ходить босо, без маринарки і без штанів; при грі в карти злодії явно-славно

роблять ставки на речі цього або того „фраера”, ніччю викрадають їх і виплачують програму; найменші спроби протидіання на оті вихватки злодії здавляють зі своєю жорстокістю і садизмом; не обходиться при тім і без провокацій.

Оця розбещеність злодійні і крики з кімнат другого поверху, що цілими ночами не вгавають, — це ті два явища, які мене ще хвилюють, дарма що розумію, що і тут і там діють — злодії.

Сьогодні коло полудня сповістили нам, що наша камера вже звільнена від оков квантани. Кожний в'язень відітхнув з полегшенням.

Над вечір упав наказ:

— Собірається с вешчами і с пасудой!

Куди — того ніхто, звичайно, не знав ніколи.

Крізь залите надвечірнім сонцем подвір'я, що на ньому цвіли кущі жасмину, перевели нас парами почерез перехідну браму другого корпусу на головне подвір'я, а далі до забудовань з високим димарем, з якого чорними плахтами вилітав дим. Аж тут зміркували ми, що привели нас до купелі „у баню”.

— Нарешті! Нарешті! — не скривали в'язні своєї радості.

— Змиєш зі себе грудю і бодай день-два таки будеш чистий — а це теж щось значить, ні?

— Може в купелі загубимо наші пархи? — мріяли ті, що вже цілі гнили від корости й екземи...

— А я вам кажу, — гудів хтось чмелем — що ті большевики роблять інколи зовсім неподібні до них речі і тоді бодай на часок хочеш вірити, що й вони люди...

В малій кімнатці побіля купальні цокотіло фризієрське причандалля. Згідно з наказом, в'язні розбирались до нага і гусаком підходили до кімнати. Відтіль виходили вже без розкуйовженої чуприни на голові, без вусиц і бороди та зникали в душних закутинах просторої купальні.

Більш як годину тримали нас у купальні, в заперті. Ввесь той час усі наші речі були — як звикли казати поляки — в „чудовній”, сухопарній дезинфекції. „Чудовною” звали оту дезинфекцію, мабуть, тому що звичайно вона доцентно спалювала одяг, а паразити в ньому „чудом” оставались в живих...

А По купелі я почув себе дуже ослаблений. В поворотній дорозі я не мав уже сили йти і лишивсь на подвір'ї, при-

сівши на фрамuzі муру. Мене на крок невідступав окремий дижурний.

— Ну, давай! Давай, іті! Не дури! Іді, бистрее... — напоягав він на мене.

— Не можу. Не маю сили, — кажу і втираю з чола сьомий піт, що заливає мені очі.

Надійшов якийсь „старший”.

— Што с нім? — спитав він дижурного, показуючи на мене.

— Охляв у бані, інвалід, іті не может!

— А с каторой он камери?

— С сорок девятой.

— Валяй с нім на тридцять первую!

Дижурний покликав двох „робочих”; вони забрали мої речі, самого мене взяли під руки і поволікли...

Я опинивсь у кутку нової камери серед незнаних мені людей. Моїми, вкрай, змученими очима я даремно намагавсь студіювати нове оточення. Та ось гамір як би затих, — я перестав його чути, потону в власній душі, пірнув у чорне озеро моїх дум, дум без імени і без вислову, тихих, переливних, як океан нескінчених...

Не знаю, як довго плавав я по тих чарівних водах, але там було мені добре, було так добре, що ніколи не забуду...

2-го червня 1940.

Якісь люди кажуть мені, що вчора було зі мною дуже погано:

— Ви мліли і раз-у-раз треба було вас рятувати...

В невеличкій камері з одним малим вікном, що до половини закрите ззовні кошем із дощок, я нараховую аж тридцять п'ять в'язнів. Всі вони зовсім чужі мені, за винятком злодія Шеремети, що в квітні був зі мною у 49-ті.

Завдяки отому Шереметі розшифровую камеру: сімнадцять українських політв'язнів-селян, дев'ять злодіїв і стільки ж різних польських політв'язнів інтелігентів.

Очевидно — пристаю до селян. Вони шепотом жаліються на нестерпні відносини в камері, що їх створюють злодії.

— Обкрадають до останньої сорочки, провокують, б'ють, їсти не дають...

— Як то — їти не дають? — дивуюся.

— А так: самі вони пожирають усе, а нам лишають решту...

— Не розумію! — кажу.

— Побудете, побачите, то й зрозумієте...

Мимохіть підраховую сили селян і злодіїв. Селян вдвоє стільки, що злодіїв!..

З протилежного кута переслідує мене привітливий усміх низької ростом, чорнявої, з живими очима, ще молоді людини. Знайоме обличчя, але хто є його власником?

— Хто він і де я його бачив? — насилую мою послаблену вже пам'ять.

Та дарма. Не можу пригадати.

— „Інженер Яворські!” — представляється, врешті знайомий незнайомий. — Знаю вас з таких то і таких львівських каварень...

— Дуже мило! — кажу, за звичаєм, і розбалакуємося.

Інженера арештували ще зимою. З сумом думав він про жінку, що її теж арештували і держать на жіночому корпусі Бригідок, про друзів, про залиті сонцем алеї міських парків...

Та проте він хоробрився:

— Звичайно, сидіти тут більше, як страшно! Але прийшов такий час і нема на те ради. Це вам не сидіти за окремим каварняним столиком при „чорній”, читати газету, писати, чи давати комусь там мат за матом під вереск „кібіців”!.. Але — хто не вмie видержати лихоліття, той не діжде кращих днів і не знатиме їм ціни! Чи не так?

— Амінь! — хоробрюся й собі, хоч чую, що одною ногою стою вже на тому світі...

Подали хліб.

Цілих дев'ять буханців набрав староста-злодій на руку і поніс між свою шайку під вікном. Там ділять отой хліб на цілу камеру. На моє прикре здивування подають мені маленький, обшолупаний шматок черствого і на камінь засушеного хліба...

— Це ваша пайка! — каже розносник, кинувши мені цей хліб.

— Ба, ні! Не моя! — відповідаю на те твердо і рішуче.

— Чому?

— Бо не моя! — кажу ще раз і не приймаю шматочка. — Моя пайка — це ціла і свіжа четвертина буханця!

Камера на мент замкнула в собі віддих. Злодії шептали:

— „То якісь цваняк, мімо же куляви!..” — і тихо подали мені четвертину свіжого хліба.

Інженер підніс мені снідання, сів біля мене, хлестав „чай” і нервово стукав пальцями по мищині. Навколо нас люди хапливо засували в рот хліб і запивали водою. Здавалося, ніхто й не звертав більше уваги на мою притичину при розподілі хліба. Але конфлікт з того приводу, як отой скритий вогник у соломі, тлів, розгарявся, тільки диму ще не видно було. Дим показався щойно вчором, перед сном.

— Ви спатимете отам, при дверях, біля параші! — отак, ні з бухти, ні з барахти, сказав до мене староста.

— Як же це так? Я хворий, інвалід, сиджу без руху... Заваджатиму там усім! Мені б найкраще було таки в отому кутику...

— Де краще, то я знаю! — заревів бандит.

— „Та що ти, Тоньку, з ним сен патичкуеш? Раз, два — і кунец, така его гайдамацка, націоналістична маць била!” — визвіривсь один із прибічників старости, скочив, вихопив із-під мене мої речі і жбурнув ними під поріг. — „О, так з ним тржеба!”

— „Ано, виноха! Гибай стонд!” — присікся потім до мене.

— Нема ради! Чия сила, того й правда — кажу, ледве зводжуся з долівки і йду під поріг, за моїми речами.

Що ж, бідний, вдію? А злодії, як на те, розпочали ще й провокаційну лайку з вереском на всі заставки:

— „Ти отамане! Ти українські контрреволюціоністо! Ти, людожерцо! То висьце Польскен закопалі, тера хцеце закопаць еше рядзянські союз? Але то сен вам юш не уда!..

— „Патжце но на поламанеґо отамана! Он мислял, же як гайдамакуф ту венцей, то зараз бендзе „провідником!” Ми ці дами „провідника”, же ці троїста креф залее!..”

— „А які ці то, браце, аристократа з нею? Он не хце черствого хлеба! Та ти, Василю з зельнавом кошульом! Ти еше камень бендзеш ґризл, занім ківнеш з ґлоду!”

Це тільки частина тієї лайки, що її до пізньої ночі злодії сипали на мою адресу. Всю її у властивій її формі передати неможливо, бо від сороміцьких слів, назв і прокльонів стерпи б читачеві всі нерви. А я вислухував її мовчки і думав:

— Розспівались злодюги... соловейками! Знать, не одно вже українське серце трісло від яду тієї лайки і прокльонів, не один молодий мозок висушили отією їх „літанією”... Але

мене вони не замучать, я не дам себе замучити! Я — не я буду, якщо не вкорочу їх сваволі!

І тоді вперше, за весь час перебування в тюрмі, я відчув, що так далі бути не може, що вривається всякий терпець, та що треба — діяти. Це не був бодай тупий, диктований розпачно бунт, бунт, що ради кінця незносних терпінь пхає звичайно людей на якесь очайдушне безголов'я, ні, це був звичайний рахунок, який, хоч і мав своє джерело в інстинкті самозбереження, то проте був впливом холодного, тверезого думання.

— Треба їх зломити! — кричала в мене якась глибока снага до чину і я був навіть радий тому, я мав доказ, що ще живу.

— Але як? Де взяти сил на ту нерівну боротьбу? — обумо була голова важка рефлексія.

Я обкинув поглядом своїх недомучених земляків і зауважив, що всі вони є тієї думки, що й я. Я з радістю ствердив, що всі вони жагуче мені співчують, що кожне злодійське слово ранить їх не менше, як мене, та що всі вони терплять може й більше як я. Про це говорили їх очі.

А здоровий, молодий гуцул із Печеніжина, що попався за саботаж, добровільно вибрав собі місце біля мене, заоферував мені свої безкорисні послуги і прилягши до мене шептав:

— Отаке, бачите, день-у-день вже кілька місяців терпимо. Далі терпіти вже не можу. Або кинусь колись на них сам і згину, або руку на себе наложу...

— Погано думаєш, — кажу йому. — Ти тільки добре порахуй, скільки нас тут є, чуєш, добре порахуй!

— Та що з того? Вони сильні, виспортовані, відживлені, бо обкрадають нас з хліба, мають техніку в бійці... А ми що? Гуси, нас заклаували б!..

— А знаєш приповідку: „Буває, що й гуси вола підвалять”? — бадьорю Івана. — Ти тільки тихо скажи хлопцям — хай кожний з них кожної хвилини буде на все готов! Інакше — всі пропадемо!

3-го — 30-го червня 1940.

Одного дня я помітив, що обіди для моєї камери приносить їй роздає старий мій знайомий, Перейма. Завіщо його в'язники — донині не знаю, але я знав його ще з університету.

Мені блискавкою прошибла думка: трапляється нагода хоч трохи віджити до краю виморених селян!

Я підсунувсь до самого порога і, скориставши з неуваги дижурного, шепнув Переймі:

— Може б ти міг давати „добавку“? Не для мене, звичайно, але для примираючих селян!

— Хай готують посуд! Ти тільки давай знак, кому маю доливати, — згодивсь Перейма.

Підчас роздачі обідів я завжди сидів недалечко порога і тільки рухом повік подавав Переймі знаки; майже всі селяни одержували подвійну обідню рацію!

— Дай вам, Боже, здоров'я! — шептали вони мені за те вдячно.

Злодії й собі навипередки накидувались за добавкою, та даремно, а, не знаючи, в чім справа, кляли „глупого посмітюха“.

Селяни раділи і на кожному кроці виявляли мені велику вдячність. Задля того може й моє близьке сусідство з негігієнічною парашею не було вже для мене таким болючим, бо мало чейже якесь своє виправдання...

— Завжди так діється, що на безталанні одного виростає доля другого, — кажу, було, селянам, що співчували мені з того приводу.

— Тільки язик за зубами! „Мовчи язичку, а їстимеш репету“ — робив я їх обережними, щоб голосним нахвалюванням не накоїли якого лиха, передовсім, пошттивому Переймі.

※

Йшли гарячі аж душні дні; в камері було так жарко, що годі було витримати навіть у білизні; в'язні сиділи голяками і тільки раз-у-раз викручували перемочені потом рушники...

Кожної днини при обіді злодії лютились, як оси.

— „Пся креф! Такі хлоп — цеп достає репетен, а поржондни злодзей глудуе!.. Як кримінал криміналем того еще не било!“ — виливали свою лють стусанами наліво й направо буцім то за „непоржондек“ і голодними вовками позирали на повні миски селян.

Щоб і собі одержувати „репету“, вони спробували навіть підкупити Перейму якоюсь білизною і тютюном. Та пощились у дурні!

— „Удавал, холера, же навет не розумі, о цо ходзі! То

мусі биць тиж хлоп альбо українец!" — балакали поміж собою, коли Перейма не прийняв від них хабаря.

Одного разу Перейма за настирливість набив одному злодієві варехою таки добру гулю на лобі...

— „Аво! Зварйований бляхарж! Контлівруціоніста! Здрайца радзяньського союшу!" — вигукував поскромлений злодій.

Дижурний лише підсміхавсь, а як тільки замкнув двері, злодога, витираючи з чола сліди супу, вихопив з кількох селян з рук миски та з люттю порозливав з них суп на голови інших селян.

— „Не фритам я і ви не бендзеце фригаць — цепска ваша маць!" — ревів при тім злорадісно опришок.

Селяни бідкались:

— І що його робитоньки? Біг-ме, не витримаємо!

— Ще трохи треба заждати, — заспокоював я їх тихо.

※

Одного гарного пополудня інженер Я-скі зрадив мені свою таємницю: в тюремній лікарні його дружина привела на світ — дитинку!

— Сина, чуеш? Сина! Цікаво? Що? — говорив інженер поспішно з усмішкою щасливого батька.

— А де ти, синку, вродився — спитають колись мого сина.

— В криміналі! — відповідь гордо синок.

— Ех! Оце — штука! Що? — радів інженер.

Інженер знає про оту подію напевно і докладно; ось він сьогодні вспів уже навіть виклопотати в дижурного папір і олівець та хоче писати до главначтюрми прохання за дозволом — побачити свого первородного...

— Але вся біда в тім, — говорив він одним духом — що по-московськи, чи по-українськи я ні ду-ду! Зробіть чемність і напишіть прохання.

— Дуже радо! — кажу і з місця пишу заяву, що щасливий батько хоче вірити в те, що йому не відмовлять побачити сина...

В якийсь час після того, як дижурний відібрав заяву, інженера, надиво, викликали, а за півгодини він був уже з поворотом у камері, ввесь сповнений захоплення й радости.

— А що? Бачили? — питали цікаві розрадуваного батька.

— Бачив! Авжеж! Кажу вам: зовсім схожий на мене — крапля в краплю — найвірніша моя копія в мініятурі!.. —

яснів інженер і вдесьте вже дякував мені за добре написану заяву.

— Аво, фраер зварйовани! — встряв нараз у ту розмову бандит Янковскі. — Наробіл руху, як би міліони виграл! Цеши сен! І чим? П-хі! Бенкартем?

— Пане! Ёдиби пан бил ойцем, то бись так не мувіл — з легким докором відповів йому інженер.

— А пан ест певни свего ойцовства?

— Найзупелней!

— Ха-ха-ха! — зареготав саркастично бандит. — Паджце на ідійотен! Чубарик завініл, же жона его уродзіла бенкарта, а он шалее з радосці!

— Пане! Ліч сен пан зе словами! — скипів інженер. — Бо... бо...

— Бо цо? Ну, муф далей, ти нендзна, ойцовска офяро чубарика! — не переставав провокувати бандит. — Чему не мувіш?

— В оброне гонору моеї жони я готуф естем каждому леб розтжаскаць! Розуме пан? — скрикнув інженер, важко дихаючи.

— Цо, навет мне? — порушивсь бандит.

— Каждему!

Бандит сполотнів, метнувся кудись поза себе, вхопив великий, жовнірський чобіт з важким, залізним окуттям і, поки хто стямивсь, з цілою силою ударив ним інженера в голову.

— На, маш! Занім ти мойон розтжаскаш, то твоя сен розлеці! — гадом засичав бандит.

Я бачив тільки кров з якоюсь білою матерією, що присла на мене, на стіну та інженера, що захитавсь, випростувавсь, сягнув у простір рукою і без слова повалився на долівку.

В тій самій хвилині пронизив повітря чийсь страшний крик.

Мій крик? Найпевніше!

Але він уже ввірвався, застиг, вже немає його, він уже скам'янів у страшній тиші.

Вже нема мого крику, лишивсь тільки по ньому відгомін, як розколина від грому у старій вербі...

В вечірнім сутінку в камері завмер гамір і запанувала смертельна мовчанка.

Вже нема мого крику, лишивсь по ньому в моїх вухах тільки — відгомін.

До камери ввійшла кам'яна тиша і твердою ногою стала на порозі.

Хтось перервав тишу:

— Інженер не живе!

Вслід за тим, стрільними розірвались громохкі слова душогуба:

— Всім вам те буде, фраери, якщо будете такі „морові” як він! Чуєте? Всім!!

Потім був хвилину гамір і хтось застукав на дижурного.

— В чому дело? — спитав москвин.

Показали на вбитого.

— Што? Убілі? Знать, вредний бил челавек еслі ево убілі...

— Що за логіка! Боже, яка логіка!

Дижурний покликав двох робочих.

— Тяніте ево, сукінаво сина! — сказав, а як витягли вбитого, зачинив, як завжди, з лоскотом двері.

...І тоді я бачив, як зі сумерків вечора підлазив до мене великий, стоголовий, червоний гад. Він підповз зовсім близько, звів угору перед свого тіла, впився в мої груди та перстеньями довжелезного, холодно-лінивого, свого тілища опоясав мене цілого в темноті. Свої рожеві пищики з тремкими, як блимавки полуміні, язичками на тонких, незлічених шийках він притиснув до всіх б'ючок у моєму тілі та захлистувався моєю вже не кров'ю, але сукровицею...

На подвір'ї загув мотор.

Це певно вже заїхала вантажна автомашина, що возить трупів. Заїхала і — жде.

У камері ще нема світла, тільки на стінах розперлася зловіща тиша. В півсумерку вечора, на якійсь тонкій-тонкій струні, хтось тихо грає глибокий псалом болю; струна плаче, квилить глухими зойками перестраха, то знову ридає, брентить слабким, боязким брентінням смутку...

На подвір'ї рух.

Це певно вже кидають у машину вбитого. Ні! Кидають багато вбитих і накривають їх брезентом...

В півсумерку у камері гомонить далі ота слабенька струна, але зараз вона кріпне, видає акорди якоїсь розпачливої пісні та нагло вривається — і знов тихне.

Рев мотору каже догадуватись, що авто з трупами вже рушило.

...Я йду, підбігаю за ним. Але воно їде щораз то швидше, а врешті жене, мчить кудись у незглибиму ніч вічності,

в країну непробудних снів, снів випочинків, снів по глупім, але гомінкім, по короткім, але кривавім життю...

...Вертаюсь назад у камеру і за мною вковзується туди темінь. Як глуха повінь, пливе у камеру темінь і заливає її. Як чорна безодня пожирає вона своєю ненаситною глибиною, проковтує останній, заблуканий промінчик світла, останній звук вмираючих стонів і зітхань.

В камеру ввійшла важка, понура ніч, така ніч, якої я ще не мав і не знав.

Вона, як пекло, чорна!

Вона, як бригідський, тюремний мур, неблагана, тверда, холодна, незнищима, непролазна!

...Я вп'ялив мої замучені очі в оту чорну ніч, що повила собою стільки болю, стільки туги, вп'ялив їх в оте чорне, непроглядне ніщо і тільки чую, як великий, стоголовий, червоний гад знову повзе до мене, як влітає мене в залізні перстені довжелезного свого тіла, немов у кільця довгого ланцюга вже перебутих мною важких, тюремних днів і п'є, і ссе останки моєї крові — краплю за краплею...

В оту жорстоку, як моя доля, ніч ніхто й ока не прижмурював. Спали тільки злодії і то не всі.

Злодій Шеремета підійшов до мене, попросив цигарку і, затягаючись димом, шептав:

— Я ніколи не хотів бути злодієм. Але обставини, ех, ті обставини! Батько пропавший п'яниця, а мама — ледащиця, „райфурка”, — що доброго могло бути з дітей таких родичів?

Я крав. Але маю за собою ще страшніший злочин: я вбивав братів! Чуєте? Моїх братів я вбивав!..

В 1939-ім році завербували мене до диверсії на Закарпатті. Я не знав тоді, хто я. Не знав, що за Карпатами є ще українці! Був безробітний. Мене манили гроші. Диверсантів організували „п'ятками”. В залі кіна „Копернік” одної ночі зібрали нас двадцять таких п'яток. Дали інструкції, бойовий виряд, багато грошей, харчів та автами підвезли нас і перекинули на бік Карпат.

— Чи повірите, що з отих двадцяти п'яток я тільки сам один вернувся відтіль живим? Щоб ранку не діждав, коли брешу!

— Що ж із рештою сталося? — питаю.

— Що? — всміхнувся Шеремета. — Січовики крикрасили ними сосни, як шийшками!.. Але іншим разом, ціла група нас

дійшла таки аж до Хусту — це було вже тоді, як з півдня наступали гонведи і ми взяли січовиків у два вогні... Гей! Як геройсько боролись і вмирали січовики в своїй „Гостинниці” — того не можу словами сказати, це треба було бачити, щоб потім ніколи-ніколи не забути! Згинули хлопці всі, до одного... А зо мною з того часу почало щось страшне діятись. Аж тоді я раптом зрозумів, хто я і хто такі „банди Волощина”, як звали січовиків ті, що вислали мене на бій з ними. З того часу, вірте або ні, я не маю спокою... Я за гроші вбивав моїх кровних братів, що так велично гинули за ідею, я негідник, виродок, зрадник!

Шеремета замовк на хвилину, а всередині в нього так і видно було, як щось рветься, кричить, раз назавжди бунтується.

— Думаєте, я спокійно дивлюсь на те, що діється в камері? — почав він до хвилі. — Гадаєте, що слова отих звірюк з-під вікна б'ють тільки вас?! Але — дайте ще закурити та скажіть мені, ви розумна людина: можу я ще як спокутувати отой великий і страшний мій злочин, чи ні? Може ще бути з мене потрібна людина, чи ні?

Я не мав сили не вірити в щирість сповіді Шеремети і, ніби справжній сповідник, сказав йому:

— Ти ще молодий і душа твоя ще жива та в цій хвилині навіть дуже гарна. Свій злочин зробив ти може несвідомо. Спокутувати його можеш тільки добрими ділами. А нагод і можливостей матимеш на те багато, навіть тут, у тюрмі...

*

Крізь шпарки в дошках коша, що закривав вікно, вискакували й гуляли по камері зайчики-мигунчики вранішнього сонця. В'язні думали про снідання і ждали на уборну.

Несподівано, без ніяких попередніх сигналів, заскреготав ключ у замку дверей. Двері вже відчинились, та кілька секунд ніхто в них не появлявся. Я думав тоді:

— Оце, певно, надходить якась „большая” комісія в справі вчорашнього вбивства. Може бодай якого протокола зладять...

Де там! Замість комісії ввійшов — цувак; Кусяк із Рісни Руської під Львовом, молодий, кремезний і поставний український господар; він був запечений сонцем і від нього пахло ще вільним, сільським вітром.

— Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки! — хором відповіли цуваксові селяни і взяли його поміж себе.

Кусяка тількищо арештували. Він оповідав про щораз то важче становище українського селянства під новим режимом і про те, з якою бравурою під Дінкірхен німці розгромили французів...

Коли шепотом селяни розповідали всі подробиці жахливих умовин у камері, Кусяк уважно їх вислухав. Потім довго, мовчки і нишком позирав у кут під вікном та скалив одно око. Він напевно, про всякий випадок, вивчав тоді фізіономію злодіїв. Укінці він спигав когось:

— А скільки тут нас усіх?

— Вісімнадцять — сказали йому.

— Всі люди, чи є й барани? Стануть один за всіх, а всі за одоного, чи ні?

— Стануть!

— Певно?

— Як „амінь” в „Отченаші”!

Видавали хліб. Злодії, як звичайно, забрали всю видачу до себе, під вікно.

Ось і чай вже скінчили видавати, а злодії чомусь то не спішяться сьогодні з розподілом хліба...

— Давайте хліб! — відозвались врешті селянські нетерпеливі голоси. — Скоро, бо вода холоне!

— Ці, що бйорон репетен, хлеба дзісяй не достаюм! — забурмотів душоуб з Кракова. — Хлеб вшисткіх репецяжи пжезначилем дзісяй для тих, ктуржи жийон тільки на желязних порціях. Одкувалісен ви, нех сен і оні раз одкуйон!..

Селяни загомоніли з обуренням:

— А чи то наша вина, коли нам дають „добавку”?

— Домагайтесь, нехай і вам доливають!

— Давайте хліб!

— Ціхо там ти бендзеш, така твоя цепска, гайдамацка маць біла! — загримів бандит Янковскі. — Відзялесь, еден з другім, цо вчорай било?!

Кусяк заціпив зуби і скидає важкі, підкуті свої чоботи... Хвилину дивимось собі ввічі.

— Починай! — шепче мені якийсь внутрішній голос.

— Прийшла, врешті, пора — починай!..

— А з якої речі ви, пани з-під вікна, не даєте й мені моєї

пайки? Адже ж я „репети” не беру! — з досадою запитав я злодіїв.

— Бо ти атаман — така твоя інтелігентцка маць! І ти маш тутай здохнонець з глodu! — вирік бандит.

— Ні, це ви, всі отам, під вікном, зараз поздыхаете! Ви, гаддя плюгаве!! Собаки, вовки скажені! — з люттю кинув я виклик.

Горлоріз скоком пустивсь голіруч на мене, але й пів дороги не добіг, як чобіт Кусяка тільки раз мацнув його в потилицю і він носом заповор об долівку. Двох, чи трьох селян вмлвіч кинулись його добити.

— Один — готов!

— Давай решту! — піддавали собі бойового духу селяни.

— Ануте, лотри! Підходіть! Котрий з вас „найморовіший”? — кликав Кусяк з піною на устах, наступаючи на злодіїв з цілою лавою селян.

Сімка злодіїв зібгалася в куті під вікном і пліч-о-пліч прийняла оборонну поставу.

— Шеремета! Гдзе ест Шеремета?! — викрикував тривожно котрийсь зі злодіїв, але ось черговим, лискавичним ударом чобота Кусяк замкнув йому його верескливу хавку.

— Маш Шеремету! — бадьорились селяни.

Та в тій же хвилині сталось щось несподіване: тигровими скоками кинулись два злодії на Кусяка, в шамотні звалили його до долу, а рівночасно остання чвірка скаженими ударами наліво і направо заатакувала всіх селян; селяни подалися назад, камеру заповнили крики і зойки.

— Рятуйте Кусяка! — крикнув я підсвідомо на весь голос і навіть не зчувся, як Шеремета, що досі був нейтральний, прибіг звідкись до мене, вихопив із моїх рук палицю, та мов навіжений, наскочив на злодіїв...

Завдяки тому Кусяк, хоч увесь в крові, був знову на фронті і боротьба зразу прийняла вирішальну свою фазу.

— Шеремета кобза нас! Шеремета — здрайца! — розпачливо викрикувала злодійня та безнадійно відбивалась від селян, що одержавши несподівано знамениту поміч, пішли в нагальний наступ.

Посуд в куски розлітався на головах злодіїв, гупали як ступи чоботи по їх карках і плечах, а понад те все гуляла моя палиця в руках безпощадного неофіта...

— Бий їх, людоїдів! Бий на смерть! Вибий їх — до ноги!

Підбадьорував він селян, а сам гатив учорашніх своїх содрузів, куди тільки попало...

Ще всього три злодії, вкриті тугими синцями і ранами, залиті смертельним потом і запосочені кров'ю героїськи відбивали скажений наступ розсатанілого Шеремети і селян — тільки три, бо решта лягли вже з порозбиваними головами.

Кривавий розрахунок, здавалося, добігав уже свого кінця, як несподівано три злодійські недобитки раптом покинули селян і з фурією кинулись на Шеремету. Миттю один із них вирвав від Шеремети палку і з усією силою ударив нею його в околицю вуха... Шеремета захитавсь, а злодії дикими котами скочили до його горла та разом із ним усі повалилися купою на долівку. Кусяк чоботом гатив по хребтах і головах, але чвірка злодіїв зубами, руками і ногами, немов раки клешнями, зчепилася в якусь дивовижну, судорожно-дриготливу, нерозривну, цілісну групу, що тільки пручалась серед проклять, зойків і харчань та не реагувала вже на смертельні, селянські удари...

Врешті селяни таки розірвали оту, майже символічну, заціплену в смертельних обіймах групу. Шеремета — уже не дихав...

— Або відразу вбили, поціливши палкою в живчик, або приголомшили, а потім уже додушили бідного Шеремету...

Значев'я відчинились двері і до камери ввійшов начкорпусу в супроводі цілої групи енкаведистів при повній зброї.

— Садіться все на пол! — наказав гостро, а коли в'язні посідали, спитав:

— Што здесь случилось? Праісхаділо здесь какое то сражение, бунт, вайна?

— Ніякий бунт — тільки порахунок — впали у відповідь голоси.

— Харошенький „парахунок“!.. — крутив головою і всміхнувся, кинувши оком на трупи.

— Вот і „парахунок“... А чей і протів каво ето? парахунок?

— Цілої камери — проти злодіїв!

— А за што?

— За грабіж, знуцання, за морд...

— Ето, значіт, праісхаділ здесь самосуд?

— Так — самосуд!

— Да-а... — сказав начкорпусу протяжно і хвилину задумався.

— Здесь більшість крест'ян? — спитав по хвилині, оглянувши камеру.

— Так.

— Ну, нічево, — сказав укінці ніби про себе і зник у дверях.

За хвилниці з'явилися робочі з ношами.

— Тяніте їх, сукіних синов! — говорив, як учора, дижурний до борочих.

— Та оцей ще дихає!.. — зауважив котрийсь із робочих, вказуючи на недобитого злодія.

— Пусть дишет! Тяні!.. — махнув рукою дижурний і, як учора, з лоскотом зачинив двері.

Селяни відітхнули так, як віддихає стомлений до краю робітник, що врешті скинув з себе якийсь непосильний тягар. Коли помили одні одним кров і поперецьязували рани, кинулись до вверх заповнених, різним, награвленим добром злодійських торбин; відшукували свої одяги, білизну, тютюн, цукор, а врешті і хліб, що був безпосередньою причиною страшної баталії.

Побиті, покривавлені злодії сиділи в кутку, смиренні та тихі, поглядаючи тривожно на селян.

Перед сніданням, що його аж тепер збиралися вчисто споживати, всі вголос проказали молитву: за Кусякове і мос здоров'я, за спокій душі Шеремети і на інтенцію того, щоб не пригнали в камеру, бува, свіжих злодіїв...

Кусяка в один голос усі в'язні вибрали старостою. Цілу днину було тільки й розмови, що про подробиці кривавої розправи зі злодіями, на фоні якої постать злодія Шеремети набирала всіх прикмет благородного героя, що життя своє кладе „за друзі своя”. Минуле Шеремети і його зворушлива остання сповідь, що її я розкрив перед усіма в'язнями, дали привід до диспуту, в якому, з почуттям менше чи більше щирого жалю і каяття за свою нерозумну політику супроти українців, забирали голос також і поляки.

Голоси зводились до одного: в міру того, як по різних ступенях сходимо на саме дно життя, то бачимо виразніше всі сили правди і чесноти саме та тлі різnorodних людських слабостей, пристрастей, облуди, брехні і злочинів. Постать Шеремети — це незвичайна постать в світі морального упадку; врятувати чиесь життя ціною власного життя, як це зробив він, злодій, у відношенні не тільки до „фраера” Кусяка, але — можна сказати — до всіх „фраерів” — українців у

камері — це незвичайно велика заслуга і чеснота. Одначе, моральний рятунок самого себе, двигнення себе зі самого дна морального упадку, моральне себеспасіння — це ще більша чеснота, дарма, що на перший погляд видається вона нам нісенітницею, як, зрештою, взагалі все, що діється на незбагнаних вершинах нашої істоти. Шеремета зробив одно і друге, тому за одну ніч він виріс до героя обох згаданих чеснот.

— „Пом'яни м'я, егда прийдеш во царствоє”... — казав грішник, що навернувся на хресті поруч Спасителя, напередодні смерті.

— „Скажіть мені: може ще бути з мене потрібна людина, чи ні?” — жагуче питав другий теж напередодні смерті, немов би шукав виправдання, прощення своїх злочинів у нас, що карались і вмирили, розп'яті на хресті каторжних мук за ідею, що терпіли наруги від Варав у куті, під вікном...

Завдяки йому ми перемогли, вокресли. Він сам — умер. Але вмер — щасливий. В останніх хвилинах його життя ми простили йому зло, яке він накоїв, а нескінчено розумна Сила, що керує людським життям, дала йому доказ, що він таки був — п о т р і б н о ю людиною...

*

Питання, яку тактику треба вибрати на майбутнє супроти злодіїв, ще зо два дні морочило голови, особливо всім українським політв'язням, і з'їдало весь їх спокій. Та й не диво: після того, що сталося, зустрінутись їм із якоюсь більшою групою злодіїв означало те саме, що зустрінути — нехлибну смерть.

— Бо то не знаєш, ні дня, ні години, коли знову можуть їх сюди нагнати! Ба й неможливо, щоб усі вони в Бригідках вже не довідались про те, що тут сталося, — влучно розумував Кусяк. — Про всякий випадок треба таки щось придумати...

— Еге ж! Думай і здурій, дарма, нічого в криміналі не вдумаш! — крикали чорні песимісти. — Адже ж хіба ще не знаєте, що злодії — це найревніші співробітники НКВД в знущаннях над політв'язнями? Ще не знаєте, що вони донощики, шпигуни, провокатори і взагалі довірений та упривілейований елемент у большевицькім тюремництві?

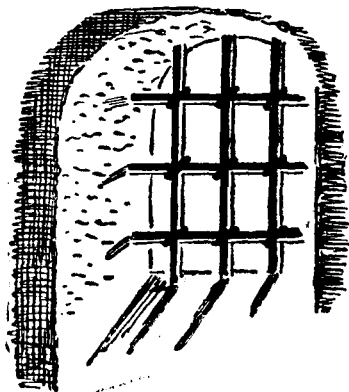
— Ну й що з того? — не здавались оптимісти.

— Та те, що вони сила і за ними сила, а ми що?

— То по-вашому, не треба нам уже тратити сили і зразу спускатись на дно, чи як?..

— Та ні... Але знаєте, що з вовками жити, краще таки по-вовчому вити...

— Трохи треба й вити, — закінчив міркування Кусяк — але про всякий випадок треба завжди і всюди, і всім як одному, цупко держати в руках отой більший і краще підкутий чобіт... Зрозуміли?

ПРОКЛИНАЮ!

1-го — 31-го липня 1940.

Переживання останніх днів забрали в мене всю життєву снагу, вкрай стомили і вимучили мене.

Ночами я зовсім не можу заснути. У вухах постійно гуде, а засипаючи, я завжди конвульсійно здригався, ніби хтось раз-у-раз будить мене.

В душі відчуваю ще більше поглиблену пустку. Мої очі я завжди ладен відсторонити від усього того, що довкруги мене діється. Цілі дні лежу в кутку під вікном, голий, бо нестерпна духота, мовчазний і сумний аж до плачу. Я забув тепер про все і тільки й мого говорення, що нишком клену — проклинаю... Де навчивсь і від кого навчивсь я проклинати — сам не знаю; знаю тільки те, що чим важче клену, тим легше мені стає на душі... Від безсонних ночей в мене завжди гарячкові очі. Іноді я не можу навіть звести повік і дивитися в лице моїм сусідам.

Селяни живуть своїм окремим життям. Вони грають в „дурака” і говорять звичайно про жнива та про колгоспи. Інколи вони поміж собою говорять теж і про мене.

— Він добрий хлоп, — кажуть — і... голова, нема що казати! Одно зле в нього, що цілими днями любить грати в мовчанку...

Від кількох днів на подвір'ї і на розпечених мурах застигла непорушно, як би заворожена спека. Серця в'язнів сповнені, здається, також якоїсь несамовитої гарячі; кожний їх погляд — жар, кожне їх слово — жар... Ніхто з них не всміхається, а коли гонять їх на допити, вони заливаються потом, вбираючи наоспіх одяг, а як приганяють їх, то падають без сил... Поза тим усі вони — так здається мені — навіть спокійно проводять дні за днями і з упертою селянською витривалістю та з незламною вірою в краще зустрічають

все нові і нові дні. Інколи вони підходять до мене з наміром розворушити, розрадити мене. Кажу їм тоді:

— Я втрачаю голос, слух і сили...

Тільки ввечері інколи я немов відроджуюсь. Це діється звичайно тоді, коли останками сил іду в недалеку уборну і там під краном, як усі, змиваю усе тіло черствою, холодною водою. Повернувши до камери, я маю тоді силу навіть пройти раз і другий по ній, а сівши, маю охоту на розмову.

Тоді селяни облягають мене...

— Розкажіть! Будьщо розкажіть...

— Наприклад? — питаю, щоб збагнути сферу їх зацікавлень.

— Як було в Україні тому тисячу років, хто був Хмельницький, завіщо москалі мучили Шевченка, що це таке література, філософія, чи душа справді безсмертна, чи є Бог і чи буде Україна...

— Го-го-го! — берусь за голову.

Але розумію їх; розумію, як вони мало знають і що відразу хочуть довідатися усе; це було страшне почуття потреби знання, почуття гостре й болюче, як щоденний голод; коли й я заспокоював у дечім їх цікавість то вони засипали мене щораз то новими питаннями, безладно і нев'язко, вони поспішались навчитись усього — за один вечір...

Я й не дивувався.

Завтра нас може розлучать...

*

Якогось одного пізнього ранку відчинилися двері і за хвилину холоднішого повітря, що хлинуло з темного, північного коридору, ввійшла до камери молода, вродлива та ще й мило всміхнена жінка. Явище дотепер — небачене, нечуване! Жінка була вся в білому і мені раптом видалось, що це з-поза густих, навислих, сірих хмар знечев'я визирнуло ясне-ясне сонце...

— Как чувствуете себя, ребята? — милим сопраном спитала вона по-московськи та зараз же вільно перевела це саме питання на українську мову:

— Як почуваете себе, хлопці-молодці?

Селяни витріщили здивовані очі:

— Диви! По-нашому відьма балакає!..

Я скоро поспішивсь відповісти їй на питання.

— Могли б себе трохи ліпше почувати, та.. нема ради!
— Кажу й очей з неї не зводжу.

— Знаю, що цим хочете сказати, — всміхнулась до мене запізненим щастям, — але діло тут зовсім у чому іншому: хто з вас хворий?

— Я, прошу пані! — Кажу голосно.

— А я вам ніяка пані! — сказала обурено і віддула уста.

— Вибачайте! Я ж не знаю, хто ви така і звертаюсь до вас за всіма правилами прийнятої в нас чемности...

Хвилину дивилася на мене з льодовим виразом лиця.

— Може ще хто хворий? — спитала.

Ніхто більше не зголошувався.

— Так візьміть на себе який одяг і виходьте зараз ось тут, на коридор, — кинула мені нерадо і вийшла.

Я почав одягатись.

— Бистрей! Бистрей! — погукував на мене джурний, що ввесь час стирчав у відчинених дверях.

Я опинивсь у малій кімнатці, пересиченій запахом різних ліків. Жінка в білому прийнялась мене обслідувати.

— Ви вже в тюрмі стали інвалідом? — спитала як би спочутливо.

— Трохи на волі, а решту таки вже в тюрмі, — Кажу їй.
— Чого доброго, страчу зовсім змогу рухатись, якщо доведеться ще якийсь час отут каратися...

— Вас завіщо арештували?

— За український патріотизм, — Кажу одверто і дивлюся їй прямо увічі.

Витримала погляд і м'яко промовила:

— Вірю вам, що ви хворі, але температури не маєте. Якщо буде вільне місце, то без огляду на все переведу вас у тюремну лікарню.

— Дякую, — говорю не без зворушення.

— Ваше прізвище, ім'я й по батькові? — спитала на черзі.

Говорю, а вона записує в грубій книзі.

— Ви якої професії? — спитала під кінець.

— Педагог.

Похитала головою і ніжно промовила:

— Вам би на курорт тепер поїхати, та — годі. Покищо, йдіть у камеру. Я доложу всіх заходів, щоб вас перевели на якийсь час у лікарню...

Ще раз дякую їй і виходжу.

Решту дня проводжу серед чистого і дивного якогось хвилювання. Так давно не чув я якогось лагіднішого слова, так давно не бачив ввічливого лиця. Аж нині трапилось мені почути таке слово, побачити таке лице. Благословлю нинішню днину! Але все таки... Чому ж я хвилююсь? Чи не тому, що даремно намагаюсь вловити межі поміж людяністю і звірством большевиків?

Вечірні тіні сновигали вже по камері, як хтось із коридору крізь візитирку грімко викричав моє прізвище.

— Есть такой?

— Е.

— Сейчас собірайся с вещами!

— Бувайте здорові, та не згадуйте лихом! — прощаю за хвилю всіх моїх товаришів у камері і виходжу.

*

Сам собі не йму віри, а чейже це таки правда: в малій лазничці у підвалах лікарні мене вчора викупали, всі брудні мої лахи забрали до магазину, перебрали в чисту, лікарняну білизну і поклали на м'яке, чисте ліжко; мені здається, що я ще ніколи так розкішно не спав; оце з просоння, ніби розлінивлений нероба, радісно витягаюсь на всю довжину і ширину ліжка та почуваю себе немовлятком, яке піклувальниця тількищо переповила свіженькими пелюшками...

Розглядаюсь по моїй новій квартирі: вона висока, простора і з двома великими вікнами, крізь які густими переливами летить проміння літнього, ранішнього сонця, та золотими стяжками вбирає білі-білі стіни...

— А ге-ей! — хочеться мені кричати.

І коли подумаю про вчорашнє, кажу до себе:

— А може? Може воно так і не було?..

З моєї нової квартири я такий радий, такий радий, що хочу складати і співати гимн про — віру в людей...

Та поки це станеться, сідаю на ліжко і воджу очима по лікарняній камері; дванадцять, а може й п'ятнадцять ліжок у трьох рядах, а на них хворі в'язні; хто лежить, хто ходить, а хто, як і я, сидить; знайомих — нікого.

— Може є тут хто з українців? — питаю.

Підходить молодий, ясноволосий, середнього зросту, худий і блідий в'язень.

— Іван Дужий називаюся, — каже, — хоч почуваю себе не дуже то дужий...

— Ви брат Миколи?

— Найрідніший.

Розбалакуємося. Оповідасмо всі наші трагедії і, як тільки можемо, потішаємо себе.

— Брати пішли тинятись на чужину, жінку з дітьми і старих батьків вивезли, а мені тут судилось помучитись ще трохи й — Іван не докінчив, а в ясних його очах перлами заблищали сльози...

— Ще так зле не буде — потішаю його. — Треба тільки здавити в собі жаль і тугу та сказати собі твердо: „Витримаю”.

Він махнув безнадійно рукою, потім ухопивсь за груди і важко закашляв.

— Відкрита туберкульоза, — сказав по хвилі. — Гарячка кожного дня з'їдає животні сили, спалює їх як той вогонь соломі, стеблину по стеблинці...

— Головне, нічим не перейматись! — повторюю банальну фразу, бо нічого іншого не можу вже сказати...

Іван гірко всміхається і каже:

— Та певно, що світ на мені не стоїть! Гинуть же кращі, ще вартісніші люди... І як мене не стане, то діри в небі не буде, а гречкосії в якимсь там Карові оратимуть, як орали та й сіяти будуть, як сіяли...

На двох милицях присунувся до нас молоденький, всього дев'ятнадцятилітній, Федь Я. з Сянічини. Він такий білий, як найбільша стіна і плює кров'ю. В нього прострілена права нога і рана ніяк не хоче гоїтись.

— Де це і хто вас прострілив? — питаю.

— На той бік хотів пробратись. Спіймали на самій границі в хвилі, як замотавсь у дріт. Штиком проколов „гранічер” стегно на вихід, а опісля звірюка ще й вистрілив і поторощив кість. Без перев'язки ран везли мене машиною аж сюди. Вся кров сплила, а тепер у мене — туберкульоза...

Федь зітхнув, зачерпнув повітря і продовжував:

— Пронюхали, що ще за Польщі належав я до підпільної організації та що в Перемишлі відбував за те тюремну кару. Одного дня арештували мене і під загрозою розстрілу хотіли з мене зробити зрадника-донощика. Тоді я проламав ґрати у вікні тюрми, втік і подався прямо на границю. Та — годі. Не пощастило — прокрастись...

Біля мене лежить ще один українець. Це двадцятьп'ятилітній Кальба з Теробовельщини. Але він уже не може сам і ворухнутись. Його тіло — це одна чорна, заструплена рана. Він дивиться на мене своїми глибокими темними очима, а його голос тихший від шуму шуварів на мочарищах мого родинного Звенигорода, коли ними лагідний вітер хитає, плыве монотонним ручаєм у ритмі скарги:

— Сімнадцять нас арештували. Властиво не арештували, тільки по двогодинній стрілянині оточили нас, роззброїли й автомашинами привезли сюди... В гарячці боротьби я вистріляв усі набої і забув залишити собі той останній — тепер шкодую, ох, як шкодую! Допитували цілих десять днів підряд і кожного дня били, жорстоко, смертельно катували... Не маю на тілі одного місця цілого! Нині-завтра помру. Якщо доля для вас буде ласкава і вийдете відсіля ціло — перекажіть старим моїм батькам: хай не надіються повероту домів, хай не вижидають даремно своїх двох синів... Старший мій брат також тут — у Бригідках...

По обіді Кальба зовсім ослаб і не міг уже навіть слівця вишептати. Хлопці довго стукали на дижурного лікаря, але поки він з'явився — Кальба перестав жити. Прийшли робочі з ношами, забрали мученика і понесли.

*

Недалечко мене лежить собі на ліжку трухлявий, худий, як скипка, дідусь із великою головою. Він увесь час, як не йойкає, то бодай постогнує і завзято свариться зі своїми сусідами. Довідуюся, що це один відомий польський політик.

Під вечір гумор старика видно поправився. Він устав і навіть проходитьесь вузьким коридориком поміж ліжками. Переходячи повз мое ліжко, він заєдно кидає оком у мій бік, а далі не видержує, зупиняється і, надиво, чистою українською мовою говорить:

— Не хотіла гора прийти до Магомета, то Магомет прийшов до гори... Називаюся — Г-ський.

— Приємність і честь пізнати вас тільки по моїй стороні, — кажу на те.

Сідаємо і розбалакуємось. Старика арештували ще зимою. Взяли його хворого, прямо з ліжка. Він проклинає світ і себе, проклинає комунізм і інші „ізми”, не щадить нікого і нічого. Він був донедавна в тюрмі на Замарстинові. До своєї склерози він придбав собі на голих дошках ще й інших

недуг. Він їсть чорний, мокрий хліб і скиглить від болю. В нього, мабуть, боляк на шлунку і він відчуває, що скоро помре...

Хай будуть прокляті ті дні і години, що їх веліла йому доля прожити ще по розвалі його вітчизни!..

Його сусіди, мабуть, молоді студенти, хоч і гарячкують, але це — ніякі хворі! Вони їдять той самий, мокрий і важкий хліб, але він їм смакує, ніби медівник!.. У них білі, міцні зуби, здорові нутроці і голод молодих звірів. Ніччю вони сплять тим сном, про який говорять, що він непробудний, а цілу днину те й роблять, що регочуть мов навіжені і різними дотепами докучають бідному професорові...

— Така то нинішня молодь! — замкнув зітханням свої нарікання старий політик.

— Не дивуйтесь їм, пане, — кажу на те. — Вони молоді і шаліють у тюрмі з нудьги і туги. Дивіться, яке гарне літо! Їм би з дівчатами погуляти, а так?..

— Ні, ні! Не бороніть їх! — порушивсь старик. — Я сидів теж з молодими українцями, та це зовсім інші люди! Українці всі ідейні, горді за свої переслідування і терпіння, знають, до чого прямують, гідно вміють себе вести перед ворогами, ніколи не понижуть себе, навіть у найгіршому стані виступають завжди солідарно й організовано, допомагають одні одним, люблять себе і шанують своїх заслужених людей. Я це бачив на Замарстинові, бачу і тут. Про свою молодь, на жаль, нічого такого не можу сказати!..

Мене заскочили такі високі похвали українців з уст доволі гнітного їх ворога.

— Що з ним сталось? Куди він гне? — питав я себе.

Мені було навіть ніяково і я пробував зменшити трохи ті похвали.

— То правда, — казав я — що політична і суспільна не доля навчила українців багато дечого доброго, але підтягати їх аж так високо, як ви це робите, це таки дещо переборщено. Українці мають уже свою, що так скажу, тюремну тресуру, мають свою двадцятилітню тюремницьку традицію... Тому й не диво, що навіть і в большевицькій каторзі вони ведуть себе трохи інакше, як усі інші...

— Ні! — заперечив рішуче старик. — Таємниця тих їх прикмет лежить у вихованні! Якими є люди на волі, такими будуть вони і в тюрмі! Українці таки переросли нас!

Я був до краю здивований таким признанням старого політика.

— Вибачайте, коли вже на те пішло, то вибачайте! — заговорив я палко. — Мені таки дуже дивно слухати від вас такі речі! Особливо тоді, коли сягаю думкою ще до політики „Кола польського”, до „Проекту на знищене Русі”, до тези, що... українців видумав граф Стадіон, коли мов жива стає опісля вся романтика визвольних змагань, закінчена катастрофою, а потім „lex Stabski”, пацифікація..

Політик поклав руку на моє плече.

— Досить, досить! — перервав мене. Витягаєте справді важкі гармати, щоб викрити нещирість моїх слів. Та я буду щирий і скажу одверто: і ми і ви боронили вітчизну; той, хто боронить вітчизну, не насилує ніяких законів, тому й не можемо звинувачувати себе за збірні злочини; збірні злочини не обтяжуть, ні нас, ні вас; ми хотіли вас проковтнути, це факт; але грубі ваші кості стали нам у горлі; ми вдавились, це другий факт. І саме важлива тут тільки наша помилка, причиною якої був самообман, що українці з покірного етносу ще не піднялись до модерної нації. Ніхто з нас не доцінював динаміки українського національного руху і цим треба пояснити фатальну нашу політику супроти українців... Ота наша помилка діймаво пімстилася покищо вже на нас, а далі...

Тут професор широко розгорнув міражі дивовижних концепцій на майбуття, концепцій, що перекреслили б, мовляв, увесь історичний нерозум обох в Європі найбільше трагічних народів, вигоїли б взаємні давні і свіжі рани та і т. д., і т. п.

І тоді, як жива, як втілена стала мені перед очима стара приповідка: „Мудрий поляк, по шкоді, як коня вкрали, тоді він аж стайню почина замикати”...

Мій натяк на ще дивовижнішу промосковську орієнтацію деяких польських політиків увів політика в чимале заклопотання.

— З-під Росії, — казав він — як не за п'ятдесят, то бодай за сто літ, а все таки ми, поляки, будемо могли ще визволитись, натомість з-під інших займанщин — ніколи! Цим і треба пояснити оту парадоксальну нашу орієнтацію. — Числимо на внутрішню еволюцію нинішньої Росії...

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть — зауважив я скептично. — Поки ота еволюція прийде, то НКВД розпеченим

до біла залізом випече і слід не тільки по польських, але й по всяких патріотах!

— Може аж так зле не буде — обстоював політик.

— Пане, не в гнів вам! Але ви ще таки не знаєте червоної Москви і маните себе ілюзіями. Ніхто так, як українці, її ще не збагнув і тому вони сьогодні готові з'єднатися хоч би й зі всім злом цілого світу, щоб тільки вирватися з її страшних кігтів!..

— Українці мають свої рахунки, а ми свої.. — не подававсь політик.

Супроти того годі було мені вже більше щонебудь на ту тему балакати, тим паче, що старик раз-у-раз кривив своє, порите морщинами лице, брав себе за голову і з помітним терпінням у голосі нарікав на міґрену. Незабаром він таки поклавсь до ліжка.

Я робив підсумки моєї розмови з колишнім політиком.

— Це справжній парадокс! Нещадний, азійський, большевицький чоботище, ніби черв'яків, розчавлює поляків поголовно, а дехто з них лиже запосочене таки ж їх власною кров'ю, іржаве гвіздя на жорстоких його підшвах.. Б-р-р! Це неймовірне, але так воно й є!

Старик голосно нарікав іще на вперту кольку в боці та на дошкульну астму.

*

Ранком увійшли до камери два енкаведисти в білих халатах. Всім хворим вони роздали тепломіри, а потім мучили їх усіх одним і тим самим питанням:

— Ну, гаварі, как твая фамілія і как твайо самочувствіє?

Хворі лебеділи ліків і краще спеченого хліба.

— В тюрме не лечім, только паддержіваем, — заявляли „врачі” і глумились: — «Если хлеба не можете кушать, так кушайте суп, ілі памірайте...»

На черзі вони зупинились біля мене.

— Ну, а как твайо самочувствіє?

— Погане, — кажу. — В грудях коле, кашляю, *ноги болять і зовсім ослаб.

— Ти сімуліруеш! У тебя нет температуры!

— То що з того? Я бачив уже з десять таких, що не мали температури і були такі хворі, що не видержали та й померли...

— А какой чорт прінял тебя в бальніцу?

— Прийняв, — кажу, — мене не чорт, тільки розумна і добросовісна лікарка.

— Пачему умная і пачему совестная? — спитали здивовано.

— Розумна, бо зразу впізнала, що я хворий, а добросовісна, тому, що звеліла взяти мене до лікарні.

— Вот! — переморгнулись весело „врачі” і вкінці вирікли:

— У тебе нет температури і ти пойдьош обратно в камеру.

— Але ж я серіозно хворий.

Всьо равно! Здесь не санаторія!

Політика вчені розібрали до нага, випитували, обстукували його, наслухували серце, щось записували, а врешті вирікли:

— Собірайся с вещами, старічок — пасдеш в етап!

Того дня дійсно відходив черговий транспорт. Крізь вікна, що виходили на головне тюремне подвір'я, можна було доглянути ввесь транспортний процедур. В'язнів виводили з камер на подвір'я, тут основно перетрушували їх одяг, групами саджали їх разом із двома конвоїрами до критих автомашин, які поспішно виїздили крізь головну браму, а за кільканадцять хвилин порожняком верталися вже назад.

Кожний з хворих не мав найменшого сумніву, що при своїм підтоптанім уже віці і недонищенім тюрмою здоров'ї професор Г-ський міг заїхати в переповненому, товаровому вагоні, у спеку, не далі, як до Тернополя.

Я простояв увесь день при вікні і спостерігав за рухом автомашин, що запопадливо вивозили кудись приборканого неволею, сірого звіра із тісних, задущливих, бригадських кліток. Скільки моїх друзів, знайомих, скільки земляків перевезли оце ті прудкі машини? Куди? Бо-зна, куди, та певно — не на волю! А все таки... Мені жаль було, що не повезли мене, що залишали мене надалі в тюрмі. Важкий біль, що вилітав з моєї забутої душі, я слав услід за зникаючими за брамою машинами, а там, здавалось мені, я курликав запізненным скитальцем-журавлем, який здоганяв свою громаду й якому під могутнім, залізним крилом поширювались, виростали щораз то нові обрії без кінця, без краю...

Вечірнє сонце кинуло свої останні проміння на високий, найжений залізними шпильями мур по східній стороні подвір'я, червоно-червоно освітило всі, вимиті дощами лати

на сірому його одінні, всі, вигризені в ньому зубом часу шкалубини, підповзло аж до іржавих шпичь на його хребті, що на мент заблищали щирим золотом, і сховалося, зникало у проваллях міських забудувань!

— Буде буря! — ворожив хтось біля мене, як оце відчинились двері й енкаведист зі свистком паперу в руках поспитав за мною.

— Єсть?

— Є.

— Вихаді!

*

Сутулувата „хазяйка” магазину видала мені тільки моє вбрання, а решту речей затримала. Я непокоївся і домагавсь видачі решти моїх марних достатків.

— Не нада тебе всех вещей! — сказав енкаведист і звелів мені йти „вперьод”.

— Ах, це вже найпевніше він поведе мене туди — до гаражу... — шибнула мені думка. — Бо й навіщо задержували б плащ, коци, білизну? Під „стенкою” ці речі чейже будуть мені вже непотрібні...

Над коминами тюрми висів місяць, великий і близький. Здавалося, що місяць — це велика гуска масла, яка купалася в синій воді неба. Чорна тінь, що падала від забудувань другого корпусу, до половини закривала подвір'я. Я минув уже зловіщий гараж і з полегшенням відітхнув:

— Ще ні! Цим разом — ще ні...

На сходах другого поверху на першому корпусі мені раптом не стало віддиху. Я вхопивсь обіруч за поруччя, щоб не впасти. Енкаведист лютивсь:

— Іді! Не дури! Бистрее!

— Дозвольте відтхнути, бо впаду...

— Буржуазная сволоч! — скреготав посіпака зубами, але вкінці таки мусів дати мені перепочинок.

За хвилину я був уже в слідчій кімнаті перед обличчям двох перших моїх „следователей”.

— Садітесь!

Я сів на кріслі оподалік стола.

— Ваша фамілія? — спитав один зі слідчих і, розклавши акти, черговий раз почав списувати докладні мої генералії.

— Слушайте! — сказав опісля. — Ваше следствие ідьот

уже к канцу. Ми позвалі вас севодня ещо для розоблаченія некатарих фактаф. Скажіте нам настоящую правду: ви адін із рукавдаітелей організації українських націоналістаф, ілі нет? Германській шпiон ви, ілі нет?

— Сознайтесь, сейчас дамой вас атпустім! — докинув другий.

— Хоч як жагуче — кажу — прагну ще побачити волю, але до таких закидів ніяк не можу признатись.

— Можете, только не хатіте, — значущо прижмурих свої хитрі очі перший.

— Ні, щоб навіть і хотів признатись, то не можу!

— А пачему не можете?

— Не можу, бо до таких справ я був зовсім непричасний.

— А к какой політической партії ілі ґрупе ви принаде-
жали?

— До ніякої.

— Ето невероятно! Ви пісали в „Українських Вістях“?

— Писав.

— Ну тагда ви должны билі і принадлежать до партії „Вістей“!

— Я писав рівночасно і в „Ділі“, а ті газети поборювали одна одну...

— Врьош!

— Ні, це факт! — кажу.

— Врьош, растаку тваю мать! — визвіривсь слідчий і гримнув кулаком об стіл.

Я замовк.

— Ну, пачему ви замалчали? — спитав по хвилі вже лагідно. — Гаваріте, пачему не гаваріте?

Я мовчу.

— Ви курящий? — спитав нараз, розкривши цигарницю.

— Курю, — кажу — але від вас цигарки не можу прийняти.

— Пачему?

— Тому, що ви мене обидили.

— Как обіділі?

— А так, що закинули мені брехню та ще й лаяли мене!

— Ето нічево-о! Натє, куріте!

— Ні, не буду від вас курити!

Москвини перекинулись поглядами.

— А што должны ми зделать, штоби ви ат нас закурілі?
— спитали винувато.

— Відкличте закинену мені брехню та лайку, тоді й закурю від вас.

Москвини весело переглянулись, потім раптом позривалися з крісел і, кланяючись мені переборщено низько, тричі задеклямували:

— Атклікуем! Атклікуем! Атклікуем!

— Ех, еті пани! Еті пани! — крутили опісля головами, покурюючи.

У веселому настрої я й собі зотягнувся димом.

— Ну, а тепер гаваріть будем савсем серіозно, — почали далі допитувати. — Значіт, ви не принадлежалі к організаціі українських націоналістаф?

— Ні!

— А кто такой ви билі?

— Я був тільки звичайним робітником пера, ради щоденного шматка хліба.

— Да, ето, может бить верно... Но всьо такі, ми імеєм убежденіе, што ви принадлежалі до ОУН?

— Га, як маєте таке переконання, то вже й зайво мучити мене допитами!

— Ето верно, но нам, панімаєте, самое главное, штоби ви в етам сознались — вот!

— Так і кажіть, — хочете вимусити від мене признання?

— Нет, принуждать вас к етому ми і не думаем, только ми хатім, штоби ви самі сознались!

— Ще раз вам категорично заявляю: до ніякої політичної партії я не належав! На те маєте найкращий доказ, що писав я рівночасно до „Діла” і до „Українських Вістей”. Обидві ті газети поборювали одна одну, а їх обох нещадно поборювала знову ОУН. Як же ж тоді я міг належати не тільки до ОУН, але хоч би до котроїнебудь з названих груп чи партій?

— Вот і наколбасіл, сукін син! — розреготались туполобі мої мучителі.

— Чому наколбасив? — Це ж ясне, як день! — кажу їм, скоро тільки перестали реготати.

— Яснее, не яснее! сказав перший з них, стаючи та зиркаючи на годинник. — А вот здесь ти немношко посідіш, надумаєшся, ну й сознаєшся!

По цих словах він вийшов з кімнати. Другий запопадливо почав записувати цілі сторінки якихсь актів. Він писав — я сидів. Мені дрімалось.

— Нельзя спать! — гукав він тоді.

Я прокидався й далі сидів. Він писав. Тільки кожний раз, як закурював цигарку, дивився тупо на мене і, якби від нехотя, питав:

— Ну, што? Надумалісь?

— Я сказав усе! — відповідав я на те коротко.

— Ну, так далее сідите, — казав спокійно і знову бравсь за писання, а я — сидів.

Вже давно був день. Він все ще писав. Я сидів. Мене зовсім ламав сон і я, врешті, не втерпів:

— Громадянине! Це, напrawdę, немає змислу мене тут довше держати. Я ні слова більше не додам до того, що сказав. Відпустіть мене до камери, бо я хворий і стомлений такий, що ледве сиджу...

— Сознайся і сейчас пайдьош у камеру. — відповів.

Мене пройняло жахом. Невже ж вони думають отаким сидженням примусити мене до признання?

В мене зовсім потерпли ноги. Я хотів стати і випростуватись.

— Нельзя! — гримнув кат на мене і з лискавицями скажености в очах додав: — Так долго здесь сидеть будеш, пока не скажеш правди ілі не падохнеш!

Глянув на годинник, згорнув до теки акти і натиснув тастер електричного дзвінка.

До кімнати ввалилися два свіжі опричники. Вони були у веселому настрої. Слідчий щось пошептав до одного з них і вийшов. Опричники не звертали на мене ніякої уваги і живо переповідали собі якісь нічні пригоди. Врешті прийнялись за писання. Я сидів, а голова моя хилилася до сну.

— Спать здесь нельзя! — погукували на мене щохвилини.

— То відпустіть мене до камери.

— Скажі правду, тагда атпустім!

— Я ж сказав усю, найщирішу правду.

— Врьош! Сознайся, што ти германській шпiон і руководитель ОУН — тагда поверім, што ти сказав правду.

— До таких закидів я не могу признатись.

— Так сіди камнем!

Коло полудня я домігся, що відвели мене в уборну. Опіздні подали мені хліб і воду. Як тільки я трохи підкріпивсь, моментально заснув. Нараз почув, що хтось сильно термосить мною. При столі не було нікого. Я оглянувся і побачив

за собою косоокого салдата з туркмен чи киргизів. Він сунув своє смагле, з виразними монгольськими рисами обличчя і як сорока крєктав:

— Ніззя спать!

Та в якийсь час моя голова сама знову клонилася до сну. Тоді салдат боляче щипав мій карк, надривав вуха, підносячи вгору голову, і скреготав:

— Ніззя, гаварю!

Так прийшов вечір. Салдата змінив другий салдат, що назирав іще пильніше, щоб я навіть на секунду не прижмурював очей. Врешті з'явивсь один зі слідчих.

— Ну што? Надумалісь? — спитав мене.

— Ні! — відповів я з всією рішучістю.

— Так сидіте себе, — вирік спокійно і забравсь до писання.

*

Ранок застукав мене вкрай виснаженого: у вухах гуло сто моторів, очі пік невидний, ніби сірчаний вогонь і повік не сила було вже держати; ноги й плечі були вже не мої, крижі пиляв нестерпний біль, груди давив непосильний тягар і живчик гупав найважчим ковальським молотом.

Проте — я ще думав і, здавалось, навіть добре думав та живо реагував на все мое оточення. Ось сходяче сонце заграло у великому вікні, а потім упало на долівку. Я думав про те сонце і як би вперше його відкривав.

Дивна річ оте сонце!

Близько чотири десятки років блукаю вже по землі, майже кожний день користав я з його світляної й теплої енергії, та якось не добачав того. Аж тепер ось впізнаю химерний його гумор: чуттєву пестливість, легенькі дотики і брутальні, палкі обійми, його гнів, байдужість, жаристу жорстокість і теплу лагідність, сліпучий блиск і вічну мудрість...

Але чому саме тепер думаю про сонце — не знаю.

Крізь вікно, бачу, має на копулі театру, пливе по хвилях ранішнього вітру великий червоний прапор. Він увесь залитий сонцем і мені здається, з нього так і стікає цілими струями червона-червона кров...

Проти театру, попри червоний прапор, певно, проходять жиди, з захопленням затримуються і скидають перед ним свої ярумки...

Але як минають бригідські, сірі мури, де мучиться десять тисяч жертв отого кривавого, червоного прапору, вони, певно, не затримуються! Вони навіть не збудять у собі ні на мент бодай злого милосердя!

Який же ж їм „інтерес” цікавитись тим усім, що діється за отими страшними мурами? Який „ганделес” старою тандетою купив би оті тисячі нездібних уже до нічого зламаних, людських істот?!

А ті істоти так мало або й зовсім нічого їм не завинили!

Від приходу „визвольних” орд не зазнали вони нічого, крім страху, й оте погане почуття пізнали всебічно, в усіх його виглядах і відмінах.

Там — поза бригідськими мурами, по цілій країні, як довга вона і широка, гуляв розперезаний терор, плював ненавистю, годувався пасивним опором, дихав жадобою перемоги і героїства. А тут, у вогких, темних, повних нечисті пивничах отой терор спершу перемінився в тривожні шепоти, приневолював зносити терпеливо наруги, скривати у волосі іглу чи дрібну монету, наказував біблійний жах перед шкіряною курткою, текою, перед принизливими очима, навіть перед німими стінами на те, щоб опісля або раптом увірватися в смертних судорогах від пострілу нагана під „стенкою”, чи повільно конати від звірських тортур, або врешті поступово вбиратись у безсонність, сльози, глухоту, сліпоту, божевілля...

— Но? Надумались? — спитав знову кат.

— Ні! — прохрипів я, бо висхло в горлі і голос зовсім заломивсь.

— Так сидіте! Увидім, хто сильнее, — у нас времені хватіт... — сказав, витянувся, голосно позіхнув, згорнув акти до теки і вийшов.

Вслід за ним прийшла чергова зміна.

*

— Как чувствуете себя? — спитав новий мій мучитель.
— Спать вам не хочется? Сознайтесь! Если сознаетесь, сейчас скажу перевести вас у камеру...

— Не могу признаться до непопвнених мною провин!

— Так, сиді, таку твою!..

Солдат приніс хліба і води. Я хлєпнув тільки трохи води. Потім треба було йти в уборну. Я тільки встав і зараз же як

довгий повалився на долівку. Мені здавалось — я зовсім без ніг...

— Яка страшна мука не спати... — думав опісля я.

Потім я чув, що крім ненависти в мене нема вже більше нічого.

Я ненавидів навіть мою думку і стратив будьяку повагу до життя і прив'язаність до нього.

— Громадянине слідчий, чи як вас там звати? Зробіть мені тут прислугу і застрільте мене! — сказав я вчором до слідчого, що саме з'явився на чергову зміну. — Зробіте, насправді, добре діло...

Він подививсь на мене.

— Нет, это било би благодетельство для тебя. Ты сам падохнеш ілі сознаєшся! — вицідив цинічно слово по слові.

Я вибухнув:

— Та ви мене хоч у ступі товчіть, то не признаюсь!

— Герой! — всміхнувся кат.

Третя ніч пройшла, як дві попередні.

*

Коло полудня четвертого дня я вже гаразд і не чув, що до мене балакали. Голос салдата, що сидів біля мене і щипав, лоскотав, тягав з вуха та навіть і бив мене при найменшій моїй спробі заснути — доходив до моїх вух, здавалося, щонайменше з кілометрів віддалі. На мене цілого найшло одубіння, я не мав уже сил навіть рамен держати і весь час валився додолу. Чи думав я ще тоді? Так, я думав чимскоріше одуріти або, вмерти. Та вмирати страшно було від самотности. Хоч би надійшов хто знайомий, глянув, як я конаю, тоді б легше було... Але я був сам один. Зовсім один, хіба з тишею... Були хвили, що думка вривалася, тікала. Тоді з великим зусиллям я штукував, доганяв її. І тоді я питав себе:

— А може признатись?

Та в якийсь час я зрозумів, що цього зробити ніяк не можу. Признайся, що був „шпіоном“, а тоді й кажи: де, кого, що, коли й як шпіонував!.. Скажеш „а“, мусиш сказати „б“! Тоді я дав би нові причини до нових тортур — брехати б було неможливо. Я повторяв собі, що про це навіть не можна думати, не можна, не можна...

Увечорі, як запалили, світла, що видавалися мені тільки трохи яснішими плямами в п'їтьмі, я думав собі:

— Хоч би скоріш все це скінчилося...

І проклинав тихо, страшенно проклинав! А потім я зовсім загубив рахунок ненависних днів і ночей та серед великих зусиль надаремно намагався їх підрахувати...

*

Тямлю, як крізь давній-давній сон. Був день. Чоловік у білому халаті стояв біля мене і держав у руці мою руку. Нараз я почув легкий біль в околицях потилиці, а потім стрепенувсь. Я навіть випростувавсь і відчув, що в мене вже ніщо ні трохи не болить, тільки на очі постійно падала ніби якась напівпрозора заслона.

Слідчий термосив мене і кричав:

— Ну, визнавайсь, а то падохнеш!

Я проклинав його і хотів крикнути „ні"! та голос так і застряг у моєму горлі.

Потім заслона на очах почала щораз то темнішати і я раптом почув приплив якогось розкішного, не то спокою, не то сну, що поступово заливав мене всього. Ще хвилина і я вже нічого більше не чув, не бачив, не тямив.

*

— Ми гадали, що ви вже ніколи не пробудитесь, — казали мені якісь чужі люди, що вештались біля мого ліжка, у малій, чистій кімнаті тюремної лікарні. — Ви ж більше двох діб спали і спали! Що з вами було? Оповідайте!

Та я чув смертельну втому і не міг навіть говорити.

Якийсь сивавий вже чоловік лежав біля мене і стогнав. Це був львівський лікар Брухнальський. Він не міг сам звестись і кликав сусідів на допомогу.

— Це наслідки допитів, — казав він до мене. — Переламали мені хребет і через те наступив параліч усієї долішньої частини тіла...

Ті, що сильніші, в конечній потребі на руках носили д-ра Брухнальського та приносили назад до ліжка.

— Покінчив би самогубством, — казав доктор, — але на це треба мати силу...

Залізничний урядовець, Сохнацький, червяком повзав по долівці. Він був дуже побожний. Він вірив, що його кривда скоро знайде своїх месників...

Інженер Скалоцький зі Львова опух до неймовірних розмірів. Також завдяки допитам. Він цілими годинами стукав до дверей та даремно домагавсь якихсь там ліків.

Чорний як ворон, з двома рядами білих, рівних зубів, зі смагливим лицем і великими карими очима, ще молодий Чаля, землевласник із Брюхович, сидів на ліжку, увесь час усміхавсь сам до себе, жестикулював та беззастанно похитувався немов отой бедуїн на пустині підчас молитви. Коли в'язні говорили про нього, то пальцем робили кільця на лобі...

— Також через допити! — додавали вже словами.

По кімнатці вешталось ще декілька людей, та вони були здоровіші. Вони поїдали харчеві рації тих, що не могли їсти, і настирливо жебрали цигарок.

Минали дні й дні.

Я лежав і поволі приходив до сяких-таких сил.

*

— Дивіться! Дивіться, скільки селян привезли! — крикнув хтось одного жаркого ранку, стоячи при вікні.

Я й собі підійшов до вікна. Воно виходило на головне, тюремне подвір'я. Шість чималих, вантажних автомашин заїхало на подвір'я, а на кожній з них було приблизно по сотні українських селян.

Ноша селян казала догадуватись, що вони з околиць Борщева. Якесь ціле село забрали і привезли! Газдів привезли разом із їх родинами. Кричали грудні діти, і жінки зараз же тикали їм синюваті, вихудлі груди. Енкаведисти поспішно зганяли їх з машин. Селяни зіскакували з машин, брали на руки й садили на землю жінок, дітей, а потім товпились. Всі вони були вкриті сірою, придорожньою пилюкою та були схожі на погорільців. Потім усі вони розсідалися по подвір'ю, намагаючись знайти місце в тіні. Вони гаморили, курили, а кругом них проходжувалось кільканадцять енкаведистів із наїженими штиками.

Виселенці гомоніли, мабуть, дивувались, чому їх привезли до тюрми, а коли відчули, що їх зустріла доля, якій годі було протиставитись — принішкли як би заніміли.

Я дивився на цю живу картину і мені тьмарилось в очах.

— Народе мій, моя любове, моя туго! — з самих глибин душі слав я до виселенців мій нечутний, розпачливий поклик.

— Відібрали тебе від землиці, що в неї вростав ти віками, від рідних хат твоїх і як осінній вихор листям кидають, граються тобою... Прийшла страшна година для тебе, мій народе! Прийшла велика проба. Чи знайдеш іще силу, щоб ви-

держати оте найважче з лихоліть? Ти приголомшений брехнею, зацькований насильством, хворий з глухої туги... Але на тебе дивляться народи землі! Ти в погорді і призи́рстві заплъований, зогиджений, терновий вінець поклали тобі на чоло, крізь сльози йде твій шлях, крізь голод і розпуку — чи дрижиш?

Чи спотикнешся — захитаєшся — впадеши? Чи видержиши лихоліття і з іншими народами пліч-о-пліч на попелищах царства хама ти вре́шті почнеш будувати нове, вільне життя?

Держися, народе! Вже недовго будуть знущатися над тобою!

У надрах моря твоєї неволі вже заграв відплив, яскраво блищать уже сурми перемоги, тріщить уже трон твоїх гонителів! Держися! Вся любов і туга твоїх найкращих синів, будь вони в нерівнім, лютім змагу у підземеллі, тюрмах, на чужині, за океанами, будь разом з тобою верстають, тернистий шлях у дикі простори холодного Сибіру, чи в жаркі пустарі Казахстану — всюди вона з тобою! Ота любов їх і туга ведуть тебе до зоряного завтра. Облуду, брехню, служивість, пересуди — відкинь, народе, від себе геть! Пірні, скупайся в чистих джерелах твоїх світлих традицій. Дивись, як на обрїях думки іскряться твої великі духи. Вони дивляться на тебе!

Держись! Нехай той благородний вогонь, що загрівав твоє серце досі, ще ясніше запалає, бо я чую, бачу, знаю, що так довше бути тебе не може. Я бачу, як ти воскресаєш, як розцвітаєш у колі вільних народів!

З паці перехідної брами раптом випала ціла згряя енкаведистів. Вони оточили виселенців і щось голосно приказували. Виселенці заворушилися і як шум передвісника бурі, як шум вітру, що раптом прибіжить і сколихне верховіттям лісових дерев, знявся серед них гамір і пішов глухий гул обурення. Енкаведисти голосно викрикували, лаялись, а далі кинулись виривати з юрби дорослих чоловіків і ставляти їх набік. Жінки зчинили нечуваний крик і лемент. Але хижих азіятів це зовсім не зворушувало. Навпаки, це додало їм запалу в їх пекельній роботі, додало їм отухи. Прикладами рушниць, чобітьми і кулаками вони кинулись розпорошувати збитих у юрбу виселенців, досягали чоловіків, волікли їх, дерли, виривали їх із цупких, може й останніх обіймів жінок та дітей, і групами поспішно відводили їх до тюремних підвалів.

Крикам, що раз-у-раз змагались на подвір'ї, завторували

несподівано крики з усіх тюремних камер, які хвилями зливались в один могутній, сповнений грози тон, що сотнею відгомонів відбивавсь по завулках міста, а потім летів, линув на скаргу кудись аж до самого Бога...

Енкаведисти були невтомні; вони вже вичистили юрбу виселенців від чоловіків; ще тут і там тільки держали в скорочених об'їмах жінки своїх мужів чи діти своїх батьків; та ось і до них дібралися чубаті людоїди — за хвилину на подвір'ї скигліли вже тільки матері з дітьми...

Коли мій шановний читач іще добре не знає дотепер, для кого старезна бабуня-земля щорічно, наче кокетлива молодиця, вбирає на себе розкішну одіж із прерізного квіття і над чиїми головами сяють срібні зорі в погідні, літні ночі, коли читачеві не вистачав, було, вид охопленого пожежою театру, що з нього публіка тікає стрімголов — ступаючи по стоптаних головах, коли випадок хотів, що він іще ні на екрані не бачив, ні навіть не чув про сторпедовані німецькими підводними човнами англійські кораблі та про неймовірну боротьбу, що її зводять потопуючі за місце в шалюпах, так тоді що ж — намалюю йому також картину, дарма що в цій хвилині моє перо з почуття слабосилля супроти важкого завдання хоче випасти мені з рук...

...Чуйними кітками, що бережуть своїх малят перед собаками, нашорошились українські селянки-матері, коли енкаведисти, відвівши останюю групу їх мужів у підвали, прийняли відбирати від них іще й їх дітей. Жінки взяли всіх дітей в середину, а самі перстеном стали довкруги них. І не плакали вже тоді, ні! Вони прийняли поставу, що говорила:

— Ану, спробуйте лиш, звироднілі сталінські гайдуки, тільки торкнутись наших дітей, наших ясних соколят! Ми нігтями виколупаємо вам ваші хижакські, косі баньки, ми зубами погриземо ваші рябі, волохаті лапи, а потім кинемось до ваших горлянок і впирицями пережеремо вам їх! О, ви ще не знаєте, як українська мати вміє боронити своїх дриболят! Вона знає, що без дітей їй далі вже не жити, що, стративши діти, стратить свою життєву ціль і вартість, тому вона завжди готова загинути в їх обороні. Ану, підходьте опришки, — нам все одно!

Та опришки, видно, пронюхали наміри матерів. Вони хвилю кружляли довкруги жінок і мишкували, ніби вовки до вкруги добре бороненого овечого стада. Потім зійшлись до купи і, мабуть, нараджувались.

— Що то буде? Що то далі буде? — горіли цікавістю мої співтовариші і як би приросли до вікна.

Нараз енкаведисти розділились на три групи. Перша і найсильніша група кинулась знечев'я на жінок, моментально прорвали оборонний перстень і прийняла завзяті, рукопашні змагання з жінками. Кашкети салдатів пурхали як птахи в повітрі, тут і там жінки звалили напасника на землю, товкли та жмутами рвали його волосся, а на тих, що наспівали їм на поміч, з криком і вереском кидалися голодними вовчицями, дерлись до лиця і розривали на них одіж. Але за той час друга група виволікала з середини розплаканих дітей і передавала їх третій групі, що ніби татарва з ясирем, поспішно зникла в закамарках тюремних забудувань...

Ще хвиля, друга і на побоевищі лишилися тільки осиротілі матері з поспішно відступаючою першою групою енкаведистів. Розхрістані і, майже всі простоволосі, жінки бігли за ними, ляляли їх, проклинали і шарпали їх. Енкаведисти тручали жінок і били їх чобітьми...

Перед брамою, за якою зникли діти й яка зачинилася раптом перед жінками, розігралася несамовита сцена: в приступі розпачливого жалю осиротілі матері побивались, ломили руки, рвали на собі волосся, припадали до землі, дерли її під собою руками, зубами гризли і, то ревіли тваринами, то чайками скигтіли...

Крик не втихав.

Крик...

Крик на подвір'ї, крик у хмарах, крик у кожному моему нерві: проклятий світ, прокляті люди, проклята земля! Проклятий сатрап у Кремлі зі своєю прибічною голотою!

Обманили народ на суму його життя, принесли його в жертву на вітарі божевілля!

Міліони помордованих, міліони заморених на смерть голодом, міліони в тюрмах, на засланні, за колючими дротами... Всі оті міліони затемнюють небо і кричать:

— Прокляття! Прокляття на них!

Крик під брамою послаб, але не втихав. Більшими і меншими групами волікли нещасних матерів в окремі підвали на жіночому відділі...

Крик слаб, але не втихав.

А втім, ізнечев'я, розлягся несамовитий жіночий сміх — понурий сміх, сміх, що потрясає нас, сміх божевілля...

Мене пройняли дрижаки.

З півночі війнув льодовий вітер і зачинив вікно. Мені здавалося, це дихнув опир, що мешкає в котрійсь із пивниць тюрми, це його холодна долоня простяглася крізь мури і доторкнулась мого серця...

Я втік від вікна.

Божевільний сміх гнався за мною.

Зробилось зовсім тихо. У хмарах над подвір'ям полярнок зорею відбивалось заходяче сонце.

Я знову підійшов до вікна, дарма що жар кипів у цілім моїм тілі, що гарячий віддих бухав з моїх уст.

Я стояв і думав:

— Оце година, коли у колгоспах сорок мільйонів невільників кінчає свою роботу... Оце година, коли конаючі в'язні за стіною ще раз відкривають очі, щоб крізь заґратоване вікно попрощати склепіння небес... Оце година, коли ранені кулями пограничників чи скатовані на допитах п'ють жадібно гарячковими очима погасаюче світло дня, бо за хвилину прийде ніч із її непевністю, з зойками і стогонами... Оце година, коли мільйони каторжників у сотнях концентраційних таборів Карелії, Соловків, Приамур'я, БАМ-у*) ще раз пересуваються здовж колючих дротів, ніби звірі, поки заженуть їх до криївок — коли руки отих приборканих людей-звірят судорожно ще раз хапають за холодне дроття...

Оце хвиля, коли в тисячу разів збільшається горе мого народу, коли кошмар неволі і недолі знімається велетнем над могою батьківщиною...

Вовкулакою блукав я в червоній луні заходячого сонця. Та це не була луна, тільки — кров. Кров, а не відблиск сонця, кров, що спливала з усіх тюрем моєї країни і виростала тут до величини океану. Я чув запах тієї крові, відчував її м'яве тепло, точнісінько так, як тоді, коли груба її струя приснула з мозку інженера й обрізкала мене... Кров спливала по грубому, високому, обідраному мури у східній частині, бухала з паці перехідної брами другого корпусу, змочувала його важкі забудування і заливала подвір'я...

Криваві тіні-примари сновигали біля мене. Чубаті постаті на подвір'ї по ший бродили в червоній рідині і не відчували

*) БАМ = Байкальсько-Амурська Магістрала, де каралось у концтаборах понад чотири мільйони каторжників!

того. Незабаром ота рідина залле вже їм їх уста, бо на висках у них уже висіли її бризки, а руки, що їх підносили вгору, були зовсім червоні...

— Як воно так сталось? — питав я себе і відповідав:

— Насамперед були брехуни, опісля грабіжники, а вкінці різуні — оце й ціла „жовтнева революція“! Як кривава ріка в п'ятмі, що не знає собі мети, плывуть, розливаються народи радянського союзу...

Вже смеркалось. У камері хтось шептом відмовляв вечірні молитви. Я пригадав собі, що вже цілі тижні не розмовляв з Богом.

— Дивись, Всеблагий, на Твій світ! — скупив я й собі мого духа.

Сотні, тисячі гинуть день-у-день серед мук.

Розкрий очі й подивись: нужда! ганьба! — сваволя! звірство!

Настав уху: лайки катів і зойки конаючих мучеників; ріки сліз плывуть, прокльони затьмарили сонце...

Глянь в Кремль: убийники, душогуби! божевільних невольників бичують, щоб катували решту невольників! розстрілюють батьків... матерів... діти гинуть з голоду попід тинню!

Як довго хочеш іще баритись?!

Ламав мене сумнів, біль і терпіння розривали серце. Мозок стікав кров'ю і тріщав.

— Чому?

— Коли даси знак? Скажи!

Раптом я схопивсь за фрамугу вікна. Найвиразніше відчув, що пориває мене за собою розгукана хвиля крові...

— Рятуй мою батьківщину! Зведи її на Твій шлях!

Нараз я опинивсь серед світла, серед моря горючих світел. Незнана розкіш пройняла моє тіло і голову...

Хтось ухопив мене за плече.

— Та ж упадете! Бійтесь Бога, — впадете і потовчетесь... — гудів чийсь грубий голос.

Я лежав? Ні, моє ліжко шугало зі мною в просторі, а мені було важко, важко. Я хотів з кимсь говорити, але не було з ким...

Я й не знав іще, я аж тепер довідався, що в болю людина є завжди тільки сама одна...

*

Раз над вечір з'явивсь у кімнаті лікар НКВД, львівський жид, др. Ріллінг. Він оглянув мене, обстукав і, скрививши голову, сказав:

— З вами вже все в порядку — підете на камеру...

Зараз після того викликали мене. В магазині цим разом видали вже всі мої речі. Одягнутий в зимовий плащ і обвантажений коцями та іншими „достатками” — я ледве перейшов подвір'я. Краплистий піт заливав мені очі, коли я опинивсь перед дверима 68-ої підвальної камери третього корпусу.

Дижурний відчинив камеру, та раптом подався назад. Вхід був затерасований людьми. Рівночасно з камери залунав крик:

— Досить! Досить! Не треба нам тут уже більше людей! Ми душимось!

— Іді! — сказав до мене дижурний, пхнувши кількох в'язнів у глиб.

Я ступив крок, та в'язні натиснули і випхали мене за двері.

Дижурний захопив мене за плечі і попихаючи, почав силоміць втискати мене до камери, але в'язні натиснули і знову викинули мене за двері. Я впав. Дижурний свиснув. На його свист прибігли аж чотири енкаведисти.

Довідавшись, у чім діло, енкаведисти захопили мене й поки я вespів щонебудь сказати, почали втискати мене до середини. В'язні зчинили пекедьний крик, а далі напружились і черговий раз випхали мене за двері разом з енкаведистами. Робили це з завзяттям, відвагою й жорстокістю. Я впав на коридорі і на силу дихав. Великі кола світла попливли перед моїми очима. Я почував себе розчавленим червяком, якого тіло було розчленоване, його кусні валялись і віддільно вились у судорогах, але сам червяк іще жив...

— Щоб тільки не розплакатись! — думав я собі. — Як розплачусь, вмру...

Енкаведисти скреготали зубами з люті, подобували з кубурів нагани і залізними їх рукоятями розпочали справжню масакру в'язнів при дверях з наміром відіпхнути їх до середини. Зчинився крик і зойк — в'язні подалися трохи назад.

— Ну, тепер іді! Бистрее! — гукали на мене, задихані, ніби собаки на спеці.

Я з трудом зібравсь, та тільки ступив на поріг, як в'язні

знову загородили мені дальшу дорогу до камери. Енкаведисти казилися з люті. Та тепер вони вже не промощували мені дороги наганями, тільки взяли мене наперед себе і силоміць, немов яку колоду, втиснули мене в юрбу. Все довкруги мене закрутилось, затремтіло в якомусь дивному, штучному світлі. Я стратив рівновагу та відчув, що коли впаду, пропаду і встиг ще вхопитись за чийсь карк. В тім моменті я тільки знав, що душусь, що довкруги мене повітря як би зовсім не було...

Коли трохи очунав — нічого не розумів. Я лежав на долівці голий і мокрий та якісь люди товпились біля мене. Хтось гукав:

— Дайте йому ще води!

Приходжу до свідомости. Думаю про те все, що перед хвилиною зо мною витівали мої гнобителі і перед очима душі виринає тінь покійної моєї матері. Говорю з нею:

— Як добре ти зробила, що померла і ніколи-ніколи вже не побачиш і не довідаєшся, який твій син бідний... А може? Може з-поза світів ти дивишся на мене, моя рідна, і терпиш, і додаєш мені сил видержати оті непосильні для мене терпіння, може?..

Говорю з матір'ю і не нарікаю вже на моїх мучителів, ні, і не критикую їх ані осуджую, тільки ненавиджу — ненавиджу, як ненавидить день ночі, правда брехні, вогонь води... Ненавиджу і проклинаю їх:

— ...Аби ваші діти-щениоки ще в колисках захлиснулися власною кров'ю! Аби ваші рябі, кудлаті, кацапські мамі-суки, льохи риласті, до одної виздыхали та врешті перестали плодити ваше жорстоке, плюгаве, зубате насіння! Аби вам...

— Ов! А ви де так навчилися проклинати? — весело питали мене мої земляки.

— У тім самім, брати, університеті, в якому й ви тепер студіюєте...

— То правда — всі ми проклинаємо їх. Та ще не зустрічали отут нікого, хто б так сочисто і рясно проклинав, як це ви вмієте...

— І де це стільки набирається у вас тих прокльонів?

— Хіба не маю часу їх видумувати? В останніх тижнях це була моя єдина праця і розвага. Чим важче їх проклинаю, тим легшу маю совість і легшими здаються мені тоді мої страшні терпіння...

*Лічу в неволі дні і ночі,
І лік забуваю.
О, Господи, як то тяжко
Тії дні минають!*

Т. Шевченко.

1-го серпня—30 вересня 1940.

Жаркі, серпневі дні, сповнені найрізнішої духової отрути, були, попри те, дуже жорстокими днями у камері.

Це були пекельні дні!

Невеличка, темна клітка, з забитим дошками одним віконцем — була вщерть заповнена в'язнями. Чотири десятки нещасних людей не могли навіть поворухнутись, бо не було, як то кажуть, уже й де голки покласти.

День і ніч одна частина в'язнів, на переміну, стояла, друга сиділа, третя сяк-так лежала. Зміна чергувалася щогодини, яку вимірювали „на совість”. Тоді ті, що лежали, йшли стояти, їх місце займали ті, що сиділи, а ті, що стояли, йшли сидіти, щоб укінці годину лягти, а потім знову — „давай, від кінця!”...

Люди заливались потом. Дихали на силу зужитим і переужитим, пересиченим м'язматами випарів, густим, гнилим, нерухомим, душним повітрям. Камера була кітлєм, під яким хоч і не горів вогонь, та проте все в ньому парилося, варилося.

А там, за стіною, люди клялися, що бачили п'єстопорожню, простору камеру!..

Тільки й передишки було, що в уборній. Люди бігли туди голяками, прихапцем зливали ціле своє тіло холодною водою з-під крану водотягу і, таким чином, бодай на кілька хвилин звільнялися від тортур, що їх завдавала їм убийча, пекельна духота.

В ті дні, здавалося, до решти трухлявіли бригідські мури від прокльонів, нарікань і сліз.

— „Людина в радянському союзі — це найцінніший капітал”, — повторяли тоді за Сталіном ті, що ще не затратили останків оман і додавали зі серцем: — А кров би його нагло залила, як нас піт, та би 'го залила!

Я сидів у кутку біля печі і тільки й віддихав, що прикладав уста до долівки, з-поміж щпарин якої, здавалося мені, виходило повітря. Ночами годі було заснути — вони, мабуть, були ще жаркіші від днів. Тоді навіть і думати було годі. Я вслухувавсь тільки в глухий, нічний гул, що йшов містом і в пронизливі гудки льокомотив та казав собі:

— Вже й сама, ота марна вегетація, саме жалюгідне існування стає неможливим, нестерпним, не до витримання!

Та десь у нетрях душі вірушилася ще надія.

Може, може, чейже?

Може все те скінчиться?

Може, може...

Приходь, благословенна хвиле!

Люди, як звичайно: одні витримували, інші ламались. За три тижні виволікли з камери о д и н а д ц я т ь таких „заламанців”... Не знаю: вмерли вони були, чи тільки зомліли? Не знаю. Знаю тільки, що не вернулися вже до камери... Чи співчував їм хто, як їх виволікали? Навпаки! Багато з тих, що лишалися — дивно й казати! — голосно мріяли про те, щоб до завтра виволікли бодай половину їх товаришів...

— Тоді щойно, — казали вони — можна було б вже якось видержувати, тоді був би простір, було б повітря...

*

Якось раз відчинилися двері. На порозі стала трійка якихсь достойників — вищих „партійних людей”, офіцерів чи щось подібне, бо, казав якийсь знавець, на їх сорочках були якісь там „щпали”... Достойники з квасними мінами споглядали на камеру і затикали носи, а з їх не дуже то тихої розмови на відхіднім я вловив слова:

— Новая ежовщина!..

По звуках слів я не міг переконатись: одобрювали вони, чи осуджували все те, що бачили?

Але молодий студент Київського університету Іван Нога, що був змобілізований до червоної армії і попавсь, як казав,

„за язик”, надавав підслуханим словам достойників чималого значення:

— Бо то, розумієте, Єжов був — велика худоба! — казав Нога. — Єжов свого часу заповнив був в'язнями всі советські тюрми, чим створив епоху в большевицькому терорі, яку й назвали — „ежовщина”. Звичайно, Єжова за те й ліквідували і в'язнів повипускали, о! Тепер готові зробити те саме з Берією і ми одного дня, як ті щигли з кліток, тільки: пурх! пурх! — і опинимось на волі...

— Тю-тю, дурний! — сміявся з легковірного студента значно старший вже за нього, червоноармієць Костенко.

Костенка посадили за дезерцію. Але він — як сам казав — не був ніяким дезертиром. Він тільки покинув був на часок свою військову частину і пішов у галицькі села з наміром попоїсти вареників, що їх дома смакував іще перед колективізацією... Дурні кацапи не розуміли того, що він дуже любить вареники, арештували та ще й припнали його до „статті” за дезерцію... Костенко — це типовий мрійник із Полтавщини. Не без трепету в душі він згадував вишник біля хутора своїх батьків, яких розкуркулили і на Сибір погнали, а він якось згубився по дорозі і тинявся по заводах, аж доки лоба йому не погодили та не сказали йти „визволять” іще й західну Україну.. Він був видержливий на духоту, гарно співав тужливих українських народних пісень, а думками раз-у-раз блукав по ясному, як казка, українському півдні.

Костенко дививсь на большевицьку дійсність зовсім іншими очима, ніж його молоденький земляк. Він і передразнював за те земляка:

— Вчився ти, Ного, в якому там „ніверситеті”, та дарма. Багато знаєш, а нічого не розумієш. Я тобі скажу: і Єжов, і Берія і Сталін зі всіма комуністами — варті в нас хіба одної, сухої гілки, от що !

— Та ну тебе до біса! — відпекувавсь Нога і показував два ряди здорових, білих і рівних зубів, ніби у молодого хижака. — Городиш таку контрреволюцію, що аж моторошно слухати!

— А ти ж хіба що? Не жовто-блакитник?! — підбирав його Костенко.

— Брось ерунду плесті! — обурювався уже у московській мові Нога. — Тебе, наведено, ужо всьо равно, а мне ещо житі хочеться...

— Ех, ви жовтодзюби! М'якенькі ще ви, та й годі! — махав рукою Костенко, а потім буцім то про себе наспівував пародію салдатської пісні:

„Три танкісти — не мали що їсти
І в деревню пашлі варенікі кушать”...

*

Під кінець серпня вибрали, мабуть, на транспорт ще з десяток в'язнів. У камері залишилося одного дня всього вісімнадцять людей. Місця було вже стільки, що кожний в'язень міг не лише лежати, але ще й ноги випростувати...

Я аж тепер міг інколи покинути мій куток, стикатися з усіма моїми товаришами по камері та ближче їх пізнавати. Крім знаних уже читачеві українців, були ще тут молодий інженер-агроном Савка з Колоколина в Рогатинщині і Лісовий, старий емігрант із Придніпрянщини, що жив на Волині.

Інженер раз-у-раз посміхався. Він посміхавсь навіть і тоді, коли розповідав страшні подробиці своїх допитів і показував широкі жовто-чорні плями на своєму тілі, що залишились єдиними свідками тих допитів... Інженера арештували недавно. Підчас трусу знайшли в нього зброю та чимало інших компромітуючих матеріалів, що їх уже не мав часу скрити. Йому загрожувала кара смерті. Та він був спокійний. Він знав, що не усунеш вже того, що сталося і чому бути, того не минути...

Гарячий Лісовий постійно гнобив Ногу за його комуністичне світосприймання та на скору руку робив з нього патріота. Коли це йому не вдавалося, він був ладен навіть побити Нogu... Тоді між посварених встрявав Костенко і казав:

— З Ноги ще напевно будуть люди. Треба тільки, щоб вивітрив з нього чад п'яного, сталінського виховання...

Та Нога не піддавався.

— Нехай, — гарячився він — усі комуністи, по-вашому, це падлюки і гади, нехай комсомольці, це задурманені дівчакки, та я все таки за комсомолом. Я за нього ладен віддати мое життя!

Він вірив у комунізм твердо і жагуче, як вірить у релігію кожний фанатик. Комунізм з ранніх років його життя був для нього букварем, з якого він учився читати, а тепер став для нього тим, чим є для християнина біблія, євангеліє. Тому захитати світоглядом отого молодого „саветскаво челавека” було таки не легко. Його ідеалам треба було протиставити інші, живіші, кращі і сильніші ідеали — ідеали українського

національного ренесансу, з усією його динамікою, з усім його революційним чаром, що виростав на окремій культурі, історії, традиції.

За таким наполегливим перевихованням Ноги пройшло чимало днів.

— Ну, нехай ваша везе! Патріотом українським я ладен уже бути, бо ним я, здається, таки і був, тільки любив Україну і служив їй на чужий лад — визнав урешті Нога. — А от змінити мій матеріалістичний світогляд на протилежний, ідеалістичний — того, здається, я вже ніколи не втну! Візьмім, наприклад, релігію. Релігія, по-моєму, взагалі безглуздя. А приставши до патріотів, я мусітиму в церкву ходити, сповідатися, головою об долівку товкти, вивчати напам'ять сотні молитов... Ні! Вибачайте! За це вже — вибачайте!...

— З баранами ніхто тямущий не філософує, тільки стриже їх! — посувався аж до образи студента Лісовий і треба було нераз розбороняти його з Ногою, щоб таки, насправді, не побились.

Тоді їй випало покартати трохи Лісового.

— А нехай не мішає, отой марксівський вишкрябок, патріотизму з біготерією! — завертав очима Лісовий на Ногу. — Це тільки в Московії насилують совість. У нас під цим оглядом свобода. Вір або ні, що це кого обходить? Це зовсім твоя приватна справа...

— Він гадає, Христос на хресті — це дядя Матвій... — покинував сумно і значущо головою Костенко. — Але шкода з ним тепер ще про такі речі балакати. Йому ж заледве двадцять два роки! Поживе — сам побачить, що й як...

Нога почув себе розгубленим, розбитим. Ніби справжній дівтак він утікав до мене і мучив мене питаннями:

— Скажіть, де властиво правда? Збудуйте мене, навчіть мене вірити...

Я дивувався, як глибоко запустила в молоді душі своє трійливе коріння комуністична доктрина. Скільки зусиль треба буде колись покласти на лікування мільйонів таких душ!

І тоді я мусів з Ногою говорити: тепло, ніжно і, як хірург у розгорненій рані, порпатись у його душі, вміло, обережно:

— Щоб полюбити якусь правду не завжди треба, щоб вона була незаперечна, незламна, мурована... Наприклад, релігії: — це дуже мало узасаднені розумом правди. А все таки, люди люблять оті правди і то так дуже, що в їх обороні прий-

мають навіть муки та йдуть на смерть. І багато значить, коли одного дня ми пізнаємо, що правда чи ідея, якій ми поклонялись донедавна, ламається в ударі з дійсністю — ось як твій комунізм. Це була не тільки твоя правда, це була теж і твоя віра. І не шкодує тиєї хвилини, в якій ота віра надломилась, втікла, зникла кудись від тебе. Вигасання тієї твоєї віри, чи пак, ідеї, думки, що панувала над тобою — це знак, що ідеш вперед. Це нам навіть весело бачити, коли якась думка, що піддержувала нас, врешті сама себе не може вдержати... І не журимось тим дуже, коли не маємо чим заступити порожнечі, що повстала в нашій душі по втраті тієї думки. Ця порожнеча є тільки уява. Її скоро заповнить якась, нехай і безіменна, правда чи ідея, що на свій час где і кличе...

— А в Бога я все таки чомусь то не можу... — квилів Нога.

— Це вже твоя річ! — як каже Лісовий. — А зрештою і цим не надто турбуйся. Ти можеш, наприклад, безбожничко повторяти за большевицькою пропагандою: „Бога нема!” Ти можеш навіть вірити, що Його нема, що ти, як явище в природі, не маєш ніякої цілі, що існування твоєї душі не є потрібніше в господарстві всесвіту за оте зеренце пилу, що валяється при дорозі... Я, натомість, можу вірити, але дрібничково, що Бог є, що Він є всемогутній, чванитися тією моєю вірою й казати, що Бог любить мене, посилає мені щастя і навіть вирізняє мене... Гадаєш, я буду тоді щасливіший за тебе? Аж ніяк ні! Ти напевно будеш спокійнішим за мене, коли твоє безвір'я чи сумнів буде більший, поважніший і благородніший, коли твій сумнів щиріше від моєї віри іспитував твою душу, коли досягнув ширших обріїв, коли обняв любов'ю більше речей. Тоді твоє безвір'я буде сильніше за мою віру, бо твоє безвір'я матиме свою опору на щиріших і чистіших думках і почуваннях, ніж моя віра. Отже, не важлива тут віра чи безвір'я, важлива тут тільки чистота замірів, розмір, глибина і безкорисність спонук, задля яких віримо або не віримо...

— Оце так воно, — радів Нога і віддихав з полегшенням. — Так, значить, я не мушу вірити?

Всі, що найуважніше прислухувались до нашої розмови, вибухли під кінець реготом.

Нога лютивсь.

— І чого ви регочете?

— А того, що клятві кацапи замакітрили тобі до самого дна

твою голову „богоіскательством” і комунізмом, — відповів Лісовий.

— Та Богу дяка, це вже кінчиться! — додавав Костенко. — Сьогодні комунізм боронять уже тільки злодії, жида й ідіоти. Злодіїв підкупимо, жидам зробимо „он як”, ідіотів замкнемо в божевільнях і нарешті прийде комунізміві — крапка.

Ніби ображено покидав тоді Нога товариство і черговий раз накидався на учителя з Краківця, Хруща, за його національне ренегатство.

— Так ти кажеш, сучий же ти сину, що ти лях? Який же ж з тебе лях, коли ти — Хрущ? Ти б був ляхом, коли б мав таку замазану пику та був „Хржонц” або „Храбонц”!..

— „Людзе, відзіце? Відзіце, людзе? Я го не шукам!.. — лютився Хрущ.

Костенко торкав тоді в бік Лісового, весело моргав і тихо балакав:

— Я ж казав тобі, що з Ноги ще будуть люди!

— Призналися б ви вже раз, пане Хрущ, що схрунили, що ради „лакімства нещасного” відреклися свого народу — тоді уже всякий дав би вам спокій — доливав оливи до вогню Лісовий.

— „Чловеку! Та бондзь чловекем”... — огризався Хрущ.

— О, дивіться! В нього, сучого сина, навіть і рушник вишиваний, а каже, що не походить з українців... Чи бачив хто таке? — глумився далі Нога над Хрущем. — Я тобі кажу: признайся і покайся! Де прихилишся, коли навіть самі поляки не дуже то до тебе признаються?.. Ось, нехай скажуть!

Бувший майор польського війська, ерудит і поліглот Глятті, не мав найменшого сумніву щодо українського походження Хруща, тільки не виходив з дива, чому Хрущ так ненавидів українців...

— Адже ж звісно! Найзавзятіше бореться з ворогом той, хто в своїх жилах носить кров того ворога — кинув і собі камінець у Хрущів город інженер Савка.

— Еге ж, еге ж! — підхоплював Лісовий. — Найкращим турецьким військом були — яничари... А освоєним вовкам найлегше нищити диких вовків...

— Чуєш, пане Хрущ?.. — добивав ренегата Нога. — Признайся і кайся, поки пора. А то, й-бо, опісля тебе не приймемо до українців і будеш ні собака, ні баран...

Страшенно розгніваний ренегат був укінці доведений до

краю. Він не знаходив уже ніяких способів, щоб відбити діймаві удари і тільки скалив зуби, ніби отой збитий вовк, що вже не має сил кинутися противникові до горла. У безсилій люті він що хвилю кусав, гриз нігті на пальцях, а далі не видержав і, звичаєм припертим до кута винуватців, розплакався з наміром збудити до себе милосердя.

— Я руку на себе наложу, якщо не перестанете мені докучати— хлипав і погрожував, щоб поглибити оте погане милосердя.

Ці слова і плач Хруща вдаряли Ногу по совісті. Він махав укінці в бік ренеґата рукою й казав:

— Чорт з тобою! Пропадай вже перевертнем — таких, що плачуть, нам не треба...

*

Вересневі ранки були щораз то холодніші. В'язні, що не мали з собою накривал, ні теплішої одежі, спали, не роздягаючись, і щільно прилягали до своїх сусідів. Часті хмарні, слотливі дні навівали ще більшу нудьгу, дарма, що десь там, поза мурами, тоді життя також ховалося по хатах і своєю сірістю та одноманітністю бодай крихітку нагадувало тюрму.

Крізь щілини дощок, що ними було забите невеличке вікно, ледве помітно продиралося денне світло й інколи складалося враження, що камера — це якась гірська криївка з добре прихованим входом, а в'язні — це туристи, мандрівники, що блукаючи довгі тижні по диких зворах, схоронилися тут одної ночі перед бурею або перед іншою якоюсь грізною небезпекою. Появи життя на тюремному подвір'ї можна було ловити тільки слухом — чіткі, ділові кроки в денний час на хідниках і голосні, сповнені тривоги, перекликування вартових ніччю.

— Щоб хоч який „дувак” з'явивсь! — зітхали до краю стомлені нудьгою люди. — Щоб хоч вістка яка прибилася, кусник газети щоб хтось роздобув...

Та „дуваків” не було, ні вістки, ні куска старої газети. Серед безділля, що томило не гірше голоду, воліклися дні за днями, як оті осінні важкі хмари, а в серцях ринвами в часі негоди скучно до божевілля і виснажливо дзвеніла нудьга, що своїми жовтими, перегнаними іклами рвала останні нитки терпіння.

— Гей, розкажіть хто щонебудь, оповідайте, а то одуріємо! — домагалися ті, щю тратили терпець.

Та майор Глятті вичерпав уже всі свої анекдоти з військового життя... Лікар Н. з Глинян не хотів уже повторювати своїх пригод із довгої лікарської практики... Мене томило постійне переповідання прочитаних колись літературних творів...

А філософувати? Це в тюрмі — казали всі — шкодило здоров'ю; тут краще було — не думати... Суддя Янеллі з Тернополя прижолобив на стіні навіть відповідний напис: „Зі санітарних оглядів думати тут строго заборонено!”

Оту жартівливу заборону лікар Н. мотивував серйозною нестачею білка в тюремних харчах, наслідком чого, мовляв, мозок постійно голодує, тому годі вимагати від нього будьякої праці...

Люди лазили по камері, ніби ослаблені мухи перед першими морозами, і ждали: від сніданку до обіду, від обіду до вечері...

*

Трохи розваги, ні, трохи світла сонця в юних очах і трохи тепла того сонця десь, у затиснутих жменях, чи загорнених пазухах — приніс був до камери „цувак” Гуцуляк, молоденький учень Львівської академічної гімназії.

Нераз у хвилинах чорної задуми ввижалася мені кошмарна картина всього того спустошення, тієї всієї руїни, що її спричинив новий, варварський режим у збірному українському житті. Я лютивсь, коли подумав, що з ласки того режиму українське національнополітичне життя щезло, запалося в надри підземелля, терпів, коли згадав про рідну культуру, що її безжально топив дикий степовик у смердючій інтернаціонально-московській багнюці, до глибин бунтувавсь проти насильно накиненої ними невольничої системи всьому українському народному господарству. А вже найбільше болів я над тією вівісекцією, що її заходила виконувати комуністична педагогіка на душі мільйонів української шкільної молоді.

— Капля щербить камінь не силою, але постійним її спаданням — думав і тривоживсь я тоді. — День-у-день впорскувана отрута в псевдонауковій формі врешті-решт скривить, спідлить оті некритичні душі, здегенерує їх і зробить надійним знаряддям у руках зубатого ворога. Чого доброго, ота молодь за рік, другий, готова буде забути своє післанництво і помагатиме ворогові здійснювати його

пекельні заміри. Тоді навіть оті сотні тисяч батьків і братів, що оце караються і гинуть по каторгах, готові бути в очах тієї молоді тільки героями помилки, тільки співчуття гідними Дон-Кіхотами, що боролися, мучились і вмирали за анахронічні ідеї... Ні, краще такого не дожити!

Та юний Гуцуляк прогнав геть від мене оті чорні думи, розбив мої сумніви, розвіяв мої побоювання, він оповів мені подрібно, як геройськи відбиває гімназійна молодь всякий наступ на її душу, як у кожному, ворожим просуванні вона скоро викриває: — брехню, брехню, брехню!

Гуцуляка арештували за побороювання комсомолу. Він, хоч і молодий, виявляє великий гарт духа і, заздалегідь, з усміхом дивиться на все те найгірше, що в майбутнім неминуче чекає його в тюрмі. Йому тільки шкода старих батьків; вони, сердечні, і не знають навіть, де він подівся — з вулиці ж його забрали...

— Коли багато серед молоді таких Гуцуляків, то можна спокійно терпіти — успокоювався я, сповнений всіх симпатій до юного в'язня.

Та не довго довелось мені ним втішатись. За декілька днів його викликали і він уже більше не вернувся до камери.

На день чи два після того внесли були трохи живішого настрою „дувакси". Левицький і Мацьків, обидва службовці „Центросоюзу" у Львові.

— Все буде гаразд, тільки тримайтеся! — потішав старий, ще польський, тюремник Левицький, ніби насправді знав щось дуже-дуже цікаве...

Несподівано наступного ранку його викликали. Не дали навіть докінчити нам обом цікавої партії шахів... За ним почали викликати в'язнів одного по одному і з речами. Куди? Хто міг знати? Загально думали, що викликають на транспорт. В камері залишилось нас усього кілька. Врешті прийшла черга й на мене „собіраться с вещами". Прощаю товаришів, що ще залишаються, і виходжу. Може навіть я й радий, що врешті заберуть мене кудись із проклятих бригідських мурів, а якщо й повезуть кудись, на край світу, то бодай вже не душитимусь у вагоні — спека давно вже проминула...

Та мої тихі сподівання ні трохи не виправдались. Зараз на коридорі поставили мене до невеличкої групи якихсь незнамих мені людей, що ждали тут, уставлені двійками.

Я мило здивувався, коли прилучили мене до чоловіка в уніформі німецького жовніра. Він був уже старший віком,

мав увічливий вираз лиця і зразу назвав мене „камерадом”. Коли впало стандартне „давай вперіод”, чоловік в уніформі взяв мене під руку, щоб допомогти мені в ході. На подвір’ї ми відстали від нашої групи й аж тоді я помітив, що мій супутник ледве тримався на ногах, а коли він робив крок, то коліна його ніг тріщали, наче справді ламались...

Енкаведист підганяв нас:

— Ану, інваліди! Бистро, бистро!

З чималим зусиллям ми врешті опинились на просторому коридорі другого поверху другого корпусу, де зараз же проковтнула нас камера з номером 51.

— Якось довго не тривала моя подорож! — всміхавсь я сам до себе, розглядаючись по невеличкій, але ясній, чистій і привітливій, новій моїй квартирі, вікно якої виходило на південь.

В новій камері всього — двадцять кілька людей. Знайомлюся з ними. Українців майже половина, переважно молоді селяни — „граничники”, тобто такі, що невдало пробували перейти границю на німецьку сторону. Інтелігентний молодий українець, Іван Г., якого називали старостою, визначує мені й моему товаришеві німцеві місце біля себе, під вікном. Загосподарюємось, ділимося цигарками, розсідаємось і гуторимо.

Мій німець, оберляйтенант Франке, має спокійне, вибачливе і добре обличчя, дивиться меланхолійно, інколи всміхається добродушно, а загалом, здається, він згортає до свого серця біль цілої тюрми, тихо, дискретно, поважно. Та коли мова заторкує злобу дня Франке стає як би не той. Він лютьється, кричить і клене тоді болшевиків, на чім світ стоїть. І має, сердега, повну рацію. Бо прошу тільки подумати, що оті „швайнегунде” з ним не виробляють! В бою під Сяноком, він, важко ранений, попав до польського полону. Втікаючи стрімголов перед німцями, поляки, очевидно, забрали й його з собою та завезли аж до Тернополя. Тут большевики наскочили на поляків і забрали їх, разом із ним, до неволі... І куди вже оті азійські вовки його, раненого в обидві ноги, не обвозили! Він був у тюрмі в Харкові, був у київській Лук’янівці, був у таборах біля Вінниці, потім знову був у Києві, а оце вже більш як півроку мучать його в Бригідках, звинувачуючи у шпіонажі... Чи видав, чи чував хто таке? Всякі зусилля оберляйтенанта вияснити справу ні трохи не вплинули на тупі, первісні мозки московської голоти. Тому він свято пере-

конаний, що з таким ладом і правосуддям большевиків, скорше чи пізніше, — мусить шляк трафити!..

— Це ще нічого, прошу панів, у порівнанні з моєю справою! — вмішався у розмову висхлий, як мумія, ще не старий чоловік, що назвав себе доктором Виспянським і в прямій лінії братанком славного польського маляра і письменника. — Я поляк, а сиджу за — ОУН! Не вірите? Смієтесь? Прошу послухати! Я жив і працював у Сяноці. Военні події застали мене в гостині, у мого брата, в Сокалі. Пробиратись назад до Сянока я не спішивсь і рішив вести мою лікарську практику таки в Сокалі. Одного гарного провесняного дня цього року закликали мене до хворого, що мешкав у якомусь там селі, у приграничній смузі. Я їхав сільським возом шляхом через ліс. Знечев'я в лісі, недалечко мене, знялася густа стрілянина. Кулі, як пчілки брєніли над моєю головою. Я скочив з воза і скривсь до рову. Та в тій хвилі оточили мене енкаведисти.

— Вставай, оуновській бандіт! Ага, поймає тебе сукінава сина! Ти командір тех українцев, што убіли двух наших і удрали!.. Встать! Руки вверх!

Встаю, переконаю, легітимуюсь, кличу на свідка Бога і газду, що мене віз, молю, благаю — але во! Газду нагнали, мене посадили в машину і притаскали ось сюди, до того льокалю, де вже, Богу дякувати, теж півроку біваюю і — ні бе, ні ме, ні кукуріку! Раз, єдиний раз допитували, збили чоловіка на квасне яблуко, та й тільки! Чого доброго, викличуть колись, всадять кулю в череп і буде по цілій параді! Бо то, прошу панів, у них нема жартів!

— А не говорили ви їм, докторе, що ви поляк і що з українцями маєє якраз стільки само спільного, що й вони?.. — кинув багатомовну і трохи злобну заувагу староста.

— Говорив, говорив! Чому б не мав говорити? Але говорити до них і кидати горохом до стіни, — це все одно!

— В такому випадку ще раз їм це скажіть, якщо покличуть вас на допит. Це напевно буде їм схлібляти і тим самим будуть ласкавіші для вас — радив староста.

Та доктор махнув тільки рукою.

— Це так допоможе мені, ласкавий пане, як вмерлому кадило! Чую, що як би на глум, судилось мені, польському патріотові, вмерти... командантом ОУН і — „шлюс”! „Нема венцей гаданя!”

1-го — 27-го жовтня 1940.

Я прийшов у нову камеру доцентно обідраний. Зі штанів, що ними уже більше як півроку витирав долівку, теліпалися вже тільки самі клапти. Треба було за всяку ціну їх полатати. Але як і чим? Молодий український газда граничник Самсон Букало з Поділля, виявив найкращу волю привести мій одяг до сякого-такого ладу. Та що з того? В цілій камері ніхто не мав голки, дарма що більша частина в'язнів світила голим тілом і була схожа на обскубаних курей або на расових жебраків...

Я поважно заклопотавсь. Бо як же ж? Сьогодні завтра можуть викликати на транспорт і — їдь тоді чорт-зна куди і в чім! Їдь у холодний Сибір без штанів... Б-р-р-р!

З тієї журби вирятував усіх обідранців Іван Любомірецький з Болшівця в Рогатинщині. За Польщі засудили були його на досмертну тюрму за вбивство на політичному тлі. Війна дала йому волю. Теперечки він перемандрував цілу Україну — як казав — і вздовж і впоперек. Переконавшись навіч, що українцеві нема життя під москалем, вирішив перейти границю. Та не вдалось і — пропало...

— Щоб то був я за смертельний в'язень, коли б такої дурної голки не вмів зробити? — сказав, зарозумілий на своє минуле Іван. — Подай но там котрий отой цвяшок, що стирчить біля полочки!

Іванові подали цвяшок. Він оглянув його, спробував чи гнучкий, далі сплюнув у жменю і прийнявсь стирати його на грані залізної печі. Не минуло й години, як цвяшок зовсім був уже схожий на голку...

— Має там хто кусник скла? — спитав Іван.

Йому подали й скло. Він потер ним кілька разів місце, де мало бути „вушко” голки, опісля уважно потиснув його тонким вістрям скла з одного і з другого боку, цмикнув і сказав:

— Є!

Потім великодушно подарував мені голку — „на пам'ятку” Вона, насправді, майже нічим не різнилася від фабричної!

Почалася генеральна латанина. Та одного дня. дижурний громом влетів до камери.

— Давай голку! — присікся він до Букала.

— Не маю, — сказав той, сховавши голку.

— Я відел, што маеш! Давай, а то сейчас пайдьош в штрафную!

Наляканий Букало віддав голку.

— Йой, голка пропаде! — заломив хтось руки, як би по найбільшій страті. — Одинока голка...

Дижурний поспішно виходив з голкою, та я рішуче зупинив його:

— Слухай, москалю! Віддай голку!

Він здивовано подививсь на мене.

— Чого дивишся, як сорока в кість! Віддай голку! — кажу.

— А ти хто такий, що так до мене промовляєш? — спитав, як би обурено.

— Не бачиш? В'язень!

— А завіщо тебе посадили?

— За український патріотизм!

Він ще хвилину дивився на мене, а потім простяг руку з голкою і сказав:

— Ну, то маєш голку!

Ще раз зупинив на мені свій погляд і вийшов.

В'язні отетеріли з дива.

— Нечуване і небачене!

— І де це ви набрали такої сміливої сили?

— Відки ви знали, що тільки так можна буде врятувати голку? — засипали мене питаннями.

Та я й сьогодні не вмів би їм гаразд на те відповісти.

*

Дні проходили трохи скоріше, може тому, що були короткі. А зате ночі... Ах, оті ясні жовтневі ночі! Вони воліклись чорним караваном по піску, або по болоті... Мабуть тому, що були холодні і довгі...

Нераз брала мене в свої орлині кігті туга і несла — до вікна. Тоді я бачив багато зірок на виднокрузі неба. Колисався променистий місяць, сунувсь, зазиравав одним оком до камери, сіяв аметисти по тюремних закамарках, а на довгім даху першого корпусу, здавалося, тоді хтось невидний молоко розливав...

На ратушевій вежі лунко дзвонили години, щось пригадували і пливли собі в таємну далечінь, як човни, що везли мое щастя...

Дзвонили години...

Як нинішній спів лунали спочатку грімко, а потім бренили тихо-тихо, як відгомін учорашніх, молодих, марно втрачених, щасливих днів...

Хтось брутально знечев'я відривав мене від вікна:

— Не добре робите! Від вікна люди божеволіють! Ви краще продовжуйте виклади з історії літератури!

Я й продовжував оті виклади. І тоді в камері було так тихо, що аж дижурний тривоживсь. Опісля хтось дякував мені в імені камери. Товариші-поляки трясли мою долоню й говорили:

— „Пан мувіл дзісйяй вспаняле! Направден, дужо скожи-сталісьми...”

Франке, здавалось, був теж задоволений. Він — німецький чех — ганак, розуміє трохи теж і українську мову...

А вчений у талмуді жид Епштайн, що попавсь за перепачкування польських офіцерів до Румунії і робив на тім зовсім добрий „інтерес”, реванжувався мені такою підхлібною мудрістю:

— У жарку днину вибравсь равві зі своїм учнем у якусь дальшу мандрівку. Шлях, що ним мандрівники йшли, був пустинний і вони дуже терпіли від безвіддя. Та вкінці натрапили на якийсь потік і, припавши до води, заспокоїли спрагу. Потім вони посувались у дальшу путь, понад русло потока. Учень, що весь час дивився на воду, знечев'я скрикнув:

— Горе нам, равві! Дивись! В потоці, що з нього пили ми воду, лежить здохла собака...

Равві збентеживсь, та все таки не дав себе збити з пантелику. Він тільки зирнув на собачу, розложену падлину, що її розривала вода, скубнув пейси і сказав:

— Ну-ну... Але дивись, які ще в тієї собаки — гарні, білі зуби!

— Оту байку можна прикласти до нашої долі — філософував жид. — Спека, втома, безділля, здохла собака — це все тюрма; ми — мандрівники, що вже по горло напилися затруєної води, а білі зуби? Знаєте, що це таке оті гарні, білі зуби? В кожному, хоч би й найгіршим станозищі, все таки можна знайти бодай крихітку чогось доброго... Треба тільки вміти його знайти... Слухаючи викладів, я й кажу собі: це є ті білі зуби...

Лікар Виспянський давав теж цікаві реферати на тему різних недуг, вирізняючи з них венеричні, тому що в радянськiм союзi тішились вони винятковою популярністю...

Добрядчий Франке мусів завжди з кимсь держати „балак”, байдуже, було про що, чи ні.

— Коли б він був сам у камері — казали про нього — він балакав би до власної тіні, а як умре, напевно розмовлятиме в землі з хробаками...

Та найчастіше він давав нашим хлопцям різні науки і завжди брав приклади з Німеччини:

— О, там люди вміють і воювати і працювати! Не так, як ви... Поїдете туди колись, то побачите!

Коли мова сходила на Московщину, Франке тільки згідливо махав рукою.

— Московщина хто й зна як багатіша за Німеччину, але москалі — варвари. Вони зовсім не вміють господарювати. Вони опанували добре тільки два вміння: мучити і мордувати...

Він ображавсь, коли виголоднілі хлопці, бувало, вже не хотіли слухати його наук. Тоді він бурчав і комусь із них мусів прочитати довгу нотацію від „затраченого клюка”, бо без того він, здавалось, не вмів би жити...

*

Лежимо поруч себе вже кілька тижнів, а я все таки не знаю, хто він такий, отой Іван Г. Українець, ввічливий, услужливий. Він юний, але в ньому є все, крім юности... Хто він такий? Не випитую, бо знаю тюремний звичай.

Сьогодні цей милий хлопець, із великими, чорними очима, зробив щось таке, що я мушу знати, хто він. Сьогодні він на своїх плечах зніс мене з другого поверху на подвір'я та звідтіля двигав мене назад аж у саму камеру! Проста справа: сьогодні заповіли „прогулку”, я хворий, не хочу йти, бо поки зйду по сходах, поки вийду... Але Іван не дає мені балакати, хапає мене на свої плечі й, завдяки йому, я цілих п'ять хвилин віддыхав свіжим повітрям. Дижурні з цього приводу бурмотіли:

— Возивсь і далі возиться на людях!..

Та Іван заспокоїв їх лицемірно ображене чоловіколюбство:

— Не хвилюйтесь, ми носили і носитимемо на руках усіх тих, хто на це заслужив... Вас певно носити не будемо!

Дижурний замахнувся на нього, та Іван рушив зі мною бігом на подвір'я...

Того дня Іван, врешті, сам сказав мені, хто він такий.

— Я був на тім боці, — говорив він, — але в березні звелили мені йти сюди, бо так треба було. Припустімо, що я з повіту Б. і що в селі С. маю рідню. Пробравшись через кор-

дон, я подався прямо на рідний терен. Був світанок, коли вовчими стежками підходив я до батьківської загороди.

Раптом почув я якийсь підозрілий рух і гармидер. Прокравшись перелазами, я побачив зграю енкаведистів, що оточили батьківську хату. Чого вони тут? Невже ж провідали і прийшли за мною? Я зайцем поскочив до найближчого сусіда. Від нього я довідався, що недавно моя мати померла і що саме в тій хвилині забирають, вивозять мого снідесятлітнього батька...

— Можете догадатися, що діялось тоді в моїм серці. Батька — через мене забирали!

Зціпивши зуби, я крізь сусідське вікно слідкував за трагедією, що розігривалася під моєю рідною стріхою. Енкаведисти наполягали, щоб батько скоро збирав свої речі і виходив до кибітки, що ждала на шляху, біля хати. Але батько не спішився. Закутаний в кожух, він з іконою Богоматері в руках, стояв на порозі і молився. Опісля поцілував ікону, повісив її над дверима, а сам припав устами до порога...

Як кіт, тихо всунувсь у тій хвилині до сусідської хати один із моїх хлопців.

— Одно слово скажи, — вишептав. — Зараз, як зайців, їх перестріляємо і — батько буде врятований. Тільки одне твоє слово... Ми готові!

— Ні! — відповів я. — Тоді пропало б село... Хай беруть батька.

Батько підвівся з порога. Мняв шапку в руках і дивними-дивними очима водив зором по усім подвір'ї — востаннє прощався, здавалось, із кожною яблунькою в розплаканім від досвітніх рос саді, з кожною деревинкою в ньому, що вміла б розповісти якусь частину його життєвої казки, прощався з будинками, що забрали половину його найкращого життя, поки їх здвигнув і прикрасив, з похилими та порослими мохом, як і він сам, скрипливими воротами, що тямлять ще оті поштиві, добрі, старі часи, прощався з кожним частоколом у плоті, з каменем при порозі, отим незрадливим ніколи другом, що завжди до нього однаково всміхався і що по ньому ще дівваком було босоніж стридав, прощався з кожною дрібницею на подвір'ї, з кожною п'яддю землі, з якою неподільно зв'язане було усе, сповнене невсипущої праці, його життя... Прощався раз на все, навіки, бо мусів на старості літ іти кудись далеко-далеко, йти тинятись і вмєрти там самотно і безслідно...

Раптом тривожно загув дзвін на церковній дзвіниці. Момент і — усе село збіглося подивитись, як вивозять старого мого батька, що був довголітнім головою читальні...

Енкаведисти отетеріли з перестрашу, та командир їх гукнув:

— Ну, што ви с нім возітєсь? Берітє ево!

Два гайдуки ухопили батька. Старий не пручавсь, не боронивсь, тільки погідним, старечим голосом затяг:

*„Не пора, не пора, не пора,
Москалеві й ляхові служить!..“*

Сідаючи до кибітки, батько зняв шапку і промовив до громади:

— Може кого скривдив, то простіть. Прощайте та бувайте здорові!

В цій хвилині тишу пронизив страшний плач. Плач цілого села. Такий сильний, що земля, здавалося, здригалася!

Кибітка з батьком рушила й зникла, а плач ще довго не вгавав...

— Знаєтє, — зітхнув Іван, — з того дня проминуло вже більше як півроку, а я ніяк чомусь то не можу отрястися з болючого враження, що його на мене зробила ця подія. Образ батька і вдень і вночі стоїть перед моїми очима...

Іван довго не барився в рідних сторонах. Зробив, що треба було, і подався на захід з наміром перейти назад туди, звідки прийшов. Та не пощастило...

*

Йшла серія мрячних, слотних, холодних, пізноосінніх днів. Із надер мряки, що непроглядним, понурим серпанком окутувала тюремні забудування, сипався дрібний, тихий дощ і сумний такий, як я, як доля отих двох десятків нещасливців, що двома рядами лежали оце біля мене.

Я сидів або, сидячи, дивився у вікно, а в душі двигав тягар смутку і застиглий погляд власних очей; голову відвідували важкі, безнадійні думи; чорними і ніби п'явки верткими пасмами снувалися вони на дні серця, стукали в похилий, розпалений череп та формувались у якісь кошляві марева зі скаженим усміхом і невловимим, дідьчим обличчям...

А дощ шумів і відзвонював на ринвах пекельно нудні мотиви під ритми безладного, глупого танку отих марев. І тоді

знову прилітала хижою птахою туга, брала мене в свої серпуваті кігті та несла кудись в країну вічної осені, у царство відчаю...

В такі мокрі дні відмокали перев'язки на старих ранах. Рани відсклеплювались і, немов свіжі, знову заогнювалися, знову стікали кров'ю... А немилосердна туга царапала своїми кігтями саме ядро тих ран, байдужа на скарги, зойки, біль...

В'язні совами куняли попід стінами, а колишній кустощ львівського міського архіву, др. Пуздровський, просиджував цілі дні, ба й ночі, над сірниками, що їх дивовижно складав і розкладав, і знову складав і знову розкладав...

— Що це ви робите, докторе?

— Пишу... — каже він.

— Що пишете?

— Комедію...

— Як же ж так? Без олівця, без паперу?

— Пишу і — кінець!

— Це підозріле, докторе! Записати думку можна тільки письмом.

Доктор дивиться на мене пронизливим зором і важко дихає. Потім хапає мене за руку, стискає її аж до болю і шепче:

— Не кажіть цього нікому! Отим маневруванням сірничків хочу врятувати себе від — божевілля...

Цілі дні безсило квилить дощ аж до вечорів і даремно намагається розігнати вогку, холодну, сіру мряку.

— Ночі — без одної зірки. На підвір'ї рефлектор пронизує пільму, часові тривожно перегукуються, а безсилий дощик шумить і на хвилину замре — потім знову шумить і знову завмирає...

Ранком далі хлипає дощик...

Лікар В. з боєм серця проголосив раз старості, що нічцю його обікрали. Вкрали в нього — аж цілий кілограм хліба! Він затримав його ще з останньої лавочки з-перед місяця і сушив десь там на полиці — отак, про всякий випадок, — а якийсь чорний характер взяв і вкрав йому його... Правда, лікар має в торбі ще цілих два буханці хліба, що його заміняв у хлопців за тютюн, але шкода й того, що вкрали... Тут не знаєш, що за хвилину може тебе зустрінути, а маєш якийсь більший запас, то навіть і транспорт уже тоді не такий страшний... Зрештою, лікар майже певний того, що його хліб уже не вернеться... Вкрав його якийсь гунцвот і

— нема двох думок — зараз таки, найпевніше, всадив його до шлунка! Та діло тут, прошу панів, у тім, щоб злодія викрити і покарати. Бо до чого то дійде? Злодіїв, рахувати, в камері нема, а кусник хліба на полиці не може полежати! Лікар має підозріння, що хліб його пропав отам, серед тих молодих голодняків, що ближче дверей... Треба тільки їх притиснути і в самих зародках здушити серед них злодійство!

Староста наказав усім мовчати, а сам піднесеним тоном говорив:

— Прошу панів! У нас злодіїв нема, але у пана доктора В. пропав хліб. Може хто з панів зажартував і приховав десь той хліб?

Камера мовчала.

— Отже, це таки не жарт? — питав ще раз староста, але ніхто навіть і не ворухнувся. — Супроти того заряджую ревізію!

— Навіщо збивати пил, коли і так знаємо, хто винуватий! — впали голоси.

Цей і той бачив, як Василь Д. стягав хліб...

Василя ставлять перед вибраний нашвидку суд. Прокуратор виголошує гостру промову і домагається ще гострішої кари — хлости. Трибунал схильний видати присуд згідний з його думкою. А мені жаль отого дев'ятнадцятилітнього селяха, Василя, який, як зрештою всі молоді люди в тюрмі, не вміє опанувати почуття голоду. Він у хвили з'їдає, було, свою рацію, а очі потім лишає на ложках сусідів... Василь не має доброго оборонця. Бачу, що трибунал готов заїсти бідного Василя і зголошуюсь на його оборонця. Не бороню винуватого, бо й як же ж його боронити? Він украв, це факт. Б'ю зате пошкодованого. Б'ю його за спекуляцію на шлунках товаришів недолі. Він же ж за тютюн видурював від хлопців хліб! Він навіть від самого підсудного видурив за тютюн кілька пайок хліба, довів його до голоду, а далі — до крадіжки. Пошкодований сам спричинив собі шкоду, а за спекуляцію і деморалізацію молоді треба поставити його перед окремий суд! Та це хай вирішує вже совість камери. Василя треба покарати, бо він переступив параграф — треба засудити його на тижневе, примусове, камерне чергування. Щоб, одначе, він, виголоднілий мав силу відбути оту свою кару, домагаюсь конфіскації всього нагромадженого шля-

хом спекуляції запасу хліба, що від нього тріщить торбина пошкодованого, і віддати його Василеві.

Вся камера апльодисментами привітала мою оборонну промову та однодушно заявила тільки за такою, а не іншою розв'язкою справи.

Трибунал, рад-не-рад, видав намічений мною присуд і доручив старості зараз же вивласнити в доктора В. нечесно придбаний запас хліба та передати його Василеві.

Доктор В. був близький розпачу:

— Коли б я був знав, що так справа скінчиться! Коли б я знав... — лементував він.

Кілька днів підряд доктор гнівався на мене, але опісля все між нами було знову в найкращому порядку. Хлопці носили мене на руках...

*

Вся камера вийшла була в уборну, лишивсь тільки я. Відхилились двері й на порозі став дижурний. Той самий, що хотів позбавити камеру одинокої голки.

— Слухай, чортів сину! — звернувся я знову рубашно до нього. — Ти б краще дбав про нашу камеру! Тут переважно наші хлопці і всі вони, як вовки голодні...

— Як це так — наші?

— А от такі, як я, як ти — українці! Ти сам звідки?

— З Каменец Подольск...

— З ніякого „Каменец Подольск”, — кажу — тільки з Кам'янця Подільського!

— Нехай вам буде: з Камінця Подільського...

— Так от що, вражий ти сину! Твій батько, мати, сестри напевно десь там пухнуть з голоду при колгоспі. Тобі почепили червоні петлиці і приказали мучити отут нас, твоїх братів, за те тільки, що любимо нашу Україну, що не хочемо бути невірниками москвина і жидовина, як от ти! Зрозумів?

— Да, — розумію...

— Так пам'ятай же ж: якщо ти не затратив іще совісти і чести, то твоїм собачим обов'язком є на кожному кроці, де тільки можеш, помагати всім українським політв'язням, що караються в оцих мурах. Передусім, не дати їм — голодувати!

— Харашо... Але, як його визнаєш, хто українець, а хто ні?

— Коли схочеш, завжди довідаєшся! Вистачить тільки заговорити...

— Ну добре. Ви подавайте лише „пароль”, кому в оцій камері маю давати добавку, а поки — нате ось вам трохи цигарок...

— Ти цигарок не роздавай. Ти ж їх купуєш! А от газетку, коли можеш, то таки, прошу тебе — подай.

— Газета — це дуже небезпечне діло. Приловлят, тоді обидва підемо туди, куди Макар телят не ганяв... Та — побачу. Якось воно вже буде!

Крім старости, ніхто в камері не знав таємниці, чому з того дня всі українці одержували інколи навіть і потрібні харчові рації та чому, накрившись з головою, я нишком пробігав очима нераз приманливі, кучеряві рядки свіжої газети.

*

Лягаючи раз спати, я не міг опанувати себе і стогнав від різних недуг. Найбільше терпів я від нестерпного болю в шлунку, в околицях пупа. Мене всього обдавало млісним, холодним потом і хвилями, здавалося, я прощавсь уже з життям.

Лікар Виспянський казав, що це звичайні шлункові забурення.

Ранком я хотів промити лице. Та ледве підвівсь, як раптом перед моїми очима замигали червоні світляні блимавки. Коло серця я почув тиск і що далі було — не тямлю.

27-го жовтня — 1-го грудня 1940.

Вже шостий день лежу в тюремній лікарні. Я хворий на червінку. З мене сплило багато-багато крові...

Медична сестра Ольга, молода русява українська дівчина, яка робить враження, начебто її тількищо привезли сюди з колгоспу, змірила мою температуру і каже.

— З вами, голубе, дуже-дуже погано...

Подала мені ложку якихсь квасних ліків, а потім прийнялася робити перев'язку на огидливо зжертім люесом половім органі червоноармійця Корчагіна, що лежить зараз біля мене.

Корчагін — це, расово, найчистіший тип москаля; щетинасте, іржаве волосся вкриває весь його низький лоб майже аж до корчуватих брів, що над носом не мають промежини, і, наче одноцілий живопліт, затінюють малі, трохи косі очі; грубий, кирпавий ніс, бліде, м'ясисте лице з помітно

вистаючими вилицями й клапчасті вуха — все те вкрите густими, темносірими веснянками-р'ябинками, а широкі, віддуті уста з пристрасними, завжди синіми, слинявими губами, здається, так і сотворені на те, щоб „плевать” навіть на найбільші святощі, викидати з себе найогидливіші слова, найбруднішу лайку та прокльони; сталеві, з зеленовою відтінню, його очі зраджують хижість і ненаситність сибірського вовка, твердість, жорстокість і хитрість расового злодія-душогуба.

Бідна сестричка Ольга — ангельський тип лагідної, скромної дитини українського сонця і чорнозему — обережно і ніжно пораяється біля гидких, „тлінних останків” мужькості москаля... Але грубошкірий монголофін не вмів того оцінити: коли дівчина дезинфекує, обкладає ватою і перев'язує його зогнілі геніталії, — москвин шкірить зуби, регоче та провокує її такими грубими, недвозначними натяками і жартами, що їх не сила моя тут повторити... Дівчина горить зі сорому, благає милосердя в розгульного москаля, а далі вже тільки повними сліз очима дивиться на мене так, наче б просила останнього рятунку...

Не можу й рушитись, але збираю всі останки моїх сил і приводжу москаля до порядку.

— Корчагін, — кажу — ти падлюка і свиня! Замість вдякою, платиш образою. Ти — хам!

Москвин визвіривсь на мене.

— Можеш мене зараз і вбити, а я ще раз тобі кажу: ти сибірський дикун, падлюка і хам!

Москвин не чув себе з люті, та вкінці обсипав мене тільки лайкою і замовк.

Сестра тихо говорила:

— Дякую вам, що оборонили мене перед нахабою...

— У нас за те не дякують, сестричко. У нас кожний чоловік боронить жінок перед зневагою.

— В такому випадку ще раз дякую вам...

*

Був уже вечір.

Хтось подав мені воду. Я лежав, наче небіжчик, і чув, як життя мое гасне, як разом із кров'ю крапля за краплею тікає... Але десь у самих глибинах моєї істини крилося незламне, як тюремний мур, переконання, що таким мій кінець не сміє ще бути. Хоча й чув я вже в горлі тиск смерті, хоч

її крила шевеліли вже довкруги мене, та хоч стратив я вже панування над моїм тілом, то все таки мої органи були ще чуйні. Я чув у собі неясну, як би чужу якусь силу, наче мое друге „я”, що героїчно і витривало відпирало від мене наступ смерти.

Я бачив, як ось недалеко біля мене забирали з ліжок тих, що померли, бачив, як їх виносили, бачив їх уже задубілі тіла, бачив, як приносили нових хворих із камер...

Прийшла ніч.

У середині в мене, здавалося, щось плакало... Я й благав оте „щось”:

— Переведи мене щасливо крізь прірву, що лягла на моєму тернистому шляху... Я мушу, — чуєш? — мушу її пройти!

У вікні блищала вже перша заграва дня. Я все ще не спав, тільки маячив. Щойно потім я потонув у глибокій, благословенній несвідомості...

Був чудовий осінній день, коли я розплющив мої очі. Наді мною стояла сестра Ольга. Вона дивилася на термометр і, стріпуючи його, усміхалася... Потім пішла собі кудись, а за кілька хвилин принесла щось у склянці:

— Криза — за вами! — заявила мені радісно. — Тепер нате і випийте оце. Ну, піднесіть трішки голову. Випийте все, всеньке мені випийте!

— Але ж, сестричко, це прямо вогонь! — кажу, проковтнувши якийсь плин.

— Нічого, це вам зробить добре. Будете жити. Такі, як ви, не повинні так скоро вмирати...

Я глянув їй у ясні-ясні вічі. В них блищала радість і великодушність.

✱

Ольга насправді цікавиться моїм здоров'ям. Двічі, а то й тричі в день забігає в мою кімнату і не йде, але пливе, усміхнена, прямо до мого ліжка. Завжди принесе якісь ліки, погугорить і, ніби поправляючи солом'яну подушку під мою голову, покладе там непомітно то яблуко, то цукерку, то сухарик... Я вдячний їй за те, вдячний так дуже, що називаю її — моїм ангелом Рафаїлом...

А все таки я дуже-дуже хворий. Я не маю сил, щоб повернутись на другий бік, коли нерівний і твердий сінник вгризається в той бік, на якому лежу, і тоді кличу на поміч

мого сусіда, Триючу з Розношинець у Теробовельщині. Він теж хворіє на червінку і виглядає, ніби ота догараюча лова свічка... Та в нього багато більше сил, ніж у мене. Він навіть піднесе мене, поправить підо мною сінник і простирало та обережно покладе мене знову на ліжку. Потім присідає на його краю й оповідає цілу драму:

Він з тієї ж групи, що покійний Кальба, з тієї героїчної „сімнадцятки”, що так бравурно ставила очайдушний, збройний спротив проти цілого загону енкаведистів, які приїхали вивозити село. Ціла ота група, за винятком покійного Кальби, ставала вже перед т. зв. революційним трибуналом. Всіх засудили — на розстріл. Повних три місяці тримали їх у „смертній камері”. Це була окрема пивниця в підвалі першого корпусу. Доступ до неї був вистелений товстим килимом, так що й не чутно було кроків джурних, які понайбільше ніччю підходили до дверей і знечев'я їх відчиняли... За кожним разом, як відчинялися двері, засуджені востаннє прощались з собою і так увесь час проводили вони під враженням хвилі, в якій викличуть їх і поведуть — на страту...

Та одного дня з'явивсь у тій камері якийсь жидок, певно уродженець тюремної адміністрації, в супроводі цілої групи енкаведистів при повній зброї. Жидок прочитав засудженим уже готову заяву до Сталіна, заяву, в якій вони, засуджені, жалують свого вчинку, каються і просять помилування... Цю заяву засуджені повинні були власноручно підписати. Але вони відмовились це зробити. Тоді енкаведисти силоміць брали кожного з них за руку і приневолювали покласти підпис...

В якийсь час опісля повідомили засуджених, що присуд на кару смерті замінив Сталін їм усім — злагідним „всєласкавіше” присудом... по 25 (двадцять п'ять!) років каторги!

Тільки хвилями завітає до мене якась ясніша думка. Поза тим мені постійно тьмариться в голові. Я не можу з увагою вислухувати оті усі трагедії, що їх виплакують переді мною товариші в камері. Цілими днями, як осінній гуман, блукають, вовтузяться мої очі по камері, немов шукають місця, де б можна було втекти й захватись від болю і смутку.

Та місця такого тут не знайти!

Найбільше боюся довгих ночей. Їх видно крізь вікна. Вони дощуваті і закутані імлою, що її даремно намагаються розвіяти світла рефлекторів.

Я зовсім не можу спати. Уявою перебігаю світи, люблю,

ненавиджу, проклинаю, обнімаю, вбиваю і думаю про смерть... Вона мусить бути ще таки найкраща з усього того, що мене оточує... Тільки, як її перекопати, щоб не барилася? Як намовити її, щоб ось зараз таки прийшла зі своєю косою? Вона, тільки вона, може ще врятувати мене від дальших мук! Ота сліпа, беззуба відьма, що косить народ з приказу Провидіння, була б тепер найбільшою втіхою для мене... Ах, як пестливо заколисала б до непробудного, вічного сну!

— Котра це вже може бути година? — по-дурному питаю когось, що теж терпить муки від безсоння.

Та він і не гляне в мій бік. Пробую підвестись, може втомлюсь і бодай часинку засну. Спираюсь рукою об мур, що за моєю головою, напружую всі м'язи, щоб двигнутись, та даремно — не встану. Тільки важче дишу і думаю:

— Який зимний той мур, що його я діткнувсь...

*

— Как чувствуете себя, зацітнік жєнщїн перед нахаламі?
— питав мене іноді начальний лікар тюремного шпиталю.

Я не знав, поважно називав він мене „зацітніком жєнщїн”, чи брав мене на глум? З увагою дивився я йому в лице. Воно мало в собі щось із чорного, кавказького супа-шкурата, що жирує на падлині, але його голос був м'який і він лагідно і глибоко дивився на мене своїми очима через окуляри. Хто говорив йому про мою сутичку з Корчагіном?

У відповідь я сказав йому:

— Я дуже хворий і, мабуть, скоро вже скінчаться мої муки...

— А, за што вас арстєвалі? — спитав.

— Тільки за те, що я українець...

Він видививсь на мене, перевірів мій живчик і пішов собі. Польському генералові Заруському, що лежав оподалік, подобалася моя відповідь.

— „Так, то я розумем! Отварце мувіць їм: седзен за то і за то. А не так, як то чиньон інні: седзен невінне, седзен за бездурно, седзен — не вем, за цо...”

Паралітик Гриць Максимович, господар із Речичан, Городецького повіту, присунувсь до мене на поруччях ліжок і запевняв мене:

— З вами юж багато ліпше, як було. Тому кілька днів я думав, ви напевно юж минетесь... Та Богу декувати, юж Богу декувати... Аякже!

Гриць — це дуже хороший хлопець! Його арештували за зрив мітингу. Зараз таки на першому мітингу в Речичанах він одверто заявив большевицьким комісарам:

— Ви плегіть своє та бовтайте і не переставайте! А я вам кажу коротко, по-хлопськи: Україна, якої прагнуть всі українці, то тільки жовто-синя Україна! Аякже! Такої України, яку ви нам принесли, ніхто з нас не хоче і — шлюс!

Ідїть собі, товариші, назад туди, звідки ви прийшли, а ми юж і без вас дамо собі якоеь раду... аякже!

— Бо то, знаєте, не міг ям юж стерпіти тої їх брехні і дав ям си на всьо едно! — продовжав Гриць. — Люди аж ахнули з дива, як я тото сказав. Забили мені „браво” і з мітику вийшов — пшик... Але мене без того не пустили бушівники юж навіть пирогів наїстись, аякже! Заїхала машина, посадили м'я на неї, як якого еднорала та й привезли осьдечки. Юж рік ту без тото покутую, але не желую, бігме, що не! Сидет ту і еднорали, і процесори, і гадукати, то чом же і хлоп не може сидіти? Та я гадаю, що тото юж довго не потривае. Бог ласкавий — аякже!

Максимович сам не курив, але в своїх торбинах завжди винишпорював трохи тютюну й обділяв ним „своїх” саме тоді, як ніхто з них не мав уже ні кришки... Він тоді широко всміхався своїм беззубним ротом і говорив:

— Натє, юш натє, бо виджу, що юж пипті вам повиростали!

А коли обдарував тютюном молодих хлопців, то словами додавав:

— На пакни й ти собі! Тільки не забувай, един з другим, за Бога, бо Бог є, бігме, е!..

*

Кінчилася пізня, мокра і пресумна осінь. Низьке небо помервленим прядивом сірих хмар кучерявилось над серпанком. Імлисті листопадові дні тремтіли мукою, в пошумах вітру, що гуляв за вікнами, хлипала розпука, а в шарудінні дощів вчувався тихий плюскіт постійно пливучих і нічим не спинюваних сліз.

Одного ранку хтось помітив іней на подвір'ї, на мурах і на дахах видних крізь вікна забудувань та й сумно-сумно зітхнув:

— Ось уже й друга зима до нас зазирае...

Тоді теж з'явився в камері кривокаркий жид, Ріллінг, із грубою книгою під пахвою. Він переходив ліжко за ліжком, випитував хворих, як себе почувають, і багатьох з них виписував з лікарні.

— А як там з вами? Вже здорові, правда? — спитав він мене.

— Де там здоровий, — кажу, — коли й встати не маю сили...

— Це вам таке від постійного, довгого лежання! Підете назад у камеру. Там будете мати рух і будете мати силу!

— Але ж я насправді ще хворий! — кажу йому.

— Це вам так здається! — всміхається цинічно жид. — Зрештою, покажіть язик!

Показую йому язик.

— О, я ж не казав? З вами вже все в найкращому порядку! — вирік укінці безсердечний жидюга, занотував у книзі число камери, що з неї мене сюди принесли і вийшов.

Біля мого ліжка стояла санітарка Ольга.

— Еге ж! Так і сказав, сестричко, лікар: підеш у камеру! А я й рушитись не можу...

— Нелюд! — прошептала обурено, а кладучи щось під подушку, додала: — Та ви нічим не журіться — я зараз таки піду прохати за вас начального...

По мені прийшло приємне дрижання. Якесь ніжне почуття пробігло по тілі, солодко схвилювало моє серце і рівночасно наситило мою зболілу душу дивною, не сказанною радістю та силою.

— Серед отого скаженілого звиринця чейже є ще хтось, хто не тільки не хоче моєї згуби, але ще й подає мені свою, нехай і слабу, та все таки допоміжну руку!..

В мою душу спливала радість і глибокий спокій. Я чув, що я не сам у моїй недолі... Тому слав цілу мою істоту до стіп отієї молоді української дівчини, схилився перед нею низько, покійно, як би падав ниць перед якоюсь незбагненою, чародійною силою, що знечев'я виросла в моїх очах до надлюдської, неземної появи...

— Ви мій ангел Рафаїл — повторив я їй вже не знаю котрий раз.

За проханням отого мого „ангела хоронителя” я пролежав у лікарні аж до кінця листопада.

1-го грудня 1940 — 10 січня 1941.

В 51-й камері я застав майже самих нових людей. Де ж ділись всі старі знайомі, що їх я тут залишив? Пішли з транспортами? Перекинули їх в інші тюрми? Звільнили декого? Або я знаю...

З новими людьми я не мав часу навіть гаразд познайомитись. Другої, чи третьої днини з'явивсь у камері начальник корпусу і спитав:

— Кто здесь сидить по 54-й статье?

Тільки я сам був такий.

— Так собірайся с вещами! — сказав мені корпусний.

В'язні гомоніли:

— Або йде на транспорт, або на волю...

— Найпевніше йдете на волю! — говорив хтось тихо і заздрісно, помагаючи мені збирати до купи мою мізерію. — Я чув, що Сталін видав розпорядок припинити слідство проти всіх, ще незасуджених в'язнів, що їх арештували під закидом 54-го параграфу і звільнити їх... Бігме, не брешу! Перекажіть же щось про мене моїй рідні або найкраще напишіть до неї... Тільки не забудьте прізвища і нумера дому... Пам'ятайте!

— І про мене там перекажіть...

— І про мене... Не забудьте!

— Добре, добре — не забуду! — кажу, як би дійсно йшов на волю, прощаю цілу камеру і тюпаю на коридор.

— А може якраз? — шугають у голові райдужні думки про волю. — Може дійсно?.. Хто вгадає, що в тих большевиків можливо або неможливо?

Та всі якінебудь мої сподівання розвіялись раптом, як отой дим на просторі, коли дижурний відчинив 62-у камеру і сказав до мене:

— Валяй туда!

*

Сніг падав. Сухий і густий. За вікном нічого не було видно. Навіть контури недалеких кам'яниць розвівались, губилися в білих, сніжних туманах. Все потопало в якійсь розбурханій, сипкій, білій тіні. Повітря було непофущне. Білі метелики летіли мірядами, безнастанно, безшелесно. Видний крізь вікно світ — увесь перемінявся в якесь невловиме, біле марево, в якому тільки то тут — то там мигали якісь світла, ніби зачаєні вовчі очі десь на білій пустині. Був уже

вечір і було тихо, лише інколи на крилах сніговиці летів і відбивавсь до грат якийсь заблуканий голос. Та не можна було знати: летів він з долішніх камер, зі закамарків подвір'я, чи аж ген звідтіль, де кипіло життя, звідкись з-за високого перстенья мурів, з волі...

— Дивишся, як сніг падає? — ніжно питав мене мій друг Д. зі Сокаля.

— Еге ж...

Д. був уже на суді. За „протидержавну” діяльність дали йому десять літ каторжних робіт... Він має вістки, що його дружину з сином вивезли. Куди? Бог знає! Але він мужньо приймав цей удар і є найкращих думок про дальшу нашу долю:

— Рік, чи десять років — це все одно; більше року вони і так не видержать!..

Якась магнетична сила провокувала мене до вікна.

— Ходи від вікна, бо насяде на тебе „манколія”... — казав друг.

Та мені тяжко було покинути вікно. Це вже другий сніг доводилось мені в тюрмі зустрічати...

— Ходи, краще, між людей. Подивишся на типів, поглянеш, як грають у шахи, як луплять в карти, послухаєш, як сваряться... Це цікавіше, ніж стирчати у вікні! Ходи! — наполягав друг.

Д. знайомив мене з камерою. Було з ким знайомитись! У великій, просторій камері, по долівці якої сміло можна було б кіньми з возом повернути, розтаборилося всього — 120 в'язнів... Вони сиділи або лежали групами. Грали в шахи і в карти, гуторили, дискутували, сперечалися. Переважали вищі та нижчі колишні польські офіцери. Ось привітливий і поставний полковник Льос, майор „Ікс”, капітан „Іпсилон”, поручник „Зет” — хто їх там усіх запам'ятає! Та були поміж ними й „цивілі”, як прокуратор Гіртлер, той самий, що ще так недавночко домагався для українських революціонерів шибениці, худий, як тичка, і високий та довгокаркий, як жирафа, прокуратор Бізуб, уроджений аристократ, інженер Ре та чимало всякої іншої риби з усіх ставів колишньої Польщі...

Було теж до двадцяти українців, переважно селяни, і старший лейтенант „доблесної красної армії”, москаль Бармак.

Всуміш усі оті в'язні творили як би один великий табір

циганів, що в постійній мандрівці Бог зна вже коли мили обличчя і брили свої бороди та серед трудів і пригод тієї мандрівки подерли свій одяг так, що вже тільки кусні трухлявого, брудного лахміття, немов на вішаках, висіли на їх похилих, змарнілих хребтах... В камері гуло, як у пасіці в погідну липневу днину.

Молодий український студент — завзятого Гудима зі Станиславівщини, що сидів під закидом приналежності до ОУН, ламав списи з цілою групою молодих поляків в обороні українського лицарства.

— ...То нехай вже ми, українці, хоч бодай знаємо, завіщо тут пропадаємо! Ми опинилися тут внаслідок сміливості нашої думки і гарячих замірів, як борці, як лицарі, а ви? Ви поляки, попали сюди, зовсім випадково. Ви валяєтесь тут як суспільні і політичні банкроти, я сказав би навіть, як банкроти думки!

— Але ж то з пана цинік...

— Я знаю, через що ви називаєте мене циніком. Через те, що як лицар я погорджую всякими небезпеками, включно з небезпекою смерти, як і через те, що навіть в оцих пекельних умовах я все таки не хнюплю носа, так як ви, та не трачу енергії й новизни думки.

— Алеж дай пан спокуй!..

— Це може непристойно з вашої шляхетської точки зору, що якісь там „русін”-плебей таке вам балакає, але годі! За мною факти. Ви завжди ненавиділи людей, що бодай трохи грішили сміливістю, лицаркістю думки, саджали їх на дротверезіння за граги, чи за дріт в Березі... Не говорю вже про нас, українців, але пригадайте лиш хоч би історію з вашим Цатом-Мацкевичем! Це був іще може одинокий поляк напередодні війни, що грішив лицаркістю думки. А що з ним ви зробили? Запхали — до Берези! Тому ви ніколи не піднесетея вище пустої, шляхетської, загонистої чванливості військовою відвагою. У вас іще можуть бути різні Заглоби і Скшетуські, але, мабуть, таки ніколи не буде Байд-Вишневецьких і Богунів!

— Чим так тебе розпекли, молодий друже? — питав зараз по тій дискусії Д. Гудиму.

— А от закинули нам, що ми тільки вічні бунтарі, а не лицарі — то я й дав трохи школи!

Д. легковажно махнув на те рукою.

— Шкода, небоже, твого труду! Горбатого і могила не ви-

править! Доведеш їм, що ми не „русіні”, тільки українці, то закинуть нам нелицаркість, доведеш, що ми лицарі, закинуть культурну відсталість, а даси докази на те, що наша культура старша, глибша і сильніша за їх культуру — поставлять сто інших закидів, як отой казковий вовк баранові. Їм ніколи не вгодиш, тому краще й не говорити з ними на такі теми!

— А що робити, коли самі чіпляються? — гарчався Гудима.

— Найкраще — ігнорувати таких, а як це не pomoже, то вибити їм бодай по два зуби! Тоді напевно здобудеш у них респект аж до служби на двох лапах.

*

Зима насувалася і вже дошкульно давала себе знати всім тим, що були напівголі та босі. Вітер завивав на подвір'ї немов величезна вовча зграя і крізь постійно відчинені вікна цілими плахтами вганяв сніговицю до камери. На підвіконнях сідали виголоднілі горобці та синиці.

— Чир-чир! Чир-чир... щебетали.

— Чиркай, не чиркай — ми самі не маємо „чиру”! — відправляв голодних птахів Іван Кучар зі Станиславівщини, в рідних околицях якого „чир”-ом називали хліб...

Я спав під вікном. Спав, не роздягаючись, бо було холодно-холодно. Та вікон ані на хвилю не можна було зачинити. Коли хтось з-під вікна пробував це зробити, то в'язні з глибини камери хором протестували:

— Хочете нас подушити, чи як?

— А ви хочете нас знову заморозити, чи як? — кричали ті, що мерзли під вікном.

— Давайте нам ваші кожухи і коци, тоді радо відступимо вам наші тепліші місця! — реплікували в'язні з глибини, що не мали ні доброго одягу, ні накривал.

В'язні з-під вікна вкінці уступали:

— Чорт з ними! Волимо вже трохи мерзнути і дихати кращим повітрям, як грітись і дихати смородом...

Таким чином вікна і вдень і вночі були відчинені. Отой дивовижний клімат у камері в'язні переплачували здоров'ям. Всі вони кашляли, пчихали і мали червоні й опухлі від постійного катару очі та носи. Одначе всю оту біду зносили вони терпеливо, інколи, на диво самим собі, навіть серед жартів.

— Слухай, Бармак! Чи там у тій вашій проклятій Кацапії, бувають справді такі великі морози? — питав москаля хитрий Кучар.

— Да, брат, у нас більшії холода! — відповідав москаль.

— А я чув, що десь там у Сибірі буває такий мороз, що навіть вогонь-полум'я на ньому замерзає? — брав москаля на кпини старий вояк Леськів із Золочівщини.

— Да, я об етам слыхал... да! — йшов, як риба на гачок, легковірний і чванькуватий москаль.

— Чув, бреши, та міру знай! — зупиняв хтось москаля, та москаль гороїживсь:

— Ето, верно, братці! Вот в Архангельске я сам відел: дишеш, а льод із рота падаєт — а?

— Тю, на тебе! Хіба це правда? — не вірив йому Кучар.

— Верно, братец! Собственными і глазами я ето відел!

— Аби ти так скис, дурний москалю, як ти це видів!

— Кади тим, що носів не мають! — реготали селяни.

— Верно, братці! Єй богу, не вру! Честное слово, верно! — доводив москаль.

— Та чому ви йому не вірите? — раптом нагримів на селян Гудима. — Він правду каже: дихаєш, а іній сідає на ковнір плаща, на вуса, як їх маєш...

— Вот, вот, вот! — віджив москаль, почувши за собою оборону.

— То іній, а не лід і сідає, а не падає!.. — ще більше реготали селяни.

Москаль гарчав розгнівано:

— Ех, крестьянскіє, тьомніє, хахлацкіє галави! Не панімають язика!..

Він хотів уже було втікти собі кудись, та Гудима зупинив його:

— Слушайте, Бармак! Ви не говоріть з газдами. З ними не вийдете на лад! Ми поговоримо собі обидва, добре?

— Харашо! Ви образований і умний человек, с вамі очень пріятна разгаварівать...

Селяни принишкли:

— Ану-ну, слухайте, як Гудима візьме його в обертаси!

— Тому кілька літ — почав Гудима — випала була мені дорога до Аргентини...

Москаль витріщив очі:

— Так ви білі в Аргентіне?

— Авжеж був! — сказав на те Гудима — був іще навіть і далі...

— А дальше Аргентини билі? — дивувався москаль.

— Аякже! В нас можна було їхати навіть і на кінець світу, коли б тільки гроші були!

— А в нас, брат, нет — жалівся Бармак. — У нас невазможна било ехать...

— Так, отже ж, їдучи до Аргентини, — продовжував Гудима — я мусів проїздити крізь рівник...

— А што такое етот „рівник“? — перервав знову москаль.

— Рівник — пояснив йому Гудима — це те місце на землі де сонце світить тобі уже не у вічі, але прямо в потилицю... Розумієте?

— Панімаю — значить, ви проезжали через екватор?

— Еге ж! І саме на отім рівнику — як кажете — на екваторі була така нечувана спека, що море там — кип'ятком кипіло...

— Етава не может бить! — крутив головою москаль.

— Серіозно кажу вам: так було! — запевняв його Гудима.

— Один із пасажирів кинув був у море яйця й вони якстій — зварилися!...

— Ето невероятно! В ето я паверіть уж нікак не магу!

Та Гудима кпив з москаля вже до кінця.

— Бачите, Бармак, які ви? — ніби з жалем дорікав йому.

— То ми повірили в те ваше полум'я, що замерзає, а ви в наші яйця, що зварилися в морі, вже не хочете вірити?... Бачите, які ви!

Бармак був ні в сих, ні в тих. Селяни вибухнули голосним регогом.

— Ге-ге-ге! — перекиривляв їх зовсім збитий з пантелику Бармак. — Ржуть как еті лошаді...

Іншим разом селяни, ради забави, випитували Бармака про славнозвісну „цар-пушку” і про „царя-колокола”.

— Цар-колокол, братци, ето самий большой колокол, самий великій дзвон в міре! — чванивсь Бармак. — Двадцять пар лашадей тянули ево с завода в Кремль і ещо сорок челаевек ево падталківали... да!

— А дзвонить він там коли?

— Нет!

— А якби так Сталін помер, дзвонив би йому?..

— Тоже нет. Цар-колокол іспорчен...

— Як то? Іспоркався?..

— Чудаки! Не панімают рускава языка! — Іспортілі ево, панімаєте, патаму іспортілі, што серце у него уваравалі...

— Хто ж то такой вкрав оте його серце?

— Петлюровці!

— Та це тобі баба набрехала! Навіщо здалося б петлюрів-цям оте серце?

— Чудаки ви! Сотню самих больших пушок петлюровці з етаво сердца сделали! А?

Селяни аж клаліся з реготу.

— Слухай Бармак! А чи ота, якась там ваша, кацапська, джуде велика гармата теж — іспоркалась?..

— Нет, братці. Цар-пушка уже савсем в порядке.

— Чи то правда, що в її горло можна б увібгати аж два-надцять людей?

— Што, двінадцять! В десять раз больше! Вот!

— А стріляє вона голосно?

— Не только громко стреляет, но і далеко-далеко!

— Наприклад?

— С Маскви может стрелять прямо на Львов!

— Йди, йди, дурний! Невже ж з Москви можна б було поцілити прямо у Львів?

— Чудаки ви! Львов такой бальной город і невазможна било би в него попасть?..

*

Йшли дні, а за ними тижні. Дні починали і кінчали поляки тихим, збірним співом молитов. Раннім ранком і пізнім вечором кожного дня гомоніла камера зворушливим, молитовним співом. Особливо вечорами незабутньо лунали благальні тони пісні „Кто сен в опекен”. Українці тоді вмовкали, прислухувалися зосереджено або нишком молились, а поляки всі, до одного, співали, спочатку найтихше, потім щораз то сильніше, палкіше, голосніше, аж доки пісня не змінялася в набренілий благанням розпуки псалом, що глушив у серцях накипілий біль, смирив, гоїв роз'ятрені за дня рани, вливав у душу мужність і віру в перемогу, а опісля спроквола втихав і вкінці зовсім замовкав. Ще хвилину потім ішов по камері гарячковий шепіт „пацерж”-ів, ледве чутних ударів у груди, зітхань і „жегнань”.

Вслухуючись у збірну молитву цілої сотні каторжників, таки хотілося вірити, що без волі тієї сили, що до неї летіли їх гарячі молитви, нікому і волос з голови не повинен упас-

ти. Хотілося вірити, що та сила не тільки карає, але й рятує та що насправді незбагнуті шляхи її справедливості. І тоді перед очима душі виринали ще більші, ще страшніші струси і нещастя, ввижались картини, в яких жорстокий наїзник дощентно нищив країну, не лишав каменя на камені, ні одного зеренця по коморах, тільки руїну, плач і — смерть... Але ось дзвонила вже ясна, благословенна година милосердя. Руками своїх вибранців громила ота сила, здавалося, ніким і нічим непереможного наїзника, торощила залізні його когорти і полчища, гнала їх геть, на ганьбу, на загладу... І верталися засланці скитальці, виходили з підвалів каторжани і линули до споконвічно своїх осель, і відбудовували понищені свої гнізда, так як це кожної весни роблять вирійні птахи... Всі наново верталися до життя, бо вже прошуміло, прогуло оте кошмарне лихоліття, що розкотистими громами грянуло було на їх бідні голови, прийшло, як бурі і слоти, як недуги і терпіння...

Іван Кучар, в якого вивезли жінку і дітей та який втік уже з транспорту, а потім у приступі відчаю пустив із димом усе своє господарство та подався у світ за очі, — нишком говорив тоді:

— Оті поляки таки вміють молитися. Скільки їх дижурні не нагнобили за молитву, били їх і до темниці кидали, та вони не переставали молитись.. Тепер дижурні дали їм уже спокій.

А палкий Гудима таки ввічі сказав раз полякам:

— Ви сильні, але в неволі. Тільки за збірну молитву я ще вас трохи — „шаную”...

У „вігіллю” Різдва поляки ще більше молилися, ділилися заїмпровізованими „оплатками” з українцями, складали одні одним побажання і в щирій атмосфері співали разом коляди...

*

Одної холодної ночі викликали з речами майже всіх мешканців моєї камери. Лишилось тільки кількох „мародерів” і між ними я. Та за кілька днів і нас розкинули по різних камерах. Мені припала камера з номером 41.

*

Саме сьогодні закінчили великий транспорт в'язнів; у Си-

бір, у Казахстан і — мабуть — ще туди, куди ворон костей не заносить...

Деякі клітки в Бригідках позбулися зовсім свого звіра. Нас у камері теж заледве всіх дев'ять: сімдесятлітній „куркуль” Андрій Буць із Нагір'ян, інженер Поколодний з Харкова, маляр Чорпіта зі Львова, я і п'ятка львівських злодіїв...

— Гарна компанія під святвечір, що? — всміхнувся гірко старий Буць, який, як це личить расовому, українському господареві, стихійно не терпів злодіїв. — Ото раз матимемо свята! Хе-хе-хе... Зі злодіями разом, як злочинці, як душогуби які! — шипів Буць своїм беззубим ротом, а червоні від постійної втоми і каправи від бруду, старі його очі набреніли слізьми.

— Нічого, батьку! І з цим теж треба погодитись — заспокоюю його.

— Та як же ж його погодитись? Цілий вік — одна безпросвітня праця, гарівка тяжка, нічєїї стеблини чоловік не порушив, а на старість... Гей, Боже! Чи Ти є, чи...

— Буць! Чого розкрюкались; як стара ворона? Ну чого? — наgrimів я на нього.

Старий затих, але по хвилі, не стримуючи вже сліз, таки не втерпів:

— А скажіть так самі: чи місце нам обом тут? Я старий, сліпий... Ви каліка, хворий... Сил нема... Блощиці заїли...

— Перестаньте пхинькати, діду! Як вас напало, то нате, закурить собі. Ось уже вечоріє — треба нам збиратися на „шабаш”... Дивіться, яку гарну вишиванку надів уже пан Чорпіта? Виглядає — ніби жених з Нагір'ян...

Старий болізно всміхнувся, обер кулаком очі, а по хвилі сидів уже голяком на долівці та злісно щипав рубці у драній сорочці, стараючись навмання знищити в ній незлічених ворогів...

— Полювання відложіть, батьку, на пізніше — наполягав я на старого.

— Ба, але...

— Не дискутуйте, бо ось скоро вже й зірка зійде. Беріть „нову” сорочку — раз-два!

— Ба, коби була — вкрали! — зітхнув дідуган, кинувши недвозначний, злющий погляд у сторону злодіїв, що купкою куняли під вікном!

— То беріть мою — швидко!

Чорпіта підійшов до вікна.

— Є! Вже є! — скрикнув радісно.

— Хто є? Що є? — заметушилися злодії.

— Святověчёрня зёрка. Дивітьс'я, яка чудова, яка ясна, яка розсміяна! Така, як воля, а небо сине та безмежне, таке, як наша туга за волею...

— „Поета копененти в розум!” — передражнювали маляра злодії, але вкінці таки разом із нами мовчки і довго оглядали зёрку...

Та й зітхали разом із нами, як зёрка ховалась, як зайшла за хмару...

Ніби весільний боярин ходив Чорпіта з білим рушником, на якому обережно ніс дев'ять кусочків черствого хліба та стільки ж кісток цукру, обділяв кожного цими скромними дарами і складав зворушливі побажання. Чи ж дивно, що вкінці всі ми, без розбору, щиро розцілювались?..

Як міг старий Буць цілуватися зі злодіями, звідки набрав він сили на те — я і сьогодні не можу збагнути. Та годі! Розум наш частенько каже, що він у житті є самовистачальний, але це неправда. До його росту і розквіту потрібні йому всі наші сили, всі почування і пристрасті, ціла сфера невідомого, все те, що стоїть по його боці, як і те, що звичайно виступає проти нього. Коли доброта наповнить нашу душу, то навіть у тюрмі робиться нам легко, ясно, крізь незримі вентиля ліне тоді до нас свіже, запашне повітря, камеру освічує якесь невидне, ясне сонце, а серед метушні людей і їх слів у прірві каторги — здається нам — бачимо янголів... І забуваються тоді кривди, зашіміє ненависть, злоба і навіть найбільше ворожі собі душі падають собі тоді в обійми... Тоді в тих душах родиться відвічна Правда, якої символом, чи усібленням є новонароджений сьогодні Спаситель, тоді в оті душі вниз ісходить — Бог предвічний...

На цю тему йшла довга і цікава дискусія. Злодії ликали кожне слово. Я помітив, як один із них добув із торби білу сорочку, скрутив її в клубок і непомітно підкинув її поміж речі Буць... Опісля злодії шептали щось між собою, а потім почали обцупувати свої торбини... На рушнику несподівано з'явилися такі речі, що й на волі від них ніхто не відмовився б — від ковбаси аж до цукерків! Всі оті ласощі злодії безсумнівно пограбували в якихсь свіжо заарештованих „фраєрів”, а тепер почали ними вгощати нас — ради празника. Почалася справжня, святкова, спільна трапеза серед

піднесеного настрою, веселих розмов і споминів про святвечори ще з давнопрогомнілого, безжурного дитинства...

— А за мною, товариші, так і ходить тепер запах голубців, куті, борщу... — якось смішно зітхнув інженер.

— А ти б натякав більше на ідеали, ніж на оті приземні „сніди” — попрікнув його маляр.

— Ех, голубе сизокрилий! За чарку доброї горілки я віддаю би тобі тепер всі ідеали, всі сантименти, всю поезію!

— Знову з тебе вилазить „савецкій челавек”! — бурмотів згіршений маляр і черговий раз збирався прочитати своєму землякові довшу нотацію від „схудобілого большевика”...

Та земляк не дав уже йому часу на те. Своїм густим басом він загримів:

— „Бог предві-і-чний на-а-ародився-я”...

Підхопив його маляр своїм тенором, задривав старечий тенор Буця, підтримував то цього, то того я, вмішалися нарешті й злодії, що виявилися навіть добрими співаками і — поплила безсмертна своїм змістом та красою мелодії зворушлива, рідна коляда. Камера, по якій гробовим гомоном відбивались дотепер уривані, тихі наші слова і по кутках якої здивовано мовчала розпука, раптом заповнилася могутньою мелодією, що відбившись від понурих стін, вилітала крізь відчинене вікно на волю, на морозний простір та летіла — чимчикувала зав'язаними снігом, білими шляхами під рідні стріхи до батьків, братів, сестер, щоб наші терпіння в одній хвилині злити з їхніми в одно, щоб і в їх і в наші серця війнути новонароджену силу, яка кріпила б нас і їх аж до кінця страшної проби...

Всі ми зовсім забулись, згубилися в співі тієї величної коляди та не чули навіть, як відчинилися двері й на порозі, в цілій своїй силі, станула залізна постать дижурного.

Коляда раптом увірвалась... Дижурний дивився у наш бік, але в його очах цим разом було все, крім злоби.

— Пойте! — сказав до нас лагідно. — Пойте далее, да только не громко...

Ми наново почали наш спів. Дижурний хвилину слухав і — видно було — любувався ним. А як помалу і стиха зачиняв двері, всміхався до нас добродушно, зітхав і, здавалося, більше сам до себе говорив:

— Да! Бог предвічний! — Бог предвічний — да...

*

Я кашляв важким, уриваним кашлем. Мене кололо в грудях і томила висока гарячка. Хтось зголосив про те дижурному, який покликав мене до лікаря.

Лікар навіть не оглядав мене, тільки сказав:

— Оце саме нині зорганізували ми окрему камеру для старих і для таких, що то не живуть ані не вмирають... Збирайте зараз ваші речі і — підете туди.

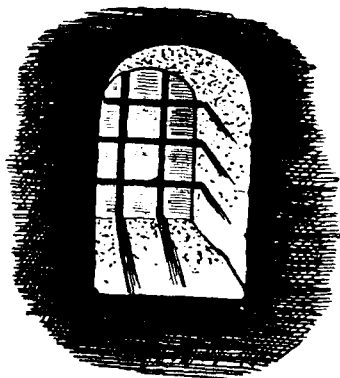
На коридорі прилучили мене до дивовижної групи людей, що ждали тут, уставлені парами.

Були це різнородні каліки і старі. На тлі понурих стін напівтемного коридору особливо чітко виступали довгі, срібні бороди старих, а схудлі, похилі їх постаті і воскові обличчя надавали їм вигляд казкових характерників або середньовічних святців, печерних дідів-аскетів...

Мені здавалося, я не стримаю себе, впаду до мученичих, старечих ніг і, заливаючись слізьми, почну їх цілувати... Тепер я вже не міг зрозуміти, що довкруги мене діялося. Я тільки чув, щораз то страшніше чув, що діється якась несказана кривда і що нема вже ні на небі, ні на землі ніякого помилування ані милосердя...

Я навіть не питав уже себе:

— Чому? Для чого?

В ПЕЧЕРІ СМЕРТИ І БОЖЕВІЛЛЯ

11-го січня — 11-го червня 1941.

Загнали нас до просторої з чотирма вікнами, огрядної „одинки”, у підвалі тюремної лікарні. Я мав завеликий досвід, щоб у тюрмі вести себе скромно, тому мерщій зайняв вигідне місце в куті під вікном і звідси уже спокійно спостерігав, як велика камера поспішно заповнялася прерізним „людським барахлом”.

Ось увійшла чимала група самих старих дідів. Вони здивовано розглядали людей і камеру, кашляли, кректали і, постогнуючи, чистили брудними, як онучі, хустинками великі червоно-сині носи, втирали вусища, бороди, втирали настирливі сльози, що самовільно плили з їх каправих, червоних і підпухлих очей та завзято хухали в безкровні, немічні, сині руки.

Робочі несли за нами чергову траншу більших і менших, цілих і рваних сінників. Робочі укладали ті сінники на долівці і говорили до дідів:

— Тепер уже, дідухи, почуватимете себе тут, як дома на запічку... Тут буде вам тепло, кальорифери гріють, ніхто вам не докучатиме, бо молодиків тут не буде, лежатимете собі на отих сінниках, як у Бога за дверима, та їстимете різні шпитальні ласощі...

За дідами хлинула група інвалідів. Милицями та палицями вистукували вони гомінкі, нерівномірні такти по дошках долівки, начебто вигравали якусь мелодію під ритм їх рухів, що живо нагадували собою екзотичний, чудернацький танок... Інваліди лягали скоро на сінники, що ніби надуті величезні пухирі або туловища якихсь тварюк валялися рядами на долівці. Один з інвалідів відірвався раптом від своєї групи і сунув прямо до мене.

— Максимович! Як маєтесь, Грицю?

— А — а!.. Як ся маєте — як ся маєте? Юж ям ледве вас, пані професур, розпізнав, та ести, бідаку, мені змарніли — аякже! Та добре, що хоть ви юж ту дісталися: будем ту якось рипируватися — аякже! Гадаю, що юж відси не будут нас рухати і більше нас не будут юж перекидувати, гей то-ту бульбу з ями до ями... Звідси юж мусим вийти — на волю! Ка'у вам, що так буде і заложив бимся за великі маетки, що так буде — „зіхер"! Підем юж відси додому — аякже...

— Або поїдемо в „братрурі" на Янівське — сказав я ніби жартом, маючи на увазі те, що поки нас звільнять, то скорше помремо, і на авті, під брезентом, помандруємо на Янівське кладовище...

— Не гнівить Бога! — наживав на мене пальцем Гриць. — Як есмо перебули юж і найгіршу поневірку, і голодівку, і тифус і червінку — то, видно що ше маємо жити... Ка'у вам: аби тільки рак свиснув, то їм приїде остатна година... До того чесу треба тільки пхати в себе всьо, що дадут і слухати, що в траві пищит... Та що я буду вас вчити? Ви в мене тільки розуму тромфуєте, а самі всього того юж ліпше від всіх знаєте — гі-гі-гі!

Робочі внесли на ношах кілька таких в'язнів, що зовсім не могли рухатись. Скидали їх на сінники, ніби дерев'яні колоди. Хворі кривили свої обличчя і квиліли з болю. Ось один із них випав із ношів та, заливаючись потом і слізьми, розпучливо кричав:

— Мамо, моя рідна! Йой, мамо... Пани, прошу вас: добийте мене!

— Буде юж ту радість, як ше принесут тут з пару отаких кавальців! — чував потилицю Максимович. — Хто то їх буде двигати до — параші?..

— Аво, дивіть, дивіть! Ще таких ту бракувало! — вказував Гриць на трійку „цуваксів", яких робочі турлили в потилицю і силоміць вганяли до камери. — Та ж тих во три, то юж напевно — варіяти! Дивіться, пообдиране тото, побите... А тамтой во тільки в білизні і, бігме, босий!.. Аво, ще й сміється! Не знати, чи з нас, чи зі себе?.. Во той знову мухи лапає, чи щось таке, а тамтой дивіть, юж на вікні!..

✱

Кожний день робив щораз то більше діймаву журбу, як видержати оте все, що тут діялось, де набрати нервів, як прогнати від себе вічний неспокій, тривогу, відчай? Життя переганяло тут усі несказанно страшні твори найбуйнішої

людської уяви. Випадки клекотіли розгульним виром і бігли кудись, навмання, з карколомною швидкістю.

В мені вмирали поволі останки всього того, що було в мені ще людське. Їх добивала, душила непомірність людських страждань. Під впливом втоми і різних страхіть мені мішалося в голові. Я дурив себе, що все те, що майже кожного дня доводилося мені тут бачити, — це тільки якийсь злющий кошмар-сон, що його снімо з перервами, снімо, будимося й радіємо, що це не була дійність, засипляємо і — знову снімо те саме без кінця, без кінця...

Минали дні, довгі, як віки, а отой злющий сон із малими перервами тривав у всій його величі жаху, безодні болю та безмежжі терпінь.

В метільні ночі можна було чути, як плаче і стогне вся тюрма...

*

Був пізній вечір. За вікном ревля хуртовина. Дижурні перечислили вже нещасних мешканців „одинки”, змінили велике ярке світло на мале, тьмяне та сказали сакраментальне: „Ложіться спати”. П'ятдесятку дідів і калік спроквола обіймав сон. Несподівано тихо відхилилися двері. Ввійшов високий, худий дідуган. Він зразу присів на першому, вільному сіннику. Його огорнула не то втома, не то сонність. Раптом він хотів підвестися зі сінника... хотів щось комусь сказати, вирячив очі... випроставсь... щось замимрив, розкинув руки і впав лицем до долівки, впав так, як би востаннє падав у ніжні, пестливі материні обійми... Не вспів навіть нікому сказати свого прізвища!

По камері перелетіла якась гаряча струя. Щось стрепенулося під серцем і, здавалося, вирвалось, вилетіло з грудної клітки та лиховісним танком закружляло понад головами півсотні сонних недобитків безсердечної долі, завернуло, знову закрутилось у шаленому вирі, бо це знову щось стається, щось нове діється...

...Нещасний Олійнику! Бідний бляхарю з Городецької вулиці у Львові! Не смійся, дорогий мій, так страшенно! Чого, навіщо так шалено сміятись? Навіщо реготати аж так, що мене дрижаки прошибають і — ще хвилинка, ще друга — я теж вибухну таким самим реготом?.. Бачиш же, бідаку, що півсотні твоїх товаришів спить уже — не буди ж їх! Та ти далі регочеш... Ні! Ти ось несподівано замовк, стягнув брови,

заскреготав зубами, іскри божевілля посипались з твоїх очей, тобою струсонув гнів і ти закричав:

— Суду! Кари! Кари ім!

Голос Олійника гримів непомірною силою, ступенювався нечуваною потугою люті і погрози, а сам він був немов уосібленням всієї людської кривди... Та раптом Олійник затих, попав у якесь отупіння, чи байдужість і німо дивився у якусь точку перед собою...

Це були останні тверезі його слова...

З-поміж куп брудного, порваного, вонючого лахміття, з розкуйовджених чуприн і землисто-чорних, зарослих облич тривожно визирали десятки зачервонілих очей.

— Що таке? Що сталось? — питали ті очі.

Хтось торкав дідугана, що з розхрещеними руками лежав і не рухавсь.

— Вже готовий! — повідомляв той хтось коротко.

Безногий злодій гієною підлазив до річей дідугана...

Епілептик Рачек зі Зимної Води під Львовом, що мав тільки кусні літнього плаща і великі, сині очі, зірвався раптом на рівні ноги, повів довкруги якимсь, як би смертельно переполоханим зором і вриваним, гарячковим голосом запитав:

— Може хто з панів має дзеркальце? Я вже більше року себе не оглядав...

— А йдеш ти, ідіоте, спати? — роптав на нього хтось із його сусідів. — Я дам тобі зараз дзеркальце, та таке, що шляк тебе графить! Дивіться не варіята! Люди сплять, а він про якесь там дзеркальце думає... Чи бачив хто таке? Лягай, йолопе, бо зараз чоботом тебе припрошу!..

Та інтервенції чобота не треба було. Рачек знечев'я поси-нів, на його устах виступила біла піна, він випрямивсь, викривив страхітливо лице, затрусивсь, задрижав заскавулів як собака і гелнув на долівку. На долівці він гупав раз-у-раз головою об дошки, підкидавсь усім тілом угору і з грюкотом летів униз, стягав конвульсійно ногами, надимав грудну клітку, немов коваль свій міх, стогнав, квилів і наче молотами гатив кулаками об дошки, аж луна йшла... Отой жажливий його танок щораз то прибирав на шалі, ріс на силі і бистроті, аж урешті осягнув свій вершок. Рачек пішов викрутасами по камері, пручався, вивсь карбульцем по хребтах і головах своїх товаришів, калічив і толочив тих, що не вспіли вступитись йому з дороги, клаптями лишав.

на них піну, при чім стогнав і ревів, як роздратований бугай. Хтось укінці додумавсь, що треба його придержати. Тоді повзли до нього каліки і прилягали його цілим тягарем своїх тіл. Рачек уже тільки здригавсь, форкав носом і хропів. Потім ревно плакав, аж схлипував і тихим, повним скарги голосом благав:

— Перенесіть мене на моє місце, — я не можу сам навіть підвестись... Приступ уже пройшов... перенесіть... я зараз засну...

Старі і каліки волікли хворого на його сінник. Але оце зривалися Жехович, Кавецький, Шеллер...

Всі вони, сердечні, відтанцювали свій кошмарний танок... Танцювали, доки не потомились і не втихли... Потім, як і Рачек, плакали, проклинали долю, світ, людей, смерть накликали, щоб не барилась...

І день і ніч, і ніч і день...

*

Колишній управитель маєтків графа Замойського десь у Жовківщині — хай вибачить мені, що я не запам'ятав його прізвища — нараховував вісімдесят років... Він ніколи не вмивався і не чесався. День і ніч лежав на сіннику і мочив на нього... Ніхто його не доглядав.

Раз сказав мені, що він ніколи не мав у собі нічого з панської гончої собаки... Зате українські селяни мали величати його — „батьком”. Він був поляк, але казав, що любив українців. Перед багато-багато роками заступився був навіть перед владою за маляра Устіяновича, що, розмальовуючи в його селі церкву, намалював був картину пекла з казаном, у якому чорти смажили: графа Замойського, повітового старосту, маршалка повітового відділу і інших тогочасних кацків у Жовківщині. Подібність облич на картині була така велика, що це звернуло увагу влади. Маляреві грозила тюрма за „вивротову пропаганду”, але завдяки управителеві вся справа скінчилася на тім, що маляр був приневолений намалювати в казані інші обличчя...

Управитель не міг ні трохи ходити. Його худі ноги тремтіли і угиналися, скоро тільки пробував звестися на них. Він кречав і лихословив, кілька тижнів він з'їдав, що йому давали, сидів, дихав, рухався, але, так і здавалось, що він уже мертвий. Одного дня він задубів, сидячи...

Так умирали тут усі ті, що не мали вже сил довше держатись. На місце одних трупів, що їх майже кожної днини

виносили, приганяли або приносили інших, ще живих трупів, і так це чергувалося тижнями і місяцями.

Ті, що в них була воля і відчай, трималися довше. Вони говорили:

— Щоб тільки захопити весну, а там якось воно вже буде...

Та не одному й з них сусіди казали „добраніч”, а ранком тільки задумано покинували головами, як його виносили...

*

— Ота наша „одинка” — це справжнє пекло — казав я одного дня до Максимовича. — Але воно з усіх пекел найсумніше, воно нудить мене, бо замешкують його дуже нецікаві чорти...

— Ая, маєте „рихт” — притакував Максимович. — Від дверей, здовж аж до другого вікна самі рідні або стричні брати святого Валентого і варіяти... Під отов стінов, що напроти — сама шляхта, самі еднорали і полковники, що то ще навіть і ту пиндючаються та ніц нироблять, тільки сваряться гей тоті баби або дивляться, щоби хто приніс їм готову добавку... А тих во кільканайцять колярів — то самі бацяри і маркіранги. Їм тільки едно жертє в голові. Ка’у вам, що три коні денно, таки зі всім, з копитами — для них замало! Або той во цілий інжінер Барвіч, та то прожора, якого я ще ту не видів! Три добавки нераз бере, як пес, настоячки їх вихлипче і стає ще за четвертов... А сендзя Терліковський зо землі визбирує того, що посмітюхові з хохлі випаде... Бігме, на власні очі колись том видів! А як він, еден з другим, окраєнців не любить! Та нам на тім залежит так, як псови на петій нозі — аякже! Може Бог дасть, що незадовго тих, як ви ка’ете чортів, юж виженут назад на корпус, а на їх місце приженут яке цікавіше чортовине...

*

Іноді заходив до нас лікар, москаль Колесніков. Він казав, що в кімнаті велика задуха і сморід та що через те так багато людей тут помирає... Коли відчинили вікна, всі старі нарікали, скоро вдягали теплу одіж, трусились і твердили, що від смороду ще ніхто не вмер, а від простуди майже всі вмирають... Лікар добродушно всміхався і говорив, що старим найкраще б було сидіти дома, а не вештатись по криміналах... Тоді сімдесяткількалітній генерал Кольмер відповів йому:

— Ми зовсім сюди не просились і не спішились! Нас

стягнули з печі силоміць і пригнали сюди, та ще чорт-зна завіщо! За те, що тому двадцять п'ять літ чоловік був якимсь там австрійським гефрайтром або належав до якоїсь дурної партії...

Лікар далі всміхався і казав:

— НКВД, дядя, знаєт, што делает...

Сухітник Фалда, що вже від кількох місяців умирає, а потім знову оживає і далі живе, скаржився на кашель і прохав якихсь ліків.

— Ліки вам уже не допоможуть — ніжно відповів йому лікар. — Вам, голубе, треба не ліків але добрих харчів і — волі. Мав би я змогу, дав би вам і одно і друге... А тепер самі подумайте: як мені вас лікувати?

Та мене ні трохи не зворушила ота переніжнена щирість москаля.

— Тепер саме він здібний на найжорстокіше діло! — думав я. — Адже ж оповідали мені очевидці, що москалі плачуть і мордують...

Лікар походив іще хвилинку по камері й на відхіднім заявив, що багацько в'язнів уже зовсім хороше себе держать і навіть добре виглядають...

Ота його заява ворожила якусь неминучу зміну.

*

— Ану, все вихадіте, все, бистрее! — гукав наступного ранку той самий Колесніков і гонив усіх мешканців „одинки” на коридор. — Бистро, бистро! Собірайте вещи і вихадіте на камісію... Все, даже інваліди, только бистрее, бистрее, бистрее!

В'язні зривалися зі сінників, вдягалися, збирали свої достатки і, як тільки могли, швидко виходили на коридор.

— Бистрее! Бистрее! — підганяв їх лікар.

Старі задихувались, інваліди падали один почерез другого, але точно виконували наказ.

Максимович метнувся і собі до своїх речей.

— А ви куди збираєтесь, Грицю, — зупинив я його.

— Як то куди? Туди, куди всі, — відповів, здивований моїм питанням.

— Лежите, то лежіть каменем і навіть не рухайтесь! — сказав я йому. — Як прийдуть до вас, кажіть їм, що ви хворі та що не можете ані кроку зробити...

Ще хвилина і в камері лишився полковник Чехович, кілька божевільних та нас два.

— А ви пачему не вихадіте? — раптом присікся до нас Колесніков.

— Хворі... Не можемо, — відповіли ми, не рухаючись.

— Харашо! — сказав і метнувся до божевільних.

Вони купкою стулились на сінниках і думками, так і бачилось, блукали по незбагннутих шляхах тільки їм знаного світу. Їх ні трохи не обходило все те, що довкруги них діялось.

— Как твая фамілія? — запитав лікар Олійника.

Та Олійник навіть не дивився в його бік.

— Што с нім? — питав нас лікар.

— Це божевільний — відповідали ми. — Це ціла група божевільних...

— А как ево фамілія?

— Цей Олійник, а про решту і не знаємо навіть, хто вони...

Олійник знечев'я вибухнув голосним реготом.

— Как твайо імя, Алейнік? — спитав знову лікар Олійника, скоро тільки він заспокоївсь.

— Олійник! — врубав божевільний.

— А по батькові? — питав далі лікар.

— Олійник! — рубав далі божевільний.

— А твой год ражденія?

— Тисячу сімсот п'ятдесят!.. — випалив Олійник.

Лікар махнув у його бік рукою і звернувся до іншого божевільного, що сидів голяком і преспокійно ссав великий палець своєї правої ноги.

— А как ти себя чувствуеш? Здоров? — спитав його.

— Я був би здоров, якби зів іще зо два літаки... Бо ті танки, що їх я колись то з'їв на вечерю, зовсім мені не помогли! — відповів божевільний, не перериваючи своєї улюбленої звички.

Далі лікар уже й не питав. Він вибіг у коридор і вслід за тим ми почули:

— Ви все сімулянти, сукіни сини! Ви не бальние, еслі можете ещо хадіть і даже бежать... Настоящі бальние остались там, на матрацах, а ви пайдьоте сейчас по камерах. Ну, пашлі!

Максимович сміявся:

— І треба було їм всім показувати, що ще можуть ходити, ба й бігати? Ото раз дурні! Та я й не дивуюсь. Тоті москаліска — то добрі лиси! При них і гадувати, і еднорали навіть

дурніють! Жидова навчила їх такої бештефранції — аякже! Во ше хвилька бракувала і, якби не ви, дай вам Боже ще копу літ прожити, був бим юш на корпусі — аякже... А во той сінник для моїх бідних ніг значит багато, о, дуже багато!

*

За кілька днів „одинка” була знову заповнена хворими, старцями, каліками. Вернулось назад чимало і тих, що вже тут були. Вони всміхались і говорили:

— Один, вибачте, „врач” гонить нас звідси, а другий назад приганяє. Один каже „давай вперёд”, а другий „давай назад”...

Біля мене примістивсь високий, білявий Михайло Соронь із передмістя Любачева. Це незвичайний хлопець. Він має пострілену ногу. Постріл одержав підчас спроби переходу кордону. П'ятка їх була. На самім кордоні наткнулись на сторожу. Відстрілювались, бо мали зброю, три згинули, а Михайло з молодшим своїм братом були важкоранені і — попали „в полон”... Михайла з братом жде — розстріл, та він каже:

— Раз мати родила...

Йому тільки трохи совісно, що за його намовою пішов із ним молодший брат, а родичі лишились, бідні, самі-самі-сінькі...

Михайло приліг до мене цілою своєю душею. Він дбає за мене, обпирає й обшиває мене, ділиться усім зі мною. Він навіть їсти не хоче тоді, як я не їм і приневолює мене тим нераз на силу хлєптати юшку з якоюсь огидливою олією...

Біля Максимовича лежить Петро Віхоть з Бузька. В нього теж нога з раною і його історія зовсім схожа на історію Сороня. Петра перевезли сюди з Замарстинова. Підчас допитів він переходив тортури. Замикали його ще з двома в'язнями до такої тісної пивнички, де вони не могли ні випростуватись, ні стояти, ні сісти, ні лягти... У пивниці не було ніякої вентиляції й замкнені там в'язні душилися з недостачі повітря і скоро мліли. Тоді енкаведисти витягали зомлілих, відливали їх водою, били і назад вкидали до пивнички... Петро тричі переходив такі тортури і довго після того хирлів, зате вчитель із Городеччини, Шевчук, що його разом із Петром катували, не видержав мук і, скоро тільки вернувсь до камери, — згинув...

Петро називав мені багато-багато визначних українців,

яких сам зустрічав або чув про них, що караються в Замарстинівській каторзі. Я запам'ятав такі прізвища: през. др Кость Левицький; кол. посли: др. Дмитро Левицький, др. Степан Біляк, Володимир Кузьмович, В. Целевич, Д. Великанович; кол. сенатор О. Луцький; др. В. Старосольський; журналісти: др. Іван Німчук, Михайло Струтинський, Володимир Дзісь, О. Матла, С. Рудик, М. Чорній-Розенберг і др. М. Заяць.

Майже кожного дня по вечері всі хворі українці, що були на „одинці”, сходилися в мій кут на передсонну гутірку. Кожний щось оповідав, а всі спільно журилися тим, що далі буде. Велике враження зробило раз на всіх нас оповідання красномовного, поважного, ще не старго господаря з Равщини, Ярмоли. Він з надхненням оповідав про те, як большевики відучили були його вже навіть — їсти...

— Я не жартую, прошу панів, — казав Ярмола — але так таки й було: цілими місяцями я дослівно нічого не їв!

— А чим же ж ти тоді жив? — питав Ярмолу його земляк Завада.

— Чим жив? Горілкою! Закрадусь, було, нічю до крамаря кооперативи, візьму в нього пляшку горілки та й назад зникаю... Двічі або тричі в день закроплюсь тією гірчицею та й далі блукаю, як бездомний Сірко... Жінка нераз курку спече, пирогів наварить, винесе мені оте все до лісу, та я, бігме, не пригадую собі, чи коли торкнувся отих ласощів... Не йшло в глотку і — кінець! Відучили мене большевики їсти і — кралка.

Питаєте, як до того прийшло? На це, мої пани, годі відразу відповісти. Таки зараз, як тільки прийшли оті пекельники, я чув, що для таких, як я, не буде життя. Оте почуття відібрало мені всю якунебудь життєву радість. Сонце світило, але не для мене... Пташки щебетали, але їх спів скидався на глум... Мені опали руки. Я ходив, як не свій, і хоч ніхто ще мене не займав, то я ані хвилини не мав спокою та не міг собі ніде місця найти...

Навколо мене йшло життя. Люди якось жили; орали, сіяли, суперечили, слухали мітингів, удавали, що брехуни їх переконують і, як колись, родились і вмирали...

Та прийшла весна, перша сталінська весна і — колективізація. Тоді пустили злoding і всякого роду босячню — на село. Село принишкло і як би застигло в тривозі, босячня, немов ота тічня хижих, голодних вовків довкруги безброн-

ної овечої отари, ввихалась довкруги села, вила, скалила зуби, провокувала, денунціювала... Ніхто в селі не знав, де закінчить днину, чи в жінки, чи в тюрмі, чи в транспорті на Сибір... А все таки, люди, мабуть, іще ніколи не були такі ласі до життя як саме тієї весни. Багато з них підлилось і кожний хотів спасати свою шкіру, а босячня рада...

Одного дня я довідався, що для мене вибила вже чорна година. Сільський совет у порозумінні з НКВД засудив мене на заслання. Переді мною стало страшне марево кидати свою батьківщину і душним, худоб'ячим вагоном їхати разом із ріднею по загибель — на Сибір... Я мав до вибору: піддатись жорстокій долі або боронитись. Іншого виходу не було. І тоді я те тільки гаразд зрозумів, що прийшли голодні звірі зі сходу і напосілися мене пожерти; ба, не тільки мене! Вони хотіли пожерти й мою рідню, моїх друзів, сусідів, усіх порядних людей і добрих українців. Ось уже й пащу свою, ненаситну, роззявили оті звірюки, щоб нас проглинати і на наше місце насадити чужинну та „рідну” зрадливу голоту, щоб вона на нашому прадідному, кривавому дорібку розживалась і доконувала тих, що ще встоялись...

Я ходив, мов юродивий, і наслукував. Я чув довкруги багато прихованих шумів, чув, як серце мого села, як серце всіх сіл билися смертельною ненавистю до найдника, чув, що назріває кривава розправа і тому вирішив — боронитись!

Одного вечора відпорпав я свого кріса, отого самого кріса, що ним і моїми молодими грудьми колись давно-давно, а здається, ще вчора — боронив рідних загумінків... Якесь дивне дрижання прошибло мене, як осиковий листок, я трепотів увесь, а в висках забило молотами, коли взяв до рук холодну, блискучу зброю. Пекуча жара наповнила мою душу. Щось раптом у мене заридало і повело мене в чарівну країну прогомонілого минулого. Пробудилася в мені моя молодість. Скільки це літ тому? Ах, — двадцять і три...

Застогнали над моєю лисою головою листопадові вихри, зашумів темний бір, що по ньому скрадався я, йдучи на перші, нічні чати...

Я покинув дім, покинув дружину і дрібні діти та повіявся неметеними стежками...

П'ять нас ціле літо травленими звірами скривались по нетрах лісів. Жінка з дітьми теж, немов ота перепілка зі

своїми малятами, просиджувала цілі ночі дебудь, під корчем, у борознах, щоб тільки не в своїй хаті...

Аж одного жовтневого дня минулого року прийшла — кришка. Ми сиділи у кущах на узлісі та, як звичайно, з тугою визирали наших зв'язкових. Значев'я за нашими плечами залунали стріли машинових карабінів. Ми метнулись в протилежній бік лісу, та звідтіль градом посипались на нас кулі. Тоді ми подались у сторону шляху, але на ньому чатували вже стійки енкаведистів. Ми були — оточені.

— Що робити? — запитали ми себе і вирішили згинути, але вбою...

На узгір'ї, в кущах, ми зайняли оборонні становища. Москалі наступали і з двох боків сипали на нас вогнем. Я одержав постріл у руку, та товариші мої далі відстрілювались, здається, одної кулі даром не пускали, аж укінці — не стало набоїв...

Ми піддались. Нас вели в напрямі шляху. В туманах куряви мчалось вантажне авто. Воно наблизилось на таку віддаль, що ми могли вже розпізнати, хто і кого на ньому везе. Ми глянули і похололи — автом їхали наші родини...

Я кричав:

— Стійте! Беріть мене! Мене беріть...

Та авто промчалось. Я тільки здоровою рукою кинув жінці і дітям на прощання...

Ярмола замовк, заціпив зуби, його губи дрижали, а по лиці котились і падали на долівку грубі сльози. Та він скоро добув хустину, витер нею очі, глибоко-глибоко зітхнув і лагідно промовив:

— А тепер, мої пани, хіба вже розумієте, як і чому оті пекельники відучили були мене — їсти?..

*

Від кількох днів уже зовсім не було морозу. Дні ставали щораз то довші, щораз то ясніші і тепліші. На подвір'ї сніг почорнів і на очах танув, а з дахів капало, аж гуло.

Хтось сказав, що сьогодні перший день календарної весни.

Ах, навіщо він це сказав! Сьогодні саме рік, як я тут!

Навіщо отой хтось мусів мені пригадати про те, що йде весна, що я вже цілий рік караюсь в отих холодних, сірих мурах — навіщо? Мені, здається, легше було б, коли б не знав про те все. Тоді я може не шукав би був самотности, не дивився б був совою на все мое оточення, не трусила б

була мною лихоманка страшної нетерплячки, не палила б туга, не мучив би несказаний жаль за марно втраченим цілим роком... А так? Мені сорок років, а я не думаю, що я всього на рік зробився старший, ні, я думаю, що це вже глибока-глибока старість і кажу собі:

— Це останній рік таке мені заподієв...

Роблю підсумки страшних моїх цілорічних переживань, не вірю в їх дійсність і питаю себе:

— Хіба ж так насправді було? І відкіля набрав я сил вдержати оте все? Як дивно, що я ще не збожеволів! А може я вже божевільний?..

А втім, я розумію, що дотепер я пройшов тільки частину отого страшного, мученичого шляху, що його, не знаю, за які провини, судилося мені аж до кінця пройти.

— Який буде останній етап отого мого мученичого шляху? Чи буде той шлях аж до кінця такий, що чейже якось буде можна його пройти, чи вже завтра, післязавтра, за тиждень, натраплю на ньому на такі прірви, яких не в силі вже буду проскочити і — впаду?..

Оці питання не сходили мені з голови і томили і мучили мене.

Та я, як лише міг, так відганяв від себе оту самолюбну тривогу, розвівав чорні думи.

Гинуть же молодші, кращі, розумніші, вартісніші за мене... А скільки ось у камері таких сіромах, що є далеко більше нещасні як я! Ось хоч би перший Бороденко з околиць Кам'янця Подільського. Він не має навіть і тридцяти років, а який він бідний, який дуже бідний! Він має обидві руки тільки до ліктів... Він не має чим навіть їжі до уст занести й його, ніби оте немовля, годує Малиновський з Винник. І не якомунедь дурному випадкові Бороденко завдячує своє страшне каліцтво, ні! Він придбав собі його як герой у боротьбі з червоним режимом. Його батьків виселили на Сибір, а він сам був змобілізований до армії і служив у Тернополі. Коли довідався, що сталося з батьками, дезертирував і підмовив до дезерції ще сорок молодих українців. У повному военному виряді подалась ота ціла група в родинні околиці Бороденка, де більше півроку криваво мстила народні кривди. Тремтіли комісари і жидова перед отим очайдушним загоном, який збільшивсь був уже до сотні людей, тремтіло і само НКВД, бо загін мав усяку допомогу від населення. Та прийшла зима і з лісів треба було тікати до хат... На

самий святвечір наскочило НКВД на частину загону, що в ній був і Бороденко. Пішла нерівна і нещадна боротьба. Хто згинув, хто втік, а Бороденка оточили в криївці. Бороденко героїськи боронивсь, та ось влетіла ручна граната до криївки... Бороденко схопив її, щоб відкинути, але наступила експльо́зія і — пропали обидві руки.

— Мені не цікаво вже жити, — казав Бороденко — та ще може побачу, як будуть їх бити — тоді й помру...

Або отой молодий Іван Барабаш із Холмщини, що з розпуки вчора тут повісився... Іван Кіт із Глібович у Бібреччині, що недавно закінчив отут життя... Іван Король, молодий, гірський орел із Закарпаття, учасник визвольних змагань з 1939 року, що пробував перейти аж три кордони, щоб тільки дібратись „до своїх”, а тепер оце лежить і догаряє від побоїв, — усі оті „Івани без роду і без долі”, всі разом і кожний зокрема мають свою життєву казку, гідну увіковічнення золотими буквами в золотій книзі.

Та я не хочу, не можу, не вмію вже вислухувати таких казок, бо бентежить мене весна...

Весна з її лагідним вітром, що інколи заблуканою пташкою забігав крізь вікна до камери, з її безперервним гулом за дня і з глибиною нічної німоти, перериваної божевільними криками, що линули зі слідчих камер — ота весна діяла на мене як блекота, йшла на мене, як нещастя, яке ніколи ще мене не зустрічало...

По безсонних ночах, коли в голубому, світанковому тумані я ловив заграви нових, щораз то кращих, щораз то ясніших, щораз то тепліших весняних днів, та казав собі:

— Так гноблять, так мучать — людину!

*

Я лежав лігма на сіннику і почував себе так, як може почувати себе в'язень, інвалід і хворий в одній особі...

— Цього всього рішуче забагато на одну людину — жалівся я моїм найближчим товаришам недолі, як раптом увійшов до камери лікар, якийсь — як казали — Руденко.

Лікар оглядав по черзі в'язнів і майже половину з них визнав здоровими і виписав на корпус.

— Как чувствуєш себя? — мучив він кожного хворого стереотипним питанням, поки починав оглядати.

Хворі домагалися ліків.

— В тюрмі ми не дікуємо, тільки підтримуємо — всміхався лікар. — А втім, — продовжував він цинічно — до тюрми

треба звикати, бо як не звикнеш, то здохнеш, а не здохнеш, значить, видержиш...

— Ну, а как ви себя чувствуете? — звернувся він урешті до мене.

— Як король Крез, — відповів я зовсім серіозно.

— Крез? А хто ж це такий, той Крез? — запитав він менше поважно.

Я всміхнувся:

— Про короля Креза знає в нас усякий штубак...

— А хто це такий штубак? — запитав він мене знову.

„Напитав я собі біди!“ — майнуло в голові, але з клопоту вибавив мене директор „Українбанку“ в Мостиськах, пошти-вий Степан Байдала.

— Штубак — це людина більш-менш зі середньою освітою... — випалив він, не заікнувшись.

— В мене „тоже“ середня освіта, але про короля Креза нас не вчили, — сказав винувато лікар.

— Як позволите, то скажу вам, хто це був Крез, — заоферував я йому безплатний „урок“.

— А пожалуйста, пожалуйста!

— Крез — говорив я йому — був лідійським королем. Це був найбагатіший король старовинного світу. Своім скарбам він не знав ліку, жив у вигодах, слуги приносили йому „щї“, а може навіть і вареники, словом, жилось йому достоменно так, як ось тепер мені на оцьому сіннику... Одне хіба різнило нас — це те, що Крез раз-у-раз рахував гроші, а я рахую — воші...

Камера не втерпіла і вибухла голосним сміхом.

Лікар зніяковів.

— Ви інтересний парень — держіться! — сказав мені, видолячи, але з того часу не докучав уже більше нікому стереотипним: „Как чувствуешь себя“.

✱

Камера змінила знову своє обличчя. Половину в'язнів перегнали на корпус. Пішов туди і Соронь, Він плакав, прощаючись зі мною... За кілька днів камера знову заповнилася різними людьми. Усіх мешканців „одинки“ Максимович називав — людським шмельцем...

— Бо то, як дивлюся на тото всьо, пригадується мені — коваль. Кожний, вважаєте, коваль має таку кучку, до якої скидає всяке старе і поломане залізо, що називається —

шмельц. „Одинка” — то тота кучка, лікарі НКВД — то ковалі, а ми — то ніби той шмельц, аякже!

Цим разом пригнали до „одинки” чимало хворих українських селян і двох, до речі, зовсім здорових жидів. З одним із жидів, що попавсь за перехід кордону, Максимович із жарту ввійшов зразу в конфлікт.

— То ка'єте, ви переходили границю коло Сокаля? — питав він жида. — Границю треба було переходити коло Перемишля, то було би всьо добре...

— Чому мало би бути добре? — запитав зацікавлено жид.

— Коло Сокаля, вважаєте, границю переходять тільки самі вороги йорданського союзу і шпигуни... Бушівники юж того винюхали і без того там кожного гарештують і пхають осьдечки, до гарту і дають їм балабухи на признанне. Без того саме і вас гарештували — аякже...

— Ну-ну... А хіба б коло Перемишля не були мене арештували? — питав наївно жид.

— Певно, що не! — говорив поважно Максимович. — Я чув, що без міст коло Перемишля переходят на бушівницьку сторону всі ті, що є з бутівниками за панібрат... Бушівники юж тото знають і, не то їх юж не гарештують, але виходет напроти них з оркестров, грають їм весільного марша, а потім саджеют на маршину і везут до ростераціі на горілку — аякже... Як панібрат, то панібрат, нема шо! Оджи ж ни треба було вам собі мати тото за байбарзо, али йти на Перемишль і булибисте юж доси якимсь комісаром, аякже! Булибисте юж доси паном і вуши та блощиці не були би вам ту воб'їдали пейсів... гі-гі-гі!

Жид видивився на Максимовича, подумав, поскубав бороду, а далі зчинив справжній „рейвах”.

— Ти антисемітник! Ти контрреволюціоніста! — викрикував він до Максимовича та погрожував, що зробить донос.

І був би напевно сповнив свою погрозу, коли б Максимович не зацитькав його цигарками та хлібом...

Другий жид — це був злодійський туз, бандит і горлоріз Куба (Іцик) Розенберг. Він чванився передімною, що в перших днях після приходу большевиків захопив у сейфах „Центробанку” при вул. Косцюшка у Львові — аж шість кілограмів золота...

— Як би так настомпіла яка змяна, то пан напевно казав би мне за то повешіч, цо? — питав він провокаційно, але я

підсвідомо чув, що він є довіреним НКВД і зводив бесіду на зовсім іншу тему.

Тоді бандит присікався до польських політв'язнів і цілими днями провокував їх:

— То вище нам нашон Польскен, нашон коханон ойчизнен затрачілі, ви йон пшежарлі і пшепілі, — Ви вешалі беднего злодзея за то, же скрадл кавалек хлеба, а саміще крадли міліони, як крукі! Ви не генералове, не сендзьове, не прокуратожи — ви дегенерачі, садисці, людожерци! Ви тераз ту, на тих десках курусеце ваше хоре суменя, але то шкода! Вас давно юж тжеба било на кавалкі пошекач!.. Ах, ж якім нашладжанем я би вас потржебивал ржнюнч — чодженне по кавалечку, а потем паси виржинач, як конаце, як венжамі віецесен в булях і слухаць, як надаремне скомлеце у мне мілошердзя!..

Звироднілий бандит завертав очима, шкірив зуби, скреготав ними, облизувався як хижак, що почув запах свіжої крові, пруживсь, дрижав і, видно було, зі справжньою насолодою, зі справжнім жидівським садизмом вимовляв оці жорстокі слова.

Студент Ковальський з Брюхович, що пробував тікати з тюрми і мав пострілені ноги, дибав тоді на милицях до мене і шептав:

— А еще нам, студентом, нераз за зле бралі, якісьми часем тих кудлаюф палками витржепалі... Кажди з ніх такі, як тен Розенберг!

*

Весна була химерна; раз була вона прудка і щедра, тоді в одну мить вона змила проливнем кучугури снігу на тюремнім подвір'ї, але наступного ранку вона сказала і тоді в'язні оглядали такі ж нові сніжані кучуруги...

— Буде запізнена весна — ворожили песимісти — а з нею буде запізнена і наша воля...

— Нічого подібного! — перечили оптимісти. — Саме все буде в пору!.. Хіба ж не відомо, що коли весна спочатку капарить, то при кінці ясніє? Я вам кажу...

— А я вам кажу...

І починалась хвороблива, довга, смертельно-нудна дискусія-суперечка, одна з тих, що ніколи не мала свого ефективного закінчення.

— Пани! Хто дасть закурити, той матиме в мене цілий

день рацію! — даремно намагавсь перевати дискусію Ковальський.

Врешті він таки „розкрутив” у когось якийсь недокурок, закурив і недовірливо дивлячись на сусіда, щоб той, бува, не вихопив у нього з тяжким трудом здобутого „шлюга”, рушив маршувати на милицях, підспівуючи до кроку:

*Вихадила на берег Катюша,
На високій, на берег крутой...*

Я дививсь на подіравленого кулями студента і думав:
— Що може молодість! Вона, здається, навіть і під „стенку” стає з усміхом і співом...

Я розумів тоді теж, яким могутнім чинником у житті є „воля до сміху”, що її, мабуть, забув вплести до своєї філософічної системи великий Ніцше...

Насправді! Немає на цім світі нічого такого, з чого не можна б було посміятись. Можна сміятись навіть із власної глупоти, із власного каліцтва та навіть із найбільшого нещастя. А в тюрмі кожний воліє якнебудь засміятись, щоб тільки не плакати, — сміх лицьох тут гідності мужньої людини.

Ковальський перейшов камеру туди й назад. Дальший прохід заборонив йому харциз Розенберг.

— Юж сен скончили ваше академічне вибрикі з палкі, каштети і жілеткі!.. Тенди можна шпацеровач тераз тилько нам, єврейом!

Проміжину поміж сінниками Розенберг назвав „Єврейською вулицею” і заявив, що „неєвреям” ходити по ній не вільно...

Ковальський ставав тоді біля вікна, нюхав повітря і казав:
— Пся креф! Юж добже пахне вйосном! Як би не тен кримінал, то человек зараз поехал би до своїх Бржуховіц і навет на кулях гасал би з дзевчентамі по лесе...

Жидів викликали кудись кожного вечора і за якийсь час вони поверталися в камеру — зі свіжими цигарками. В'язні здогадувались, що вони ходили звітувати про настрої у камері... Одного разу їх викликали і вони більше вже не вернулись.

— Хвала Ці на високосці!.. — христилися всі, не тільки польські політв'язні і віддыхали з полегшенням.

✱

Ніде, мабуть, у цілому світі не політикували люди стільки і так пристрасно, як у советській тюрмі. Якимнебудь, хоч би й наймарнішим подіям, що про них вістка інколи прямо казковими способами доходила до тюрми, в'язні надавали звичайно перебільшене значення, коментували їх на всі можливі лади й, очевидно, робили найкорисніші для свого становища висновки. Політикували всі нації, всі суспільні групи, всі стани.

А вже найбільше політикували поляки. Вони добачували нераз перемоги там, де були найочевидніші невдачі, і навпаки. Цим виставляли себе на глузування навіть перед невченими селянами.

Одного дня покликали когось із наших селян на перев'язку ран до амбуляторії. Селянин вловив момент і „свиснув” там якусь стару газету, що, між іншим, писала про назрівання якихось внутрішніх конфліктів в Італії. Радість поляків була з цього приводу така велика, що вишукували на дні своїх торбин усе, що мали, і ділилися навіть зі своїми ворогами...

Бо й як же ж! У слухній хвилині хтось когось, як це вже було зрадить, а там... а там...

Наступного дня пощастило й мені роздобути свіжу газету, але сусідам під протилежною стіною я вже не дав її прочитати.

— Ну й що нового? — почали вони наполягати, знаючи, що я читав свіжу газету.

А я їм у великому секреті:

— „Дуче” вже — втік...

Трохи не задушили мене на radoцax!

— А я не казав, що так буде?.. А я не говорив? — шуміли вони цілих два дні між собою.

Третнього дня мені знову вдалося роздобути газету. Товстим друком виднівся на першій сторінці страшний своїм змістом „лозунг” Горького:

„Пам'ятайте, товариші! Живемо і працюємо в часі війни. Внутрі і довкруги нас вороги, яких треба знищити. Треба знищити їх за всяку ціну без жалю і крихти милосердя, не зважаючи на сльози і зітхання професійних гуманістів!”

Я заглиблявся в оці холодні, тверді, мов криця, невблаганно-жорстокі слова. Мені ввижались вже кошмарні картини масової різни, як ось сусіди знову присікались:

— Ну, і як? Як там в Італії?..

— „Дуче” зловили і посадили назад на давній стілець! — закомунікував я їм досадно, але серйозно.

— Як зловили? На що зловили? — гарячкувалися сусіди.

— Не інакше, як на аркан мусіли його зловити... — відповів я, щиро засміявшись.

Скільки сусідських „сярчистих” проклонів упало тоді на мою голову — не знаю. Знаю тільки те, що кілька днів підряд наші селяни мали атракцію, а сусіди не балакали зі мною.

Зчасом одначе все було впорядку. Колишній директор фірми „Гартвіг” у Львові, шляхтич Сас-Топольницький, визнав, що я „набрав” сусідів по-мистецьки і політика йшла далі.

На світі годі без політики, а не то в тюрмі!

✱

Вечорами, коли тюрма завмирала, коли з волі доходила вогка весна і летіли крики та зойки з сусідніх камер, біля вікна ставав епілептик Петро Герман Ковпанюк з Волині та давав нам свої оригінальні концерти. Він по-мистецьки наслідував устами сопілку і свистав-вигравав тужливі мелодії українських народних пісень. Ніжні, м'які тони Петрової „п��скової” сопілки нераз цілими годинами снувались, блукали по камері, як снуються і блукають осінню по полях безвільні нитки бабиного літа... Своїми тонами Петро вів кожного з нас у невмирущий світ краси і поезії, тому камера вмовкала, ціла перемінялася в слух, в одно зливання з синявою весняного вечора за вікном і з тонами та була наче заворожена чаром тієї дивної музики.

Навіть дикі, розреготані, чубаті степовики, що ввихалися ще по підвір'ї, зупинялись раптом, почувши благородні тони, навшпильках підходили під саме вікно і з насолодою слухали музики губного Петрового інструменту. А Петро сперся на підвіконня, прижмурих очі і грав... Його уста інколи, здавалося, не мали вже сил подуги повним голосом і виводили мелодію вже дуже-дуже слабим фальсетом, але знечев'я оживали і знову камера аж ходила від нових тонів.

При кінці отого свого оригінального концерту Петро нагадував скрипачів у пізню ніч, що вже сплять нераз від втоми, але пальці їх іще автоматично танцюють по тонких струнах... Петро зупинивсь тоді на мент, набирив повні груди повітря

і під загальну радість кінчив звичайно свій репертуар жвавою коломийкою.

Петро вмів наслідувати голоси всіх лісових птахів і всіх домашніх тварин. Він, узагалі, був небуденною появою в камері. В приступі епілепсії він виявляв віщий і телепатичний дар. Перед нападом недуги він, звичайно, ставав навколішки і вголос проказував свої оригінальні молитви, хрестивсь і бив поклони на всі чотири сторони світу.

— Слухайте! Слухайте, що я знаю і що я бачив! — алярмував він не раз в'язнів серед ночі.

І справді, здавалося, для нього не існував ні час, ні простір. Незбагнутими очима своєї душі він бачив на тисячі кілометрів різні події і зараз же таки нам про них говорив. Він з математичною точністю подавав нам: які, коли і в якій мірі були бомбардовані міста на заході, скільки і чіх кораблів йшло на дно, коли большевики зайняли Басарабію і т. д.

Одної квітневої ночі він прокинувся зі сну і, сповнений радості, в трансі кричав:

— Слухайте! Буде все — гаразд! Ми — німецькі! Ми всі — німецькі!..

Петро — безбатченко. В часі першої світової війни його мати, волинська сільська дівчина, забрила аж до Гамбургу. Тут Петро прийшов на світ і звідси його друге, німецьке ім'я — Герман. По війні виховувався Петро на Волині у свого дядька. Ще змалку він захворів на епілепсію і тому все своє життя пас дядькові корови. За коровами ходячи, він і навчився грати, чи пак свистіти і наслідувати пташині та звірині голоси. Капосні большевики вивезли дядька, а Петра іменували пастухом свиней у колгоспі та ще й хотіли відзначити його — „орденом першого свинаря"... Петра не манили ці „почесті". Одного дня він утік з колгоспу і хотів прибратись до Німеччини. На кордоні його спіймали й оце вже другий рік він у тюрмі давав у піснях вислів своїй безмежній тузі за тихою волинською стороною...

Петро вмів читати з людської долоні. Сказав мені раз докладно про мое минуле і в менше-більше вірних рямцях намалював мені картину страшних переживань, що мене ще чекали...

— Та вийдете ціло, бо ви не боїтесь ні людей, ні подій...

Це були останні слова його ворожби щодо моєї долі. Не знаю, коли з ним сталося. Часто думаю про нього. Саме в хвили, коли пишу оці рядки, потребую тільки звести очі, а вже

сидить він біля мене, потребую тільки замкнути повіки, щоб відчути, як ніжно гладить він мою долоню, читаючи з неї...

Нераз, коли серед ночі борюся з ремінісценціями страшних переживань, бачу його блідо-ясне обличчя край мого ліжка. Всміхнене добродушно, воно, здається додає мені мужности і витривалости.

Я знаю, він живе десь у світі і з віддалі пересилає мені частину своєї великої таємної сили...

*

Максимовича викликали „с вещами”. Всі казали, він пішов на волю. Гриць був зворушений, коли виходив, щиро прощав і благословив мене:

— Бувайте ж мені здорові тай най вас Бог має в своїй опіці, аякже!

Мене давив великий жаль, коли опісля я дивився на вільний сінник...

Незабаром з'явилися знову „цувакси”. Багато з них пригнали сюди з горішніх кімнат на кількадечну реконвалесценцію. Були між ними старі мої знайомі: Чорпіта, Поколodний, Буць, були й нові: суддя Заяць зі Львова, старенький міщанин Горобйовський, інж. Полішвайко та інші. Всі вони були немов із хреста зняті, хворіли на шлунки. Вони оповідали, що горішня камера сухотників майже вся впродовж квітня вимерла... Принесли вісті про побідний німецький похід на Балкан і про бої в північній Африці. Всі були тієї думки, що німецько-большевицький зудар — це ще пісня далекого майбутнього. Тільки суддя Заяць, а за ним молодий московський вчений Курилеф та молодий, палкий інж. Полішвайко з Дніпропетровського твердили, що цей зудар наступить уже незабаром...

Суддя Заяць — це була вже тільки тінь людини. Він, сердешний, перетяв був собі жили на обох руках у хвилині, як прийшли його арештувати. До смерті хибувала йому ще одна хвилина, та енкаведисти поспішили і загамували дальший сплив крові... Близько півроку суддя жив у тюрмі тільки теплою водою та хлібними сухарцями, бо в нього хронічна недуга шлунку. Аж тепер оце з великим зусиллям вдалося йому добитись того, що перевели його на „одинку”.

Всього одну ніч гостив в „одинці” мій земляк, Наконечний з Городиславич у Бібреччині. Він говорить, що моя рідня давно вже дала на панахиду за мене, а сам він ніяк не міг

мене впізнати, так дуже — казав — я змінивсь... Наконечного арештували всього кілька тижнів тому за невиконання надмірних податків, що ними обложили большевики всі індивідуальні сільські господарства. Він із кістями проклинав большевиків і категорично твердив, що коли не настане зміна, то вже в цьому році виб'є для українського села остання година... Негайно його викликали, ба й сказали навіть, що йде — на „свободу”.

Селянин зі Жовківщини, Боднар, прохав когось щоб завів його до — параші. Боднар зовсім сліпий. Очі стратив він, сидючи більше року в темниці.

— А за віщо ж вас, дядю, арештували? — питав сліпця тепло і спочутливо симпатичний Володя Полішвайко.

— За язик, мій пане, за язик — відповів нещасний старець і сліпець. — Був у моїм селі мітинг у справі ліквідації неграмотности. Якийсь брехун горлав, що в радянському союзі нема вже ні одної неграмотної людини... Коли сказав, що за півроку і в нас не буде ні одного неписьменного, то я не втерпів і перервав йому заувагою:

— Е, та одного неписьменного хіба вже мусите нам лишити!..

— А навіщо б то його лишати? — здивувався брехун.

Я й відповів йому:

— Коли не буде в нас ні одного неграмотника, то якого дідька тоді вибиратимемо делегатом до верховної ради?..

Люди, що були на мітингу, зареготали, бо то, знаєте, в нашій районі назначили були кандидатом у ті велебні делегати одного неграмотного злодія... еге ж! І тільки всього, бачите, я сказав. За те вже караюсь ось тут другий рік. Досі світа-сонця не бачив, увесь час сидючи в пивниці без вікон, а як вивели оноді на допит, то я тільки глянув на весняне сонечко та й — осліп...

*

Всі ми знали, що наближаються Великодні свята. Але коли, в котру неділю, то ніхто вже не міг угадати... На допомогу кликали ми навіть дослідного в таких справах священника вірменського віроісповідання ксьондза Квапінського, що лежав, зламаний паралічем. Але й він не міг нам нічого певного сказати.

— Руска Вельканоц альбо ютро, альбо в настемпном недзелен — зафше на тидзень люб на два пузьней от польскей... — авторитетно відповів ксьондз.

— Ну, що? Юж та веце, кеди ваше свйонткі? Южеста сен доведзелі — злобно усміхавсь колишній „презес стронніцтва людовего” Пужитек. — Зналисьта тиж, кого питаць! Гдзе сму в глове релігійне жечи? Шкода же он ксьондз! Сму в глове — мліко! Слисалиста самі! Як пшишелл ту, то навет „похвальбони” не поведзял, іно питал: ци хоржи достайом ту мліко? То лепши пон! Гволі каріери зменіл свуй прадзядовскі обжондек на ормянські.. Я го знам! Его родзони брат бил послем пепесовскім. Раз пшиехал тен брат до едней вйоскі на агітаціен, то хлопі одразу поднеслі лярум: — Диць то тен сам, цо в велькі пйонтек менсо зьре!.. Але, бестія, умял сен здзебко викренціць. Поведзял хлопом: — Так, то прафда, же бил в его партії еден такі лайдак, цо в велькі пйонтек менсо жарл, але іно сен презес партії о тем доведзял, то го на другі дзень з партії виржуціл!.. О, то крентач бил тен его брат, такі сам, як і он, аюсці!..

Оцей, не позбавлений цікавості й гумору, причинок до характеристики байдужих нам братів Квапінських ні трохи не зменшив нашої журби про те, як, урешті, довідатись, коли напевно наш Великдень?

Ми насправді мучились: до сто сот Сталінів! Невже ж ніяк не довідаємось, коли припадає наше рокове свято? Питати дижурних? Але ж вони висміють нас і назвуть дурнями, тому що і їм, мовляв, і собі морочимо голови буржуазними пересудами... Зрештою, вони й так нічого не знають: адже ж вони користуються тільки партійним календарем, у якому, крім „першого травня” і жовтневої революції, не зазначено ніяких інших свят! Журбі не було кінця. Старий Буць, сердега, аж розплакавсь і, схлипуючи, натякав на козацьку думу про невольників, що сиділи в турецькій каторзі та забули, коли Великдень...

Несподіваний „цувак” — старенький та сивий, як голуб, др. Придаткевич, ветеринарний лікар з Жовкви, поклав нарешті кінець отій нашій журбі. Він запевняв нас, що Великдень таки завтра.

— В тому впевнили мене, прошу панів, тількицо арештовані наші селяни, які принесли з собою вже навіть — паску... — сказав лікар.

Як би на доказ, що говорив правду, лікар добув із торбини чималий кусок білого, запацного хліба, що ним обдарували його селяни.

— Будемо мати завтра паску... — сказав зворушливо.

Потім ділився з нами найновішими вістками, що їх мав теж від селян, і мелодійним голосом, ніби найкращий дяк, співав нам страсні тропарі і кондаки, які майже всі знав напам'ять...

Ранком будив мене Чорпіта:

— Уставай! Чуєш, як в Устенці гомонить уже Кирило? О, слухай: бам-бам-ба-у-м...

Дзвін гомонів глухо, протяжно, поважно. Я негайно встав і підійшов до вікна. Мене заворожила була велична краса ранку. По чистому голубому небі, здавалося, йшов подих якогось великого, безмірного тріумфу, що безголосим своїм шумом обіймав мої висхлі, вистаючі виски, черствим голодом смирив розпалені живчики, цілував замучені гарячкою вічі...

— Христос воскрес! — гукав до мене цей і той зі сльозами радості в недомучених очах.

— Воістину воскрес! — відгукувавсь я не без зворушення.

На кількох сінниках у куті під вікном розсілася невеличка громада всіх українських політв'язнів, які були в „одинці”. Чорпіта обділяв усіх паскою, що її приніс др. Придаткевич, і складав кожному великодні побажання. Потім пішли тихцем бадьорі промови, спільна радість і журба, і сміх, і сльози... Поляки теж підходили, складали нам від себе побажання і з увагою прислухувались до наших воскресних пісень, що лунко неслись по камері.

Свята проходили ще і під знаком дискусії на церковні теми. Галичани обороняли погляд, що після розвалу большевизму провід цілого відродженого релігійного життя в Україні повинна, ба й мусить взяти в свої певні руки тільки метрополія греко-католицької церкви. Придніпрянці, натомість, з усією пристрасною оспорювали цей погляд галичан і віддавали провід релігійного життя або до рук православної ієрархії або творили українську автокефальну церкву або, врешті займали до цієї справи байдуже становище...

*

Усі шиби двох великих вікон, що були звернені на головне подвір'я, начальство одної днини замалювало густою, зеленкуватою фарбою і під загрозою „штрафу” заборонило нам відчиняти їх долішні частини. Таким чином не стало і того світу, що був іще у вікні... Велику частину довгих ясных днів проводив я тепер найрадіше біля одного з вікон, яке

вже виходило на тісне подвір'я з височезним, порослим цвіллю, чорним муrom, у підніжжі якого валялися цілі скирти порожніх бочок і поламаних, залізних ліжок. Цього вікна не досягало око „часових” і тому можна було цілими годинами стирчати в ньому. На подвір'ї, здавалося, не було ніякого життя, але вічно голодне, вічно спрагнене якихнебудь зорових вражень око в'язня ловило тут навіть і найменші життєві прояви: ось мурашка ділово кудись почвалала, ось гусениця повзе повільно-повільно; цікаво, куди зайде вона до вечора?.. Та довго не судилося їй вже мандрувати: з муру злетів горобчик і ось бідна гусениця вже тільки даремно пручається в його цупкім дзьобику... На розвалині муру, ось там на самім його хребті, виросла якась мала деревинка; чому саме, як і нащо вона там росте? Вітер ще зеренцем заніс її туди, зеренце розвинулось у вогкій розвалині муру і — виросла деревинка. Ні сонця, ні води вона, бідна, там не має, а чейже якось живе. Живе, як в'язень, і мабуть на те тут і живе, щоб бодай якусь хвилинку розважити очі в'язнів... Добре, що хоч косі очі хижих азіятів її ще не доглянули, а то їх волохаті лапи напевно вирвали б, зрубали б, викорчували б її так, як недавно зрубали, повідають, оту одиноку на всю тюрму, високу, коронасту, кучеряву акацію, що ціле минуле літо була мені єдиною розвагою та повірницею всіх моїх важких дум...

Видний крайчик неба був завжди синій аж лазуровий. Хаотично пливли по ньому кожної днини білі хмарки.

Одної теплої днини, пополудні, коли на вікнах стрибали сонячні мигунці-зайчики, я з захопленням ствердив, що моя деревина почала вже розвиватись. Вона була вся обліплена молоденьким, іще клейком, іржаво-зеленим листям. Вона настроювала молодо, кричала про страшну жаду життя... З цього часу я виходив їй назустріч так, як виходить коханець назустріч з своєю коханкою і розмовляв з нею, як розмовляв колись давно-давно з нездійсненою моєю молодечею мрією...

*

В манюсінській кульочці з хліба, що десь там в уборній її знайшли, кусок брудного, дрібненько написаного паперу „грипс”-писулька без адреси. Подали мені її, щоб я прочитав і зараз відповів. Читаю:

„Товаришу недолі! Невідомий друже мій!

Благословлю Тебе, коли з трудом відчитуєш оці рядки, а тричі благословлю, коли не висмієш мене, коли зрозумієш двадцятьлітню жінку в тюрмі весною... На „сімці”, на положничій камері нас, жінок, усіх — сорок. Кілька кроків за мурами — весна: дні такі ясні, теплі... А наші? Такі сірі, пусті, і, точнісінько, наче картки стінного каледаря, всі подібні до себе. Але я не хочу так далі. Хочу почути від Тебе, о Невідомий, бодай одно слівце щире, тепле, весняне... Воно буде моїм сонцем, якого тут нема, усім змістом і сенсом мого бідолашного існування, всією моєю юною радістю. Черкни ж, Друже таке слово та поклади там, де моє знайшов. Здоровлю і нетерпеливо жду — Ванда П”.

Як не відповісти на такий „грипс”? Це ж був би смертельний гріх! Хтось подав кусник паперу, хтось, по довгих шуканнях, добув із занадрів лахміття кусничок олівця. Я писав:

„Пані! Ваш лист до глибин зворушує мене. Але я не поет і кажу Вам просто: хай Вас ні трохи не обходить те, що діється за огими мурами! Те, що там діється, покищо не для Вас і думка про нього приспорить Вам терпінь. Я не герой, щоб міг Вам допомогти, але не хочу, щоб Ви терпіли й, як старий тюремник, щиро Вам дораджую: геть від себе всі думи, бо вони зрадливі! Вони висушують мозок і замучують серце, байдуже, чи літають і кричуть над нами чорними крюками, чи шугають і воркують сизокрилим голубами... В тюрмі не можна думати, бо нічого і так не видумаємо. Тюрму тільки треба вміти видержати і — кінець!

Пані, не знаю, чи гаразд відомо Вам про те, що... сьогодні надворі дуже поганий день! Дощ сичить від самого ранку, буде падати, мабуть, до вечора, а ніч, найпевніше, буде без одної зірки! (Було навпаки, але так треба було писати...) Люди навіть і на світі, моя Пані, сидять тепер, як ось ми, по хатах і направляють старі, порвані шкарпетки — еге ж! Яка ж там у них поезія? Отже, немає нам за чим тужити, пхинькати, побиватись. Ура! — Др Врублевський”.

Я підписав „грипс” псевдонімом, щоб у найкращому випадку не попасти до „штрафної”, коли б його, не дай доле, викрили. Наступної днини була вже відповідь. Пані Ванда П. визнала мене серйозною і гідною її звирень людиною. Вона змалювала мені весь шлях пройдених нею мук, терпінь і наруги. Вона студентка і польська патріотка. Вже рік тримають її в тюрмі під закидом конспірації. На допитах її —

насилували. Два косооки, сибірські хами цілими ночами знуцалися над її жіночістю. Внаслідок — вона привела отут не давнечко на світ „хамйонтко”-хаменя... Та воно було з м'якими, як прутики, кісточками, мало гнучкий, наче гумовий череп і зовсім не мало нігтів... Хаменя померло, а вона після того всього почуває себе найнещаснішою з нещасних. Довкруги неї багато таких нещасниць. Вони родять теж манюсіньких калік, що зараз таки вмирають при зів'ялих, ялових грудях... Ах, як усі вони, оті бідні жінки-матері, плачуть! Інколи здається їй, що вона вже й хвилини довше не вдержить серед отих зелено-жовтих, жіночих, ходячих трупів, що всі носять на своїх гострих висках тавро смерті і плачуть-плачуть... Тоді смерть здається їй сповненою найбільшої принади, найкращим відпочинком після найтяжчої праці, здається їй отією склянкою води, що її підносять до уст нещасного мандрівника, який вмирає від спраги серед розпеченої пустелі... Коли я не хочу, щоб вона змерла або збожеволіла, то повинен їй писати багато-багато...

Я й писав; писав щоденно, тепло, щиро та з цілим респектом до жорстокої її долі; як тільки миг, ніс я їй розвагу і будив у ній мужність, як одинокий рятунок в безодні її трагедії.

*

Палкий Полішвайко черговий раз бив Курилева за звироднілу московську психіку, за безприкладну жорстокість самих москалів і трійливість їх культури.

— Ось на маєш! Маєш наочний доказ! — майже кричав він до Курилева, мнучи в руках гіпси студентки. — Тільки від самого доторку тієї вашої культури падає і валяється в болоті людська і жіноча гідність, тільки від самого її скаженого погляду гине плід в лоні матерів!

Курилев боронивсь:

— Це не ми винні. Всьому виною — комуністичний партійний дух, що його тут іще зовсім не вичувають, дарма що він просякнув уже наскрізь цілу Росію. Тут бачу ще пристрасті, а в советськмі союзі їх давно вже нема і тому в ньому така — нудьга... Тому там один одного давно вже ріже тільки заради тієї нудьги... Всі роблять там найбільші жорстокості, не відчуваючи жорстокости.

— Тим гірше! — гарячився Палішвайко. — Коли робиш злочин, то треба робити його бодай з якоюсь ціллю, з яко-

юсь сатисфакцією! Адже ж у злочині тільки це й добре, що ціль, що сатисфакція, і тільки цим можна його до деякої міри виправдувати... А ви, москалі, навіть тієї сатисфакції не маєте в своїх звірствах, ви навіть рідну матір мордуєте — з нудьги!

Курилев пробував іще якихсь виправдувань, але гарячий Полішвайко скипів і не дав уже йому говорити:

— Ти краще мовчи, а то, їй-бо, скоро тільки почнеш щонебудь на цю тему варнякати, чи по-кацапськи філософувати — то, безпремінно, морду на качан тобі зіб'ю! Там, на Сибір, вовкам несить вашу філософію і культуру! Тут її не тільки непотрібно, але тут ми, українці, гидимосся нею, вона чужа, осоружна, дика, трійлива для нас!

Курилев почував себе збитою собакою. Охолонувши трохи, він підходив до мене:

— Ех, Іван Константинович, Каби ви зналі... Каби ви зналі, как душа моя страдает!..

Та я гонив його від себе:

— Курилев! Чи не пішли б ви собі під сто чортів разом із вашою душею! Що мене обходить ота ваша душа? Ідїть від мене геть! Я боюся москалів, коли вони пхинькають і плачуть в камізьельку — тоді безпремінно вони прагнуть уже людської крові...

*

Сухітник Фалда, що своєю худою, високою постаттю і рідкою, цапиною бородою дуже живо нагадував Дон-Кіхота, заїмпонував сьогодні цілій камері. Він біля дверей заступив вихід лікареві і говорив:

— Я не прошу у вас ніякої ласки ані волі. Ви мені тільки дозвольте вийти на залите весняним сонцем подвір'я. Ах, ви не знаєте, як не хочу я ще вмирати... Я не хочу задармо дивитись на сонце, я можу ще щонебудь робити. Можу прирати, замітати подвір'я, можу цілувати кожний камінчик, кожную травичку на ньому... Дивіться: я вже цілий рік в одній, єдиній моїй сорочці! Але я не жебраю в вас вашої, каззонної рубахи, ні! Я кажу: дайте мені сорочку котрогось із тих тисячів моїх братів, що ось тут погинули!

Лікар метнувся до дверей, та Фалда заступив йому дорогу.

— Ви хочете втекти від мене? — говорив піднесено і важко дихав. — Та я вас не пущу. Ви мусите мене до кінця вислухати, до кінця! Оті ваші тюрми — це найбільша ганьба

людства! Але прокльони, що день-у-день застигають тут на устах конаючих мучеників, ось-ось поцілять мучителів у — саме серце! Вже-вже вирушать в дорогу криваві месники. Бже блищать їх шоломи і купаються їх лица в проміннях нового сонця, що сходить!..

Лікар узяв Фалду за живчик.

— Он бредлі бредьот в ліхорадке! — сказав, усміхаючись.

В очах Фалди заграли віщі блискавиці.

— Ні, це не бредні! — кричав уже він якимсь дивним голосом. — Бачу, вже бачу месників, що встали і проклали ранішню свою молитву... Бачу, як лаштують уже в дорогу свої танки і гармати, об які в пух і прах розіб'ється вся зброя мучителів, не бійтеся! Бачу, як ворущаються в сні тисячі-тисячі мучеників, похованих у братніх могилах, як розкривають очі, як стають на пімсту, сильніші за життя і смерть! І, врешті, бачу, як підносяться мільйони каторжників із нужденних, тюремних барлогів, і, ніби крізь повітря, проходять крізь ґрати, крізь сотні замкнених, закутих у сталеві колодки, залізних брам! Бачу — не бійтеся... бачу, бо... „Людина в радянськiм союзi — це найцінніший капітал!” Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!..

Регіт Фалди перемiнивсь раптом у важкий, безперервний кашель, що раз-у-раз стрясав ним. Тоді обіруч ухопивсь він за груди і повалився на найближчий сінник.

— У него большая температура — он бредіт! — сказав лікар і вийшов.

*

Я зачитавсь у грипсах студентки. Від ряду днів вона не називала мене інакше, як тільки своїм „наукокоханьшим” і в кожному її слові брєнили всі найніжніші нотки всіх тих, насправді не брєхливих почувань, що в сумі своїй склалися на так звану — любов, але любов у найблагороднішому того слова значенні. Ми ж знали, почували себе тільки душами, а все таки на віддалі вспіли нав'язати між собою такий тісний зв'язок якоїсь не то дружби, не то симпатії, що це дійсно коштувало нам чимало різних милих зворушень, солодкої туги і болючих непорозумінь. Коли я писав, що моя особа ніяк їй не під пару, тоді вона осуджувала мене в нещирості, казала, що цим додав я їй терпінь, називала мене „недобрим”, а в своїй уяві бачила мене зовсім іншим, як я себе змальовував... „Нехай і так було б, як Ти кажеш, — писала

вона одного разу — „нехай Ти був би таким поганим, як найпоганіша бригідська камера, то я все одно на смерть покохала б Тебе, тільки за Твою душу”... Багато разів вона запевняла, що колись, колись на волі, хоч би й на краю світу, а відшукає мене і, коли б я навіть не хотів мати її своєю дружиною, то вона буде щаслива, коли дозволю їй бути моєю слугою, сестрою, піклувальницею, що найніжніше лікувала б усі мої рани, які завдала мені страшна советська тюрма... Тоді я писав їй: Наша „par distance” любов є тільки мрією і нехай на все буде такою.

Така любов — найкраща любов. Кажу так з досвіду. Повір мені, кохана! Коли б одного дня ми опинились на волі і тільки торкнулися себе, хоч би й Ти і я були навіть ідеально ніжними істотами, то переконалися б, що зі світанком наступного дня наша любов утікала б від нас... Це було б таке нещастя, що його не вирівняли б навіть сльози... Тому може й краще буде, як ми ніколи-ніколи не будемо себе ані бачити ані знати...

Одного дня я читав останній грипс:

„Коханий мій! Сьогодні обслідував мене лікар. Визнав мене здоровою і сказав, що поїду — „в етап”. За годину або й скоріше мене вже не буде в отих мурах. Та Ти не сумуй. Віддаль для нас не існує — ми знайдемо себе! Цілую Тебе стільки разів, скільки оборотів зроблять колеса мого поїзду на шляху Львів — Архангельськ... Бувай здоров! — Ванда”.

✱

Інженер Полішвайко, як звичайно, палко і досадно говорив селянам про советську дійсність:

— Зайдеш у колгосп і — хто ж там працює, як віл, від зорі до зорі? — Український селянин, та ще й голодний і босий. Зайдеш до заводів — хто ж там випрацьовує норму на голодному паюку? — Український селянин і робітник. Підеш у шахти Донбасу, в підземелля Уралу, до казарм, до концентраційних таборів, до тюрем — всюди отой український, чорний гарівник! А йдеш вулицями Києва, Харкова, Одеси — хто розцибається автомашинами, хто сидить на теплих урядових фотелях, хто гуляє по парках, хто бенкетує по ресторанах? Носаті лейби зі своїми товстозадими сурками та рябі кацапи зі своїми слинявими Сонічками! Еге ж! Я всюди був, усе те бачив і все те знаю. Тому одного дня збунтувавсь і сказав собі: треба боротись і або здобути, або

краще не жити і не дивитись на те все! А як усі вони крадуть, Боже мій! Крадуть комісари і злодії, крадуть директори, начі, зави, обласні, районіві, які хто хоче! Прокурори — самі хабарники! Начальники НКВД якщо не мордують, то в найкращому випадку вибивають по десять зубів немилим або невикідним їм людям. Цілій тічній провокаторів, конфідентів чи інших „сексотів” кидають, ніби гончим собакам, охлapi і кажуть їм вітрити за щораз то новими „ворогами народу”... А верхівка в шампанському купає шансонеток і на череві плазує перед тупим, як жидівська сокира, але з біла хитрим грузином Джугашвілі... Всі нижчі „чини” стають перед верхівкою з руками „по швам” та ривкають і наказують ривкати усім іще нижчим, а тамті приневолюють уже найнижчих ривкати: хай живе! хай живе!.. Тимчасом мільйони українців пухнуть з голоду, сліпнуть від сифілісу цілі кацапські області, стікають кров'ю від цинги всі північні племена та вигибають від малярії полудневі...

Оце вам і вся „жовтнева революція” та у всім своїм блиску і славі червона Москва, що врешті додумалась ще й західну Україну отак уцасливити... Але — дзуськи! Не удасться це їй!

Прудкий Курилев похопивсь злагіднити краски на картині Полішвайка.

— Извольте, ето верна, но не всьо...

— Ти мовчиш? — спалахнув Полішвайко. — Хіба знаєш уже, що мені — „всьо равно”?!..

Оту дискусію, що ніколи не закінчувалася, перервала раптом поява двох лікарів. З грубої книги вичитував один із них прізвища хворих і викликав їх на середину камери, де другий основно їх оглядав.

Я стояв перед лікарем так, як вперше побачив світ.

— Ви здесь уже скоро четири месеца? — спитав мене перший, заглядаючи в книгу.

— Так — відповів я.

— Пачему так долго? — запитав другий.

— Тому, мабуть, що постійно хворий.

— Какой ви бальной! У вас только ноги скверние, а вот усю прочее в самом лучшем парядке! А.. машинка у вас іграет?

Вдаю, що не знаю, в чім справа і здвигаю тільки раменами.

— Спрашівваю, не нужни лі вам девушки? Здесь харашо

вас кормят, харащо спать можете, адніх тольки девушек вам здесь не хватает.

Я не чув себе від обурення і вибухнув:

— Невже ж справді ви, культурна людина, маєте задоволення, коли глумитесь із людської недолі?!..

— Как? Как ви ето сказали?

— А так: хіба ви не бачите, який я нещасний, а ще кпите собі, глумитесь із мого нещастя!

Лікар з книгою метнувся, як ошпарений, почервонів і присікався до свого товариша.

— Пашол вон, таку тваю... — цідив тихе слово по слові крізь затиснуті зуби. — Ти компрометіруеш советську інтелігенцію! Арестант — прав!

Лікар, що мене оглядав, сполотнів і схвильований негайно вийшов. Другий сказав погідно до мене:

— Ідіте, пожалуйста, на свайо место.

Потім занотував щось у книзі і, всміхаючись, повагом покинув камеру.

*

Ранком наступної днини лікар знову несподівано ввійшов до камери.

— Здравствуйте!

— Здра — здра-а!.. — хором відповіли в'язні. Колишній польський посол з „Озону”, інвалід Домбровський, сидів голяком на сіннику й обшукував свою сорочку. Так і застав його лікар.

— Што? Вші есть? — спитав посла лікар.

— Чому нема, прошу пана-гражданіна-доктора? Є! Є такі, як коні!.. — відповів весело Домбровський, не передбачаючи, які погані наслідки матимуть ці його слова.

Лікар негайно вийшов. За хвилину вбігло до камери кількох робочих.

— Ану, вставайте всі зі сінників!

— Чому? Нащо? Що е? — загули хворі.

— Воші е в сінниках! — відповіли робочі. — Заберемо сінники і... вошей не буде!

— Хто вам сказав, що е воші? Вошей нема! — запізно пробував хтось рятувати справу.

— Хтось мусів уже сказати! Лікар виразно звелів нам із тих причин забрати з камери всі сінники — казали робочі.

— Бодай то шляк трафив! — кляли каліки, встаючи зі сінників.

— Хіба ж ми цьому винні, що ще й досі не перевелись у вас дураки? — підсміхались робочі.

— Ну й диви! Через одного дурня всі давитимемо наші боки на голій долівці! — лютилися хворі.

Кілька калік із пересердя кинулись окладати Домбровського милиціями...

— „Гвалт! Панове, та що хцеце?” — пищав Домбровський заслоняючись руками перед милиціями.

— „То ти такі посел, к...ва твоя маць біла? То ти такі політик? А на маш! Жебись, ведзял, цо тща, а цо не тща му-віць!” — верещали каліки і періщили посла, аж луна йшла.

— „Гвалту! Панове! Ля Бога! Та мейце літосьць. Мейце сумене!” — благав пощади бідний Домбровський. — „Я не хцялем, я не ведзялем...”

— „Дайце му еше! Он варта!” — піддавав хтось калікам вогню. — „Пржез таких, як он, зас...них, озоновскіх політикуф і дипльоматуф ми дзісяй ту гніеми — дайце му поржонд-не ляне, вальце, іле тилько влезе!..”

Поки скінчилася розправа з Домбровським, у камері не було вже ні одного сінника.

— Що то може одно, необдумане слово! — бідкалися хворі в'язні, приміщуючи свої наболілі кості на твердих і сукуватих дошках долівки.

✱

Якось за тиждень після того відвідала камеру знову лікарська комісія і зробила нещадну „чистку”. Більшу частину хворих комісія визнала здоровими або симулянтами і з місця перегнала їх на корпус. Тим, що їх залишили, а між ними й мені, звеліли „собірать вещи” та „бистрее” виходити. На тих, що не могли йти, робочі вже чекали з ношами...

Через освітлене травневим сонцем подвір'я помалу посувалася невеличка, але спочуття гідна, процесія старих і калік у напрямі лазні, з комина якої вилітав чорний дим та розливався в голубому просторі. За процесією робочі двигали на ношах нерухомих калік, а на самому заді дижурні гнали божевільних, які раз-у-раз розбігалися по подвір'ї та зчиняли чималий вереск. Енкаведисти шершенями ввихалися туди і назад та вовками спозирали на цю картину нужди і розпачу.

В лазні хворі, як звичайно, розбирались до нага і найперше підходили чергою до голярів. По моїй бороді возив ма-

шпінкою молодий чоловік з інтелігентним виразом обличчя. Він питав мене, хто я, а коли я назвав йому своє прізвище, він незвичайно здивувався.

— Це ви? Знаю вас із ваших виступів у пресі і з зустрічей. Але, як же ж ви змінилися, як не до пізнання постарілись! — говорив, приглядаючись до мене спочутливо.

Був це молодий медик, українець Савицький, колишній асистент популярного львівського хірурга Груци. В тюрму попав він, казав, щастям, що не за політику... Задля того він міг одержати „посаду” голяра і почувати себе без порівняння краще за політв'язнів. Він мав чималу свободу рухів, міг стикатися з тисячами різних в'язнів, мав контакт із світом, міг читати газети, краще харчуватись і дихати свіжим повітрям. Савицький вже давно остриг мою бороду і голову, але возив далі машинкою, щоб не звертати на себе уваги джурних і тихцем розмовляти зі мною. Він оповів мені всі новини дня, з'ясував міжнародне політичне становище, а на кінці сказав:

— Ще місяць, ще найвище півтора місяця будемо тут каратись — ручаюсь за це моїм словом честі... Отже, держітьсья!

Суддя Заяць яснів, прислухуючись до нашої розмови, а старенький Байдала, здавалося, відмолодів, коли поділились ми з ним цими новинами.

Зі забудувань лазні вивели нас зразу на коридор другого корпусу. На першому поверсі чекала на нас окрема, мала і задушлива камера з номером 37.

*

Теплі, ясні дні плили так, як пливуть сльози з очей, гарячі, перлисті... До забитої вщерть хворими людьми, тісної і брудної клітки день-у-день приганяли „дуваксів”. Опіку над хворими перейняли сестри-санітарки. Коли хворі ледве дихали від жару і душилися в димі, що вікнами залітав сюди з кухні, санітарки потішали:

— Трохи потерпіть. Вас перевели сюди тільки на короткий час ремонту і дезинфекції „одинки”...

Хворі, що ще сьак-так держались на „одинці”, ниділи і ламались тут на очах. Їх виносили, а на їх місце приганяли або приносили нових нещасливців. Чимало здорових в'язнів добровільно зголошувались, щоб забирали їх кудинебудь, аби тільки чим скорше з тієї, як казали трупарні...

*

В'язні дуже радо переповідали і товкмачили один одному свої сни. Це треба пояснити собі тим, що всі жили в непевності, несвідомі навіть і того, що станеться з ними за хвилину. Зі снів висновували вони такі, чи інші ворожби, які в більшості випадків здійснювалися. Це розпалювало їхню уяву і тому майже всі вони ставалися забобонними. Сказати, було, наприклад, що духів нема, значило, започаткувати пристрасну дискусію з тисячами доказів на те, що духи таки є, ба, що вони, ці духи, турбуються й опікуються нами особливо в нещасті...

Я ніколи не був ані поборником, ані подвижником цієї тези. Але 12-го травня 1941-го року сталося щось таке, що приневолило мене переламати свій погляд на цю справду.

Сонце тієї днини тількищо зійшло, один його промінчик закрався крізь шпарку в дошках, що ними були забиті вікна камери, упав прямо на мої очі і збудив мене з глибокого сну. Ще рано було вставати, тому я обернувся на другий бік і почав наново засипляти. Та раптом я почув найвиразніший голос мого доброго друга, розстріляного більшовиками в 1934-ім році:

— Ще 40 днів валятися будеш, бідний Іване, на отих проклятих дошках... Ще 40 днів!

Я прокинувся, оглянувся, але біля мене нікого не було. Півсотні моїх співтоваришів спали ще кріпким сном. Усім їм опісля переповів я отой мій, не то сон, нето візію, обчислили ми дні і вийшло точно — 22-го червня 1941. Старенький Байдала вижолобив навіть цю дату цвяхом на стіні камери...

Від часу, як здійснився отой сон-візія, я схильний вірити в те, що небіжчики не вмирають.

Може й не блукають вони — як цього хоче нераз народна уява — совами довкруги церков, каплиць чи цвинтарц, але живуть таки в наших хатах, у всіх наших побутових явищах, у нас самих. Я схильний з того часу вірити, що немає ні одного людського відруху, ні думки, ні слези, які безслідно пропали б, і що підчас якогонебудь нашого переживання чи діяння встають небіжчики, та не з гробів, де лежать непорушно, тільки з дна наших душ, де живуть вічно.

Того дня перекинули нас із корпусу знову в „одинку” в підвал тюремної лікарні.

По знайомих уже рейках котилося далі марне животіння в „одинці”; хто державсь, хто стогнав від хворіб і вмирав, когось виганяли на корпус або брали на транспорт, когось приганяли або приносили на місце тих, що їх так чи сяк — нестало.

Число божевільних зростало і вони, божевільні, були тепер прокльоном камери. Найбільше давався взнаки божевільний „пан Едзьо”. В приступі шалу він торощив усе, що лиш зустрів, кружлячи по камері. Всі хворі тоді тулились, неначе прилипали до стін і завмирали в тривожній мовчанці. „Едзьо” шалів, ходив туди і назад по середині камери, ніби випущений з клітки голодний звір по арені староримського амфітеатру та міркував, що має з черги в кусні поламати або кого напасти і, мов горобцеві, карк скрутити, чи всі кості йому поперетручувати... Він сопів тоді, ніби стара льокомотива перед від'їздом, як лезами ножів блискав і завертав скаженими, великими синіми очима, робив ніздрями як расовий кінь і жмутами губив по долівці піну, що купою висіла на його вустах. Божевільний мав атлетичну будову тіла і горе було тому, хто в часі шалу попав йому в руки — для такого не було вже рятунку.

Раз якось увійшов до камери дижурний саме в часі, як „пан Едзьо” кружляв біля дверей. Момент — і дижурний вже черв'яком вився в залізних руках божевільного. Коли б на крик дижурного не збіглася вся лікарняна служба разом із лікарями та з найбільшим зусиллям не вихопила була його з Едзевих рук — пропав би був!

Хворі і каліки бідкались перед лікарями:

— А що ж ми, бідні, вдіємо, коли отак і на когось із нас Едзьо наскочить? Заберіть його кудись звідси, бо він колись нас усіх передушить!...

— Чепуха! — глумились, як звичайно, лікарі. — Он вас не будет душить, ви свої... Он знает его і тільки сімулірует сумашедшаво! Но если вас і передушит — тоже нічево! І так нікаму нікакой пользи с вас уже не будет...

Таким чином „пан Едзьо” цілими тижнями відбирав днем хворим в'язням увесь їх спокій, а ніччю зганяв із повік одинокую їх життєву радість — сон.

Не менш грізним для оточення був український селянин із Любачівщини, теж божевільний, Гудич. Він звичайно совою сидів у кутку біля дверей, але в часі шалу зривався і серед страшного крику халав когось першого-стрічного пря-

мо за горло... Одного разу він вибіг на коридор і кинувся на начального лікаря. Лікар шамотавсь із ним, а далі вийняв револьвер і поклав нещасного селянина на місці — трупом...

Чимало нервів з'їдав теж молодий селянин, що звав себе „Гершком зі Заболотова”. Він увесь час, безперервно, і день і ніч сварився сам з собою. Його били, катували, щоб замовк, та дарма. Він зовсім не реагував на побої, хіба що починав тоді ще голоснішу сварку... Врешті додумалися хворі до того, що на ніч в'язали нещасного „Гершка” і затикали йому уста... Та й це не помагало. Хлопець крізь ніс викидав безнастанно неартикульовані звуки, та такі сумовиті, що доводили всіх до божевілля... Дивним-дивом він тільки під неділі трохи заспокоювався. Тоді, зате, він брав у ліву руку кусник патичка або чийсь черевик, водив ним над лівою рукою, якої пальці бігали неначе по струнах скрипки, і, ставши десь у кутку, найчистішим ліричним тенором співавторав тужливий вальс під слова народньої пісні:

*„Вчора була суботонька — сьогодні неділя,
Чому в тебе, козаченьку, сорочка не біла?..”*

✱

— Ах, в саме пекло вже пішов би і найстаршому чортові в самі зуби, щоб тільки не бути довше в оцій печері смерті і божевілля! — думалось мені не раз серед безсонних ночей.

Але випадки мали тут, як було сказано, скорий свій біг. Одного дня знову відбулась чистка. Тим разом не минула вона і божевільних. Перекинули їх в окрему камеру, відвезли в божевільню, постріляли їх? Хто знає?

В камері затихли крики, бійки, лайки, співи і знову „дувакси” почали з'являтися тут один за одним.

Якийсь український селянин із підльвівських околиць прийшов і не хотів сказати навіть свого прізвища.

— То може хоч скажете, завіщо вас посадили, — питає я його.

— Що то, то вже скажу. Чому б не мав сказати? — оживився селянин. — Сиджу за те, що жінка мене біла... Ні, ні, не смійтеся! Я, біг-ме, правду вам кажу!

Навіть старий Буць забув про свій позаочний присуд на п'ять років каторжних робіт, перестав пхінькати і проклімати та аж палав від цікавості тією небуденною подією.

— Як? Набила вас жінка і ще без того вас до гарешту

замкнули? — питав він селянина, нашорошивши свої куцуваті брови.

— Аякже, мої дорогі, аякже! Набила мене, натовкла, віддала перед отой, вибачте, народний суд, вліпили хлопкові два роки і — кінець! — відповів селянин.

— А за що ж вона вас так била? — стягав Буць дальшого протокола з бідної жертви злющої жінки.

— Ба, це вже зовсім інша справа! — зідхнув селянин. — Молодий чоловік робить малі дурниці, а як старіється, то робить більші... Овдовів я, знаєте, недавно і треба було мені, п'ятдесятпарулітньому дурневі, оженитися вдруге та ще й з молодим дівчуrom! Воно, знаєте, було бідне й я гадав, що буде мене шанувати... Пару літ було ще, знаєте, навіть файно, ая — гі-гі-гі... Та дідько, ні сіло, ні впало, приніс оту саранчу зі сходу і приніс мені, видно, на погибіль. Я незлий господар і маю добру хату. Звіжила це ота большевицька жемоїдь з повіту і внадилась до мене, як свині до ріпи. Ані вдень ані вночі спокою не давали: вари їм, печи, ба ще й переночувуй! А вже страшну принаду взяв собі якийсь Поцілуйко, отаке, кажу вам, паршиве щеня з райпаркомхарчпромтрестфінвідділу, чи з якоїсь там іншої холери... День-у-день було приїздить до села і дзявкає на тих мітингах, аж вуха болять! Отаке, що й копнути не варто! Внадився отой Поцілуйко до моєї хати і днює і ноче, і вижирає, що тільки було. Головонько ж моя бідна! Ані тієї біди вигнати ані вмовити, щоб десь трохи до когось другого пішла, сидить і сидить, було, цілими тижнями, як отой чиряк на спині, приводить мене до руїни та ще й жінку зачіпає... Гандзю! — кажу раз до жінки. — Може б ти його як спекалась? От заграй комедію, що ти хвора, кажи йому, що варити не здужаєш, то він і забереться кудись, до дідька! Га, як думаєш? — А вона, знаєте, моїх слів зовсім, як би не чула! Ов, — думаю собі — щось воно вже тут інше е!.. Чи не знюхалася вона, шельма, з отим драбом? Почав я, знаєте, за ними пантрувати і що гадаєте? Не зловив? Зловив їх раз у білий день на гарячому — аякже! Гандзью! — почав я по-доброму. — Що ти зробила? Нащо ти мені стид такий завдала? На кого ти мене проміняла? На московського заволоку і гультіпаку? На смердючого, вошивого большевика? Я говорю, знаєте, а вона, знаєте, зовсім якби її з пам'яти, знаєте, викинуло!... Вчинила крик, почала мене називати, а далі, як ухопить коцюбу та нуж мене, та нуж-нуж по старих ко-

стях... Гей, — подумав я — оце так мій хліб відбивають на мені! Бий — кажу їй — бий, скільки можеш і хочеш, бо я того варт... І що гадаєте, може перестала? Де там! Била, скільки влізло, а сама кричала, що я її б'ю... На її крик прибіг отой Поцілуйко і збили мене вдвійку, змолотили, як когугита... За два дні після того визвали мене на той суд. Поцілуйко виступив з великою промовою-звинуваченням, що такий то і такий, мовляв, куркуль знущається над біднячкою, що її силоміць узяв за жінку і той, вибачайте, суд не дав мені в моїй обороні ані слова писнути!... Проголосили присуд, посадили на віз і привезли аж під оцю браму еге ж!

Тепер хіба бачите, що сиджу за те, що — жінка мене била... А як називаюсь, то ніколи вам не скажу, бо стидаюсь... Стидаюсь, тому що я такий — дурний!..

— А я вам скажу, як називаюсь, — сказав на те другий селянин, що прийшов у парі з тим, що про нього була мова. Моє прізвище Когут, а сам я з Равщини. Сиджу отут аж за трьох Йосифів... Ви певно думаете, що я їх усіх помордував або ограбив? Ні, такого звичаю в мене нема... Я тільки натякнув на тих Йосифів при нагоді і через те, мабуть, доведеться мені вмерти в Бригідках...

— Як то? Як то ви тільки натякнули? — нетерпеливився цікавий Буць.

— Та ось як: — почав Когут. — Гонили нас большевики наспіх кінчати будову камінного шляху, що його повітовий виділ почав будувати ще в 1914-ім році. За Польщі теж продовжували його будову. Я й сказав принагідно: три Йосифи будують уже той шлях та, мабуть, аж Іван його збудує... Тільки всього я й сказав. Якесь підле вухо підслухало оту мою заувагу і донесло її до НКВД. Скоро буде рік, як сиджу тут за отих — трьох Йосифів...

— Ага-ага! Знаю, вже знаю, що це за одні оті Йосифи! — радів Буць, що сам розв'язав загадку.

Незабаром призбиралося тут знову чимало українців: д-р Безпалько, адвокат зі Золочева, Іван Щур, голова „Сокола” з Грибович, Грицак, Гайдучок і Наворівський з Любіня Великого та чимало інших. Усі ми разом були наче одна сім'я, помагали одні одним, журились і розважались разом.

Час ішов.

Зі Замарстинівської тюрми прибув до нас колишній редактор репрезентаційного варшавського тижневика „Еко де Варсові”, Кеннес-Краве. Редактор — людина бувала, студі-

ював у Сорбоні. Він радо пристав до нас і оповідав чимало цікавих речей. Завдяки йому ми довідалися, що Замарстинівська тюрма вщерть заповнена тепер самою українською молоддю. Редактор був захоплений тією молоддю і взагалі не знаходив другої такої молоді, що з нею міг би порівняти українську... Тому й українське майбуття бачив редактор тільки в позитивах.

— Ви без вонтпеня осьонгнеце своє — говорив він — але хцялбим тільки ведзець, чи бардзо бендзеце нас „різати“?..

— Ви нас ображаєте, редакторе! Ми не різуні! — відповів йому на те д-р Безпалько.

Редактор замявся:

— Я, власьціве tego... Я бардзо пржепрашам! Я поставілем питане в прженосьнем розуменю, знайонц, же ми вас білсьми, то...

Доктор всміхнувся:

— То признаете, що ви нас били?

— Запржечиць хйба tego не можем — всміхнувся винувато редактор.

Доктор відповів поважно:

— Бачите, кривди можна — казав там хтось — дарувати, але ніколи не можна їх забувати. І тільки великодушні одиниці вміють дарувати кривди. Юрба ніколи ще не була великодушна. Супроти того, ви зовсім не повинні б гніватись, коли б у слухному часі настало поміж нами деяке вирівняння кривд...

Редактор дякував за щирість.

*

Інженер Станкевич зі Львова повторяв раз-у-раз: „Раз козі смерть!”, — і висвистував цілими днями всі арії всіх опер. Привітний і услужливий камерний староста, інж. Хончинський з Варшави, ворожив усім із долоні та з-під землі, здавалося, роздобував тютюн і заспокоював спрагу всіх невільників цього зілля. Сас-Топольницький мав постійно біля себе групу „політиків”, які завжди щось відкілясь свіжого довідувались, коментували і робили висновки. Генерал Кольмер лежав зосереджений у собі в кутку і казав, що він тепер нічого не може говорити, бо під час війни всі люди — генерали... Адвокат Глікліх, а властиво давній царський „присяжний-повірений”, оповідав несотворені речі про розгульне життя-буття московської аристократії за ца-

рату, що до нього він був теж трохи причасний. Хтось прохав, щоб йому допомогли встати, інший, щоб його на другий бік перевернути, хтось стогнав від хвороби, хтось сварився зі сусідом, хтось полохав білизну в одинокій, бляшаній мидниці і розвішував її по кальориферах, ще інші грали в шахи, колишній редактор „Справедлівосьці”, Кіяновський оповідав „шмонцеси”, а селяни говорили про недалекі косовиці. Всі разом вичікували нетерпляче на недоїдки хворих із першого поверху, що ними двічі в день їх годували, хто міг, ходив до вбиральні, хто мусів — до амбуляторії на перев'язку ран, чи на кварцову лампу вигрівати чиряки та інші екземи.

Минали нинішні дні, приходили завтрашні, а за ними чаїлись позаочні присуди на каторжні роботи, транспорти і — чорна безглядність, чорна безнадія...

*

Був один із останніх, чудових, травневих днів, тих днів, що стояв на проміжині поміж весною і літом. В камері жактіла духота, дарма, що всі вікна були постійно відчинені. В'язні лежали в білизні або лазили по камері так, як лазять п'яні мухи, що їх поразили вже перші осінні приморозки.

Увійшов „дувак”, старий, сивий дідуган і примістивсь недалеко мене.

— Відерман, лісничий зі Суходолу у Бібреччині! — представивсь.

— Та ви мій земляк! — зрадів я. — Кажіть, розкажіть, що чувати там на світі?

Лісничого арештували всього кілька днів тому. Він таки прямо говорив, що німецько-советська війна нависла вже в повітрі...

— А що нового в моїх рідних околицях? — спитав я на черзі.

— О, там — Содом і Гомора! — сказав і аж узявся за голову лісничий. — Там таке діється, що не знаю, відки почати! Тиждень, чи два тому в Романові сталася небуденна подія. Тамошній молодий селянин, українець Підлужний, за одним заходом застрілив револьвером: начальника бібрецького НКВД Малішева, його заступника Ольшанського і секретаря райпаркому Маланчука. У білий день, в канцелярії сільради виложив їх по черзі ніби мисливець зайців! Закликали бачите, Підлужного до канцелярії і заявили йому, що

він — арештований... В тій хвилині саме Підлужний вийняв револьвер і, поки вони отямилися, — було вже по всьому... Кажуть, що цей спритний і відважний хлопець хотів ще післати одну кулю в голову голові сільради, але мав усього чотири набої й один, останній — казав — мусів залишити на безвихідну хвилину для себе...

Подібний випадок — оповідав далі лісничий — стався недавно теж і в Суходолі. Чотири енкаведисти прийшли арештувати селянина Фіцика. Фіцик був у хаті. Два енкаведисти не встигли навіть переступити порога, як роздалися стріли з Фіцикового кріса і вони лягли на місці трупами. Два інші дали ногам знати...

Ці випадки незвичайно озлобили москалів — продовжував лісничий. — На Романів — говорили люди — НКВД вислало відділ кавалерії і танки... Є в селі трупи і ранені, а хату Фіцика в Суходолі на моїх очах енкаведисти розвалили ручними бомбами... Народ вишукує зброю і йде в ліси... Всі кажуть — війна ось-ось...

Вістки, що їх приніс Бідерман, викликали в мене сумні рефлексії. Перед моїми очима замайоріли картини пекельного знищення; я бачив моє рідне село, з якого лишилися тільки купи вугілля і попелу; я йшов його вулицями, обабіч них диміли ще румовища, ще червоні полум'яні язики лизали недопалені платви і підвалини, а чорні хмари диму били своїми розплатними чупринами до стовбурів, що тут і там лишилися ще зі зелених садків; над тим усім стирчали ще комини, немов чорні вартові, що берегли тієї кошмарної картини; десь завивали собаки, відкілясь летіло гайвороння, чуючи свіжий запах — трупів...

Ба, не тільки моє рідне, але багато-багато ввижалось мені таких сіл...

А втім, я знав, що це все тільки твориво моєї подразненої уяви. Холодна аналіза цих вісток дозволила мені ствердити тільки одно: ці всі явища — це тільки дим; щоправда, вогню ще не видно, але коли є дим, то вогонь безпремінно вже десь розгаряється...

*

З того дня, мені здавалося, я відмолодів. Моя хода стала жвавою і точною. З очей зникла втома, а голос погрубшав. Раніше мені здавалося, що я вже нічого не можу: ні ходити, ні щонебудь робити, ні навіть думати. Тепер я відчував, як

живе і росте моє тіло. Іноді я скрикував тільки для того, щоб чути мій голос... Тепер я розумів, що я ще життєздатний, що можу рухатись, голосно говорити, ба й навіть сміятись. Я тепер відчував у собі глибоку веселість: жартував, співав, не думаючи про те, що співаю і — сміявся...

Навіть, коли впродовж кількох днів винесли Гайдука, Рака, Нанке і ще там кого, я не переймався уже їх смертю так, як це було раніше. Мені здавалося, я змінив дотеперішній погляд на смерть. Я й говорив раз комусь з приводу чергової смерті в камері:

— Найпоганішою річчю в отій цілій смерті є те, що людина не може особисто поцікавитись отим найцікавішим випадком її „карієри”. От щоб можна було отак піти собі трохи за власним похороном, іти за „братрурою”, що в ній їдеш ти сам, зайти кудись у кут Янівського цвинтаря і поплакати собі трохи за самим собою, бачити оте зарівняне місце, де тебе закопали, без якогонебудь хреста, тільки — як кажуть — з нумерованим, жидівським стовпиком... Було б насправді цікаво! А втім, чи ви зауважили, що людина сама й є найцікавішою тоді, коли вона є — трупом? Тоді безпремінно вона вже ані не робить ані не говорить дурниць... Вона тоді поважна, як ніколи. І подумайте лише, що вона, ставшись трупом, не має вже змоги подивляти себе в цілій величі тієї страшної поваги? Це дуже велика шкода, але на те нема ради. Щодо мене, то маю таки зовсім серйозний намір вмерти, але не зараз і не в оцій, поганій бригадській печері...

В О Б Л И Ч Ч І Р О З С Т Р І Л У

11-го — 22-го червня 1941.

На світ тількищо почало благословитись. Я спав іще. Раптом почув, що хтось голосно викричав моє прізвище. Я про-

кинувся. Переді мною стояв високий енкаведист зі свистком паперу.

— Ти Шкварко?

— Я.

— Іті можеш?

Хвилину вагаюся, що сказати, бо ще ніде, мабуть, не було так важко рішитись на якийсь крок, як у советській тюрмі. Та що буде, те й буде, рішаюся і кажу:

— Можу йти, але дуже помалу...

— Но, далеко не пайдьош — сказав на те енкаведист. — Собірай вещи і вихаді!

— Найпевніше ведуть мене до гаражу... Що я зробив? Навіщо я признався, що можу йти?

Мучусь, та пропало. Виходжу такий схвильований, що й не знаю, чи гаразд розпроцався з моїми товаришами.

На подвір'ї чекала під газом крита моторова кибітка. Два енкаведисти стояли біля неї з найженими штиками. Енкаведист, що викликав мене і йшов крок у крок за мною, вручив якісь акти одному з тих, що стояли біля кибітки, а потім звернувся до мене:

— Садісь, паедеш!

Хвилинка і кибітка вже мчалася зі мною. Куди? Або я знаю? Навіть не догадуюсь, куди, бо темно і нічогісінько не бачу. Якийсь травник мигав крізь манюсіньку щілинку в дверях, біля яких сиділи конвоїри. Але чи у Львові мало травників?

— Куди? Куди вони мене везуть? — мучивсь я оцим питанням кільканадцять хвилин, та даремно.

Раптом кибітка як би захлиснулась і зупинилась.

— Ану, вихаді! — гукнув один із конвоїрів.

Я вийшов. В мене вступив дух. Я був на головному залізничному дворці. Везуть мене найпевніше до Бірки! Але чому? На нове слідство? На суд? А може — може на волю...

Робітники спішили вже до своїх обов'язків, кидали цікаві погляди в мій бік і зникали, а як ступав я вже на сходи тюремного вагона, то відкілясь дігнала мене гучна та рвучка як вітер мелодія бойової солдатської пісні:

*Єслі завтра вайна,
Так ми пелі вчера,
А сєводня вайна наступіла...*

Ясний день виколоювався зі сизих, ранніх туманів. Поїзд мчався, а його колеса, здавалося мені, видзвонювали теж якийсь бадьорий, чотиритактовий, бойовий марш. Крізь заґратоване вікно в'язничного купе всміхалися до мене щораз то ширші, щораз то новіші краєвиди; звільна виринали круті, срібні потоки, зелені левади з купами головатих верб, отих символічно-сумних, галицьких дерев, розстелялися схвильовані поля, накриті плахтами збіжжя, нерухомі, сині ліси, далекі, лісі узгір'я...

Я вітав давно небачені, знайомі краєвиди і слав до них мою ранішню молитву.

На стації Бірка-Глібовичі чекали на мене бібрецькі енкаведисти з міліцією. Чотири їх, при позній зброї, конвоювали мене на невеличкій, запряженій в пару баских коней, чортопхайці.

Повіяв тихий вітер і пестливо пригорнув збіжжя і трави обабіч шляху, що ним тихо котилася чортопхайка. Поля зашуміли, сколихнулися, заграли буйними, мінливими хвилями, що бурхались, наздоганяли дна одну і зі солодким подихом вдаряли до розсміяних меж та засипаних квіттям зелених берегів ровів. Задзвонили жайворонки, а з глибин збіжжя линули голоси перепелів і деркачів. Дихнули неописані аромати, що від них немов від п'янків напоїв закружляло в голові. Якесь несказанне щастя схопило мене за серце й мені зробилося слабо.

— Што с вамі? — спитав енкаведист, бачачи, що на силу переводжу дух.

— Нічого, — кажу. — Це мені так від — трави. Раніше я

гадав, що травою може захоплюватись тільки — корова... Тепер я сам скочив би отак з повозки і, здається, їв би траву...

— Да-да! — всміхнувся конвоїр. — Я знаю, сам сидел в тюрме...

Діймавий дурман запахів, хор притишених голосів і гра барв ходили перевертами серед трав і збіж. Велетенський ритм життя пульсував у природі, грав, ніби серця розколисаних дзвонів, аж уся земля, здавалося, набреніла молитвою, глибокою молитвою щастя, що плила безнастанним гимном радості.

А я їхав під конвоями і — заїхав назад до тюрми, що її, може трохи й згїрдливо, назвав на вступі — курником...

Чого привезли мене сюди? Може доповняти слідство, маючи на увазі мою довголітню громадську діяльність на цьому терені?

Годі було мені щонебудь довідатись і це доводило мене до розпачу:

— Коли ж бо скінчиться для мене, хворого інваліда, ота справжня Голгота?!

Одначе, незабаром нав'язаний контакт із мою ріднею після такої довгої ізоляції та й зустріч із людьми з моїх рідних околиць, що попали в тюрму за організацію, норми, дезерцію тощо — заспокоїли недомучену мою душу і дні за днями попливли тут, здавалося, скорше, легше, ніж плили, було, в промоклих слізьми, вікових мурах Бригідок.

22-го червня 1941.

Чудовий, незабутній історичний світанок зустрічав я при вікні, захлинаючись черствим повітрям, що його ані хвилини не мав я за весь час перебування в проклятій бригідській каторзі. Мої товариші недолі ще хропили на дошках, а я стояв собі при вікні й вижидав сходу сонця.

Значев'я задрижала вся тюрма від недалеких, сильних зривів.

Раз, другий, третій...

— Що це? Невже ж би насправді?.. питали радісно мене мої содрузі, зриваючись один за одним зі сну, як би горіло.

І не диво. Ніхто ніколи, мабуть, не був іще такий чуткий на якісь детонації чи зриви, як советські в'язні. А тут зриви

— грімкі й які ж нагальні! — повторялися раз-у-раз у різній віддалі і в різних напрямках...

— Біг-ме, війна! — не втерпів молодий дезертир, Федь Зборівський з Водник.

— А ти б тихіше балакав! — скартав його Гриць Сновидович, „куркуль” з Підгородища. — Почують, то...

Та за годину вже ніхто не мав і найменшого сумніву, що це гриміли німецькі бомби, що нарешті прийшла довгождана війна.

— Прийшов день суду — шептав побожний Дяків зі Старого Села. — Хто винен, буде покараний! Сам Бог починає врешті робити порядок з тими батярами... О, страшна буде Його рука! Ні одна людська кривда не лишиться без карі — ні одна!

Що насправді вже розгорілася війна, проречисто говорили нам про те протигазові маски і взагалі бойовий виряд „часових” на подвір’ї та доглядачів на коридорі.

Неділя пройшла звичайно. Від попередніх днів вона різнилася хіба тим, що всупереч прийнятому советському тюремному режимові, ніччю світла в тюрмі — вже не горіли...

23-го червня 1941.

Вранці викликали кудись усіх моїх товаришів, а мене перегнали в нову камеру. Тут застав я студента ветеринарії зі Львова Юрка Свищука й селянина з Романова Миколу Дучія. Знайомимось і оповідаємо: хто, відкіля, як, коли, завіщо. Свищука арештували сьогодні вранці разом із його товаришем Маркіяном Жегановичем, теж студентом ветеринарії, в дорозі зі Львова до Вовкова в Перемишлянщині, обох під закидом дезерції. Дучія забрали зі села вчора під закидом приналежности до організації — п’ятьох їх разом за те забрали...

Ціла днина проходила в нас серед наслукувань і підглядань, що діялося на тюремному подвір’ї та тихої журбимови про те, що далі буде, яка буде дальша наша доля.

Сутеніло. З отупіння збудив нас нараз великий рух і гармидер. Крізь вікна бачили ми, як в’їжджали на подвір’я вкриті пилом і замаєні зеленню автомашини. Вони вщерть були забиті заляканими жінками, дітьми, подушками, клунками...

— Тікають, вже тікають! — принизувала нас радісна но-

вина. — Тікають жінки комісарів, „начів”, прокурорів, „завів” і іншої шантрапи.

Але вслід за тим стукала до скронь тривожна думка: чим гірше з ними, тим небезпечніше з нами...

Та вже хай буде, що буде! Не маємо ніякого впливу на хід випадків, а кращий, хоч би й найстрашніший кінець, як страх без кінця.

Далеко десь стогнали гармати або розривалися бомби. Рух довкруги тюрми змагався, ріс, гомоніли якісь невиразні крики, лунала лайка, прокльони й авто за авто раптом почало зникати з подвір'я.

Перед вікна нашої „сьомої камери” заїхало якесь вантажне авто і зупинилося. Але його мотор чомусь то зловіщо гудів, вив і ні на хвилину не вгавав... На камінному тюремному коридорі заgrimіли раптом нервові, важкі кроки. Ми почули такі ж нервові вигуки і несподівано з лоскотом відскочили двері котроїсь із камер.

— Вихаді, растаку тваю мать! — роздався лютий, охриплий, як би п'яний, москальський проклін.

Хтось виїшов. Ми вигострили слух і рахували кроки: раз, два, три, чотири...

Значев'я гучне, пронизливе наганове „гр-рим” струсонуло стінами тюремного коридору... Ми закам'яніли в безрусі й зі запертим віддихом глянули собі в вічі. На обличчях обох моїх товаришів я побачив застиглий, блідий жаж:

— Розстрілюють!!!

За хвилину залунало знову оте, заморожуюче кров у жилах „вихаді”, знову роздалася брудна, кацапська лайка, знову задудніли кроки і — знову заgrimів гучний постріл...

А мотор авта перед вікном гудів, ревів, свистав усіма голосами, як буря, як сотні вовків десь у лісі вив-завивав...

Відчинили другу камеру. Почали викликати. Хтось благав пощади:

— Товариші! В мене жінка, діточки!..

Дарма. Повели і тільки гучне „гр-ррим” відбилосся голосним відгомоном по всіх закутках тюрми...

На черзі був хтось, що не хотів вийти з камери.

— Вихаді! Вихаді, растаку тваю українскую, націоналістическую...

Грюкіт, шамотня, удари, прокльони, а там:

— Хай живе Укр-р... — і — „грррим-грррим”! — без ліку, здавалося, без кінця...

Тоді я хотів бути глухим, хотів мати вуха з дерева, щоб нічого не могли чути, хотів бути сліпим, щоб не бачити моїх товаришів, які терпіли тепер одну з найстрашніших мук — жах перед неминуchoю, нехибною смертю — я хотів кричати: — Рятунку! Мордують безборонних, найкращих синів моєї батьківщини!...

Та дарма. Стріли щораз то болючіше били в живі болони моїх вух, ярке світло в камері приневолювало мене дивитися на товаришів і терпіти-терпіти аж до безмежної розпуки, тому що нічим їм ані допомогти ані бодай потішити я вже не міг, а крик на рятунок — хіба розтяв би був п'ятьму ночі, хіба не заглушив би був його скажений мотор?!

До краю виснажений каторгою і нарешті нервово добитий страшним маревом смерті з брудної руки озвірілого, щетинистого хама і найпоганішим у світі почуттям безсилля супроти насильства — я вже не сів, але радше впав на долівку та, спершись на стіну, задеревів.

Свищук прикляк у кутку біля печі і, закривши очі долоньями, гаряче молився; Дучій, сердешний, заліз „заховався” — під дошки...

Викликали вже третю камеру...

А все таки.... Я прийшов поволі до себе і в обличчі розстрілу порядкував мою совість.

Не хотілося ще вмирати!

Мотор раптом занімів. Біля авта перед вікном ми почули тупіт ніг і метушню. Догадувались, що вантажили його — трупами... Скільки їх було? Може двадцять — може тридцять... Хто з нас здібний був порахувати всі постріли?

За декілька хвилин авто тихо виїхало кудись за місто. На коридорі стояла мертвацька тиша.

— Лишили нас на другу туру — шептали ми собі і завмирили в тривожному чеканні.

Минула година, може й більше, як знечев'я знову загув мотор. На мені виступив холодний піт...

— Наближається кінець — казав я сам собі.

Те саме вантажне авто присунуло знову на своє місце, знову задудоніли на коридорі кроки і — знову закипіло страшне й огидливе Каїнове діло...

„Вичистили” вже четверту, п'яту, шосту камеру — йдуть до сьомої, нашої...

— Прощайте, друзі! Це останні наші хвилини — прощавсь я півголосом з моїми товаришами.

Свищук кивнув мені головою і потонув у гарячковій молитві.

Двері з лоскотом відчинилися. На порозі стояла ціла тічня енкаведистів, разом із усміхненим їх начальником-жидом у глибині.

— Здесь только два! — затривоживсь один із катів, увійшовши до камери.

Та поглянув під дошки.

— Нет, есть еще адін! — зрадів. — Ану ка, вилазі, вилазі — забалакав лагідно.

Дучій виповз із-під дощок.

— Як твое прізвище?

— Дучій.

— Ну, то чого ти ховаєшся? Ти ж можеш спокійно собі на дошках лежати — аякже! Не тривожся — сказав навіть спочутливо, прошив нас хижим зром, вийшов і тріснув дверми.

В нас на хвилину вступив був дух, але оце раптом знову відчинилися двері.

— Дучій, вихаді!

— Товарищі, а мене ж завіщо?..

— Ходи! Ходи, не бійсь! Це так, „панімаєш”, як зуба рвуть... Спочатку заболить а опісля нічого, добре!.. — цинічно потішав Дучія якийсь білявий, витрішкуватий кат.

Пішов похилений Дучій, ледве поволікся, а за хвилину гучний постріл сповістив нам, що Дучія вже немає...

— Хто з нас на черзі? — питали ми себе з товаришем без слів.

Двері відчинились і я почув, як під моїм серцем раптом щось увірвалося, тихо зойкнуло і заніміло. Це лопнув, мабуть, останній нерв надії на життя.. Мені здавалося, я вже нічого не знав, не тямив, не бажав, не хотів...

Та раптом перед собою побачив я худоцарового дегенерата. Він хвилину, як би вагався чомусь то, перекинув сталевим зором усі кутки в камері, а після стяг із дощок мої два коці. Подумав хвилину, стяг іще коц товариша, скрутив його під пахвою разом із моїми, ще раз переглянув камеру і без слова еийшов...

Услід за ним ми почули декілька лунких, сухих пострілів, що слідували один за одним.

— Добивають погано поцілених — догадувались ми. — Коцями, найпевніше, прикривають групи на авті, бо — вже

зоріє... А нам — навіщо нам уже коці? Тільки чому нас не викликають?!

Аж дрижав я з люті і хотів кричати:

— Чому нас не викликаєте? Чому? Чому не стріляєте?!

Ворушилася наївна думка:

— А може? Може — пощадять нас?..

О, ні! Ми знали, чому нас залишили! Ми м'яконервні інтелігенти і хіба можна було видумати на наші нерви щось страшніше, як продовжити ще одну хвилину, ще дві хвилини наше жахливе чекання на смерть? Адже ж в останній хвилині перед втечею вони напевно матимуть іще час всадити в наші черепа по одній кулі!..

Я стягнув кусник скла з вікна, засукав рукави і почав маневрувати ним в околицях головної жили у згибах моїх ліктів: суддя Заяць казав мені в Бригідках, що переріз жили у цьому місці спричинює скору і легку смерть...

Зауважив це Свищук.

— Лишіть це — сказав м'яко. — Навіщо випереджувати факти? Моліться...

Мені було соромно, що молода людина вчила мене постави до життя, але я так мало, так дуже мало був уже тут винен — розшарпані попередніми переживаннями мої нерви відмовляли мені останнього послуху...

— Маєте рацію, молодий друже, — дякую вам! — сказав я на те і кинув від себе скло.

Авто знову рушило за місто. На коридорі гинув останній відгомін кроків енкаведистів.

24-го червня 1941.

Світло. Ми лежали з товаришем на дошках у безрусі, порядкували думки й дисциплінували нерви. Десять глибоко в занадрах душі родилась неясна надія, що може, бодай до вечора, хоч крізь ґрати, оглядатимемо ще цей ясний світ...

Густа пальба з крісів опівдні і таки дець під самою тюрмою поставила нас на рівні ноги.

На подвір'ї була велика паніка. Смертельно наполохані енкаведисти бігли кудись із крісами в руках. Лунали поклики, гомінкі, якийсь жид собакою скавулів:

— Ой, тате!... Ой, маме!...

Раптом стрілянина затихла.

Городом, оподалик тюрми, енкаведисти вели трьох сільських хлопців із піднесеними вгору руками...

Хто вони, ці молоді, смугляві, запечені сонцем і вітром, рослі як дуби, хлопці? Чи не українські партизани це?

Ми чули інтуїтивно, що була організована, та — як опісля довідалися — на жаль, запізна, безуспішна і дорого заплачена спроба визволення в'язнів із бібрецької тюрми...

Ще не охололи ми з товаришем від останнього враження, як несподівано відчинилися двері й серед грубої лайки енкаведисти ввігнали до камери вісьмох — „цуваксів”.

Були це самі селяни з Глібович Великих. Арештували їх під закидом роззброєння двох червоноармійців. Вони нічого не знали про те, що ніччю в тюрмі діялося, та зате впевняли нас, що „червона чума тікає на зламаний карк, а німців тількищо не видно”...

Гарячу нашу розмову перервав гамір і люте матюкання на коридорі. Вслід за цим до камери ввалилася ціла зграя енкаведистів і бійців із кісами.

— Становись в ряд! — заревло якесь огидливе, заслинене й поковеркане віспою лице.

В'язні, крім мене, важкого інваліда, виконали наказ:

— Пізнавай! — звернувся той самий чоловік до бійців.

Бійці розпізнавали когось там, що був лише свідком, як їх роззброювали, а далі — прикладами рушниць кинулись масакрувати всіх в'язнів без розбору. Момент і я побачив ціле клубовище безладно навалених людських тіл, зойки і крики заповнили цілу камеру, а кров струями розливалася по долівці та бризками по стінах...

Навіть зовсім непричасному до справи глібовчан, Свищуківі, довелося відчутити на своїх плечах приклади советських рушниць.

Якийсь „нач” припинив дальшу масакру, виділив з-поміж глібовчан п'ятьох людей та перегнав їх на протилежну камеру; нас залишилося теж п'ять, тобто я, Свищук і три брати Коржі з Глібович.

У протилежній камері ще довго не втихали крики, зойки та стогони...

Вже близько був вечір, а ми ще нічого в уртах не мали. Як лихий пан собакам, „забули”, мабуть, кинути нам бодай по куску чорного хліба... А зрештою — навіщо вже нам було приймати їжу? Ми ж не були вже люди, не були живі істоти, ми були вже ніщо, були тільки — матеріял під „стенку”...

Я стояв біля вікна. По крайцеві неба, що його видно було крізь ґрати, пливли біло-рожеві, кучеряві хмарки. Манили, кликали плисти — тикати разом із ними кудись у світ за очі... Та шкода, що манили, дарма кликали... Ген там синів сповитий вечірнім туманом ліс, та я почув себе вовком у зрадливій ямі, чув, здавалося, шум лісу, але й чув, що куля ось-ось розторочить мій череп... За димом із моєї цигарки, що вилітав крізь ґрати, летіли й мої думки. Летіли на волю, на простір, на всі стежки-доріжки мого життя й віднаходили на них усю розгублену поезію давнопрогомонілих і безповоротних днів... Але як із цигарки дим розвівавсь і зникав у просторах, так скоро розвівались і мої думки. Їх місце займала страшна свідомість невблаганної дійсности.

У камері було вже темно і тихо-тихо. Ще хвилину, ще другу ловив я гомін життя з-поза мурів і думав:

— Якщо запалять світла — кінець! Як ні, є ще надія прожити одну днину...

Світла не горіли. Я впав на дошки і — заснув.

25-го червня 1941.

Шумний гул із недалекої шоси та відгомін далекої гарматної стрілянини здорово били по наших вухах і цілу днину були спонукою до різних наших міркувань про становище.

Пізно вечором кинули нам, достоменно як собакам, по куску чорного хліба, але світел — не запалювали...

26-го червня 1941.

Перед полуднем кликали на допит: Свищука, бл. п. Михайла Коржа і мене. Вину кожного з нас кваліфікували коротко: „українській націоналіст — ґерманьській шпiон”...

Здавали ми собі справу, що означала така кваліфікація вини і це вбивало в нас усі останки якихнебудь надій, чи оман.

А все таки... Світел ніччю — не запалювали...

27-го червня 1941.

Гомін гарматної стрілянини долітав до нас щораз то голосніше, щораз то виразніше. Всіма фібрами наших душ ми чули, що нині-завтра буде вже припечетана наша доля. Ми

мовчали, бо ще з учорашнього дня ніхто з нас не мав ані куска цигарки...

Опівдні сталася мила несподіванка: Свищука звільнили!

Я стиснув його руку й говорив до нього шепотом:

— Ідть на Звенигород. Поклоніться там старому моєму батькові та скажіть йому, де й як я закінчив...

Пішов Свищук майже приголомшений неймовірним своїм щастям, а коли замовк відголос останніх його кроків на коридорі, ми, що залишились, насправді тишились, що бодай вістка про нас буде...

Пройшло дві, а може й три години. В камеру ввігнали незвичайно схвильованого, вродливого і чисто одітого молодого чоловіка.

— Ви хто? Українець, поляк? — моїм звичаєм спитав я його.

— Українець, Жеганович на прізвище.

— То ж ви товариш Свищука? — спитав я здивовано.

— Той самий.

— Як же ж воно так? Свищука звільнили, а...

— Пождіть! — перервав Жеганович. — Маєте цигарку?

Нервовим кроком мірив Жеганович камеру туди й назад, врешті зупинився і зламаним, сповненим відчаю голосом заговорив:

— Подумайте тільки! Нас обох зі Свищуком насправді були звільнили. Та ми мали гроші в тюремнім депозиті. От за цими грішми наказали нам прийти за дві-три години... Ми були в місті і коли прийшли за грішми — нас знову сюди запроторили? Свищук — у сусідній камері...

— Бійтеся Бога! Що ви зробили? Навіщо були вам потрібні ці прокляті гроші? — говорив я і чув, що ось-ось збожеволію.

Два життя, два молоді — як же вартісні життя!

— Якби ми відреклись були грошей, підозрівали б нас, що ми дійсно щонебудь винні...

— Ради Бога! Не говорімо вже про це — казав я, а сам із досади мало вовком не завив. — Сталося. Сталося погане, але тому, що вже сталося — сталося добре — повторив я чийось філософію, щоб заспокоїти себе й його.

— Найгірше, що чоловік був уже на смерть приготований, а тепер починай знову оту страшну підготову — казав Жеганович, а в середині в нього так і видно було, як щось рвалося, безнадійно ридало, кричало, бунтувалось...

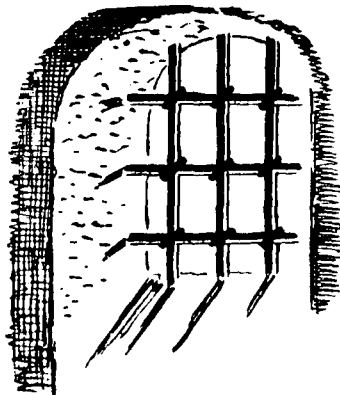
— Годі, друже! На те, видно, воля тих сил, що керують нашим життям — заспокоював я його і запросив зайняти місце біля мене.

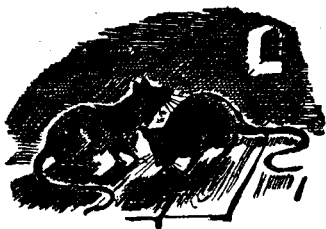
Вечоріло. Вже більш півгодини вслухувалися ми в барабанний артилерійський вогонь. Ми мучились, бо не могли впевнитися де саме розігравався якийсь вирішній бій.

— На Львов наступають! — прийшла на допомогу нашим здогадам голосна заувага когось із подвір'я...

Всіма тремтіннями наших істот ми чули, що ось-ось наступить розв'язка тієї кошмарної кабали в якій ми опинилися. Але ніхто з нас не вірив, щоб міг вийти звідси живим.

— А коли б навіть комусь із нас пощастило остатися в живих, то тут невідклично діяв би вже палець Провидіння. Це було б прямо чудо! — казали ми та, вслухуючись в невгавачий шум шоси, поволі засипляли бо хоч була вже пізня ніч, то світел по камерах — усе таки не запалювали...

П'ЯТЬ ХВИЛИН РІШАЄ...

28 - го червня 1941.

Від раннього ранку шоса ні на вилину не переставала гриміти. Ми здогадувалися, що нею перевалювались незліченні армії, які всіма шляхами плили на схід, немов розбурхані ріки весною. Чути було безнастанний туркіт повзів, більших і менших панцерних возів, гуркіт тракторів, що везли тяжкі гармати, гул автомашин, мотоциклетів, а інколи торохтіння звичайних возів і якби тупотіння цілих полків кінноти... Нам здавалося, що зі всіх сторін били гармати або розривалися важкі бомби. Над містом кружляли літаки, тут і там, як сороки, відзивалися вже скоростріли...

Я чув себе зовсім без сил і стукав на джурних, щоб подали мені води.

— Падохай! — гаркнув хтось у візитирку і пішов.

Щойно в пізні обіди відчинилися двері.

Якийсь „старший” із двома джурними прийшли робити черговий список в'язнів.

— Ждете тут України, що? — спитав ехидно „старший”, закінчивши роботу.

Ми знали, що він провокував нас, що хотів відповіді на ці його глумливі слова, але ніхто з нас і пари з уст не пустив. Перед ким було тут демонструвати? Навіщо було наражатися на муки, на знущання перед смертю?..

Цілу днину чули ми глухі, як би пивничні, підземельні відголоси наганових пострілів. Ми здогадувалися, що десь у підвалах судових забудовань московські кати розправляються з українськими патріотами...

Вечором із грюкотом відскочили двері.

— Шкварко, Михайло Корж і Іван Корж! — Збирайте ваші речі й виходьте! — закричав той самий дегенерат, що забрав коци, заглядаючи пильно у свисток паперу та роблячи на ньому олівцем якісь значки...

Я здогадавсь: Викликають нас — на смертну камеру... ми підемо перші під мур... уже тільки хвилини відділяють мене від смерти...

— Прощайте! — шепнув я товаришам, що залишилися, і вийшов.

Пригнали нас до темної не камери, але радше пивницького, вікна якого були забиті дошками. Хтось напотемки нарахував тут усіх нас — одинадцять... Я знайомився із незнайомими або по голосі пізнавав знайомих. Ми говорили шепотом, усі знали, що звідси викликатимуть нас по одному і...

— Нічого... нема ради! — потішав я скоріше сам себе, як інших. — Раз мати родила, раз і вмерти треба... Не тепер, то колись... Тепер треба вмерти на те, щоб інші жили... А зрештою, наша ідея така гарна, така велична, чиста, що за неї завжди варто і згинути!

Недалеко десь протяжно заревла гармата або розкотисто загримів грім. Раптом у камері заблищало світло.

— Починається! — шепнув хтось і почав: „Отче наш іже еси на небесіх”...

Заскреготав ключ у дверях. Біля серця я почув холод. В камеру влетів дегенерат із свистком паперу.

— Становись в ряд! — крикнув. А коли в'язні стали в ряд, він почав читати кожного по прізвищу, імені та „отчеству”.

Я був — одинадцятий...

— Ну, харашо! Все в порядку! — сказав і вийшов.

Блискавка мигнула крізь щарини в дошках за вікнами, а скоро пронизливо зарокотав грім. Ударив десь близько, бо аж тюрма здригнулася. По хвилині — знову блискавка і грім за громом.

Раптом завив знайомий вже нам мотор. На коридорі задудоніли кроки і раптом з грюкотом відскочили двері:

— Лис! (із Водник) Вихаді!

Схопився бідний Лис із дощок, пішов, а за хвилину — гр-р-рим!...

(Гарний молодче з Любешки! Молоденький герою з розумними, синіми очима! Ти пішов другий... Прости мені, що я не запам'ятав Твого прізвища!)

— Данило Андрушко (зі Звенигорода).

— Михайло Корж (із Глібович).

— Остап Козакевич (із Бібрки).

Мій мозок горів, та все таки працював.

— Хвилину триває екзакуція — думав я. Одну хвилину... Я — одинадцятий... Ще п'ять хвилин буду жити — п'ять хвилин!

Якісь раптові блискавиці споминів потрясли мене. Всі моменти мого життя линули до мене найшвидшими літаками уяви і ставали до карного ряду. Все моє життя, як на долоні, вмиль стало перед очі моєї душі. Щось хлипало: тебе не любили... тебе кривдили... ти ще не жив... ти тільки збирався жити...

Але що це? Бомба, чи грім таки біля самої тюрми! Над будинком суду шигнули літаки. Стріли згори, стріли на землі, гармидер, крик, метушня, рик авт на подвір'ї і — тихо... Що це? Невже ж би? Боже!..

Минуло п'ять, десять хвилин — нікого більше не викликали... На коридорі та взагалі в цілій тюрмі застигла мервецька тиша...

Нас шість було ще в камері: я, Дубравський зі Селищ, Іван Корж і Король з Глібович, Бидловський з Бібрки і другий хлопчина з Любешки. Дехто сидів на дошках, ще інший сперся на стіну, а всі були напівбожевільні. Король пробував залізти в піч — це йому не вдавалося, пробував руками силу ґрат, а коли вони не подавалися, ходив по камері, ніби скажений тигр по клітці...

Я сидів на дошках, опутивши ноги на долівку. Раптом я почув, як хтось, мов кліщами, схопив мої ноги і розпеченими вустами припав до взуття. Я глянув аж це Бидловський заховавсь під дошками і звідтам цілував мої ноги...

— Бидловський, що ви робите? — спитав я його.

— Пане мій золотий! Батечку мій рідний! — шептав Бидловський, видзвонюючи зубами. — Як викликатимуть далі, скажіть їм, що мене нема...

— Добре, скажу, напевно скажу! — заспокоював я його, а сам підтяг ноги на дошки і раптом попав у сон-зомління...

Я не знав, як довго я спав і чи взагалі, я спав... Я знав і тямив тільки те, що Король знечев'я і дивно якось закричав:

— Їх нема вже!!!

— Валіть двері! — гукнув я на те, не знаючи ще гаразд, що зі мною діється.

П'ятка людей наперла грудьми на двері.

— Так їх не візьмете! — гукав я далі. — Кобиці з-під дончок треба! Давайте кобицю!

Хвилина і груба кобиця була вже між дверми й одвірком.

Хлопці налягли, двері заскиглили, подались і відскочили...

Ми випали на коридор.

— Розбивайте всі інші камери! — наказував я вже.

Тріскіт, ломіт, хвилина, друга і з усіх камер згромадилося на коридорі двадцять кілька людей.

— А тепер до виходу! — наказував я знову. — Кидатись до горла, душити, зубами гризти і гинути, але в боротьбі!

Двадцять кілька грудей наперло на одну браму. Як собака вона заскиглила, захиталась, перехилилась і з грюкотом повалилась на землю. Та друга й остання, велика, груба, залізна брама не подавалась. Кобиця тріснула, як стебелина, а брама навіть не похитнулася... Хтось крикнув:

— Є вихід крізь мале подвір'я, почерез мур!

В моменті всі в'язні випали на подвір'я і як вивірки щезали вони один за одним за високим муром.

Я лишився — сам...

— Надійде якийсь московський скотар з Тули чи з Вятки та й застрілить мене тут, як ворону — думав я собі. — Муру ніяк не перейду, не маю сил... А так недалечко вже до волі!

Зирк, аж це Свищук з муру:

— Хвилинку ще заждіть — Жеганович несе вже драбину...

З тяжким трудом, але з допомогою цих двох геройських молодців я незабаром був уже по тім боці проклятих мурів.

Ми були вкрай схвильовані. Хвилину кожний з нас почував себе полководцем, який тількищо виграв великий бій.

— Успіх безсумнівний, величезний, — казали ми собі без слів. — Але що буде за хвилину? Один момент може згубити все.

Довкруги по всіх шляхах і стежках увихалися ще червоні орди. Всюди було їх як трави-зілля і не можна було цього легковажити.

Я стискав руки обох геройських молодців і казав їм:

— Спасибі вам, молоді мої друзі! Для мене сталося добре, що вас завернули назад до тюрми...

Ми розійшлися, хто куди, по криївках.

На сході займалися досвітні вогні.